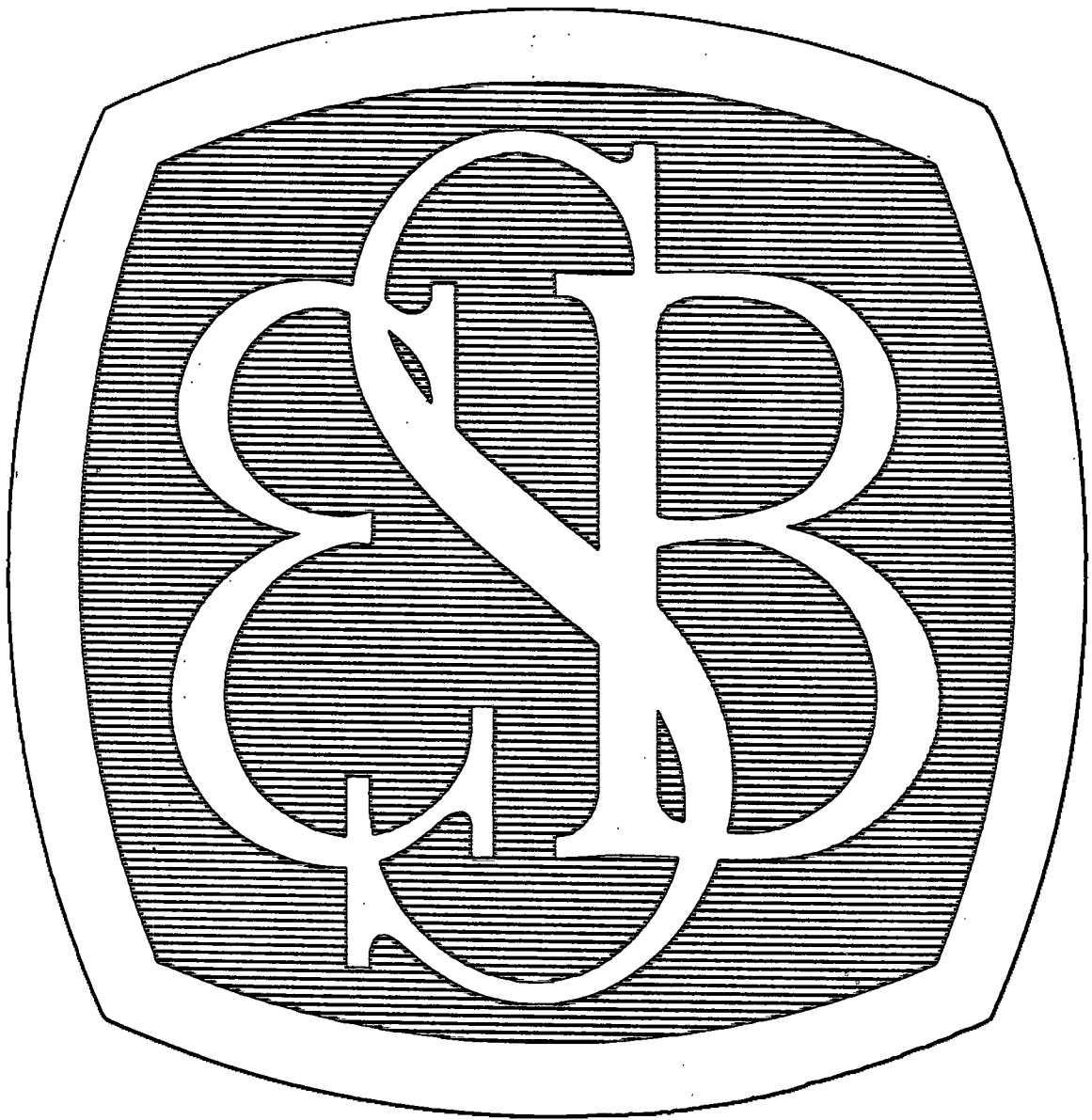

SPECIAAL NUMMER

HET NOORDEN

Economisch - Statistische Berichten

44e JAARGANG - 7 NOVEMBER 1959 - No. 2208/2209

WAMBERSIE & ZOON C.V.o.A.

CARGADOORS

SEDERT

1820

ROTTERDAM • AMSTERDAM • DORDRECHT

Adviezen

en bemiddeling

inzake

levensverzekeringen

en

pensioencontracten

R. MEES & ZOONEN

ROTTERDAM

**ECONOMISCH-
STATISTISCHE BERICHTEN**

Uitgave van de
Stichting Het Nederlandsch Economisch Instituut

Adres voor Nederland: *Pieter de Hoochweg 118, Rotterdam-6.*
Telefoon redactie: 0 10 52939. Administratie: 0 10
38040. Giro 8408.

Bankiers: *R. Mees en Zoonen, Rotterdam. Banque de Commerce, Koninklijk Plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.*

Redactie-adres voor België: *Dr. J. Geluck, Zwijnaardse Steenweg 357, Gent.*

Abonnementen: *Pieter de Hoochweg 118, Rotterdam-6.*

Abonnementsprijs: *franco per post, voor Nederland en de Overzeese-Rijksdelen (per zeepost) f. 29,—, overige landen f. 31,— per jaar. (België en Luxemburg B.fr. 400). Abonnementen kunnen ingaan met elk nummer en slechts worden beëindigd per ultimo van het kalenderjaar.*

Losse nummers 75 ct.

Aangetekende stukken in Nederland aan het Bijkantoor Westzeedijk, Rotterdam-6.

Advertenties. *Alle correspondentie betreffende advertenties te richten aan de N.V. Koninklijke Nederl. Boekdrukkerij H. A. M. Roelants, Lange Haven 141, Schiedam (Telefoon 69300, toestel 1 of 3).*

Advertentie-tarief *f. 0,30 per mm. Contract-tarieven op aanvraag. Rubrieken „Vacatures” en „Beschikbare krachten” f. 0,60 per mm (dubbele kolom). De administratie behoudt zich het recht voor om advertenties zonder opgaaf van redenen te weigeren.*

HBU

HBU

HBU Bankservice

→ Onze bankservice staat ter beschikking van de zakenman,

→ die prijs stelt op een vlotte en juiste behandeling van zijn belangen,

→ waar ook ter wereld.

Ook voor U: de HBU

HOLLANDSCHE BANK-UNIE N.V.
AMSTERDAM - DEN HAAG - ROTTERDAM

U mag veeleisend zijn:

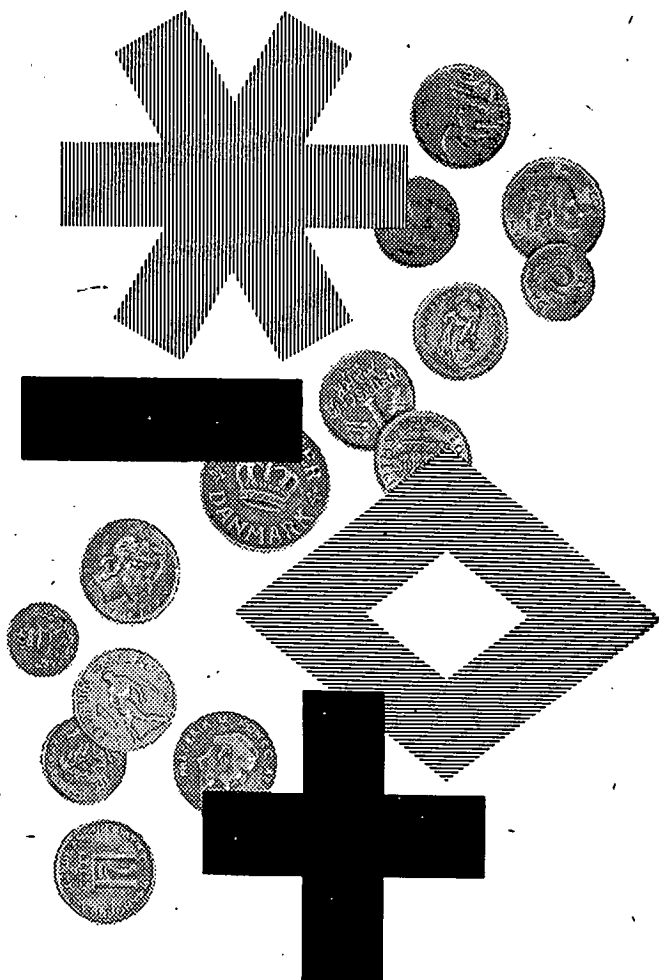
**De SIEMAG SALDOQUICK
boekhoudmachines 9 en 15
laten geen probleem
onopgelost!**

De Siemag Saldoquick boekhoudmachines 9 en 15 scheppen orde en inzicht in de talrijke gekomplieerde problemen in de loon-, materiaal-, voorraaden financiële administratie van elk bedrijf, van klein tot groot. Ze lossen deze problemen snel, doelmatig en foutloos op.

Alleen al door de vele automatische functies en de tot dusver ongekende mate aan zekerheid behoort de Siemag onbetwistbaar in de topklasse. Indien uitgerust met het Siemag Kontrôle Systeem wordt u o.a. de verbluffende zekerheid geboden dat het oude saldo te allen tijde juist in de machine wordt gebracht. Kontrôle op het juist inbrengen van oude saldi is bij dit model Saldoquick dus overbodig. Ook de uitermate gunstige prijs verschaft de Siemag een zó interessante voorsprong, dat hij bij geen enkele mechanisatie-overweging buiten beschouwing mag blijven!

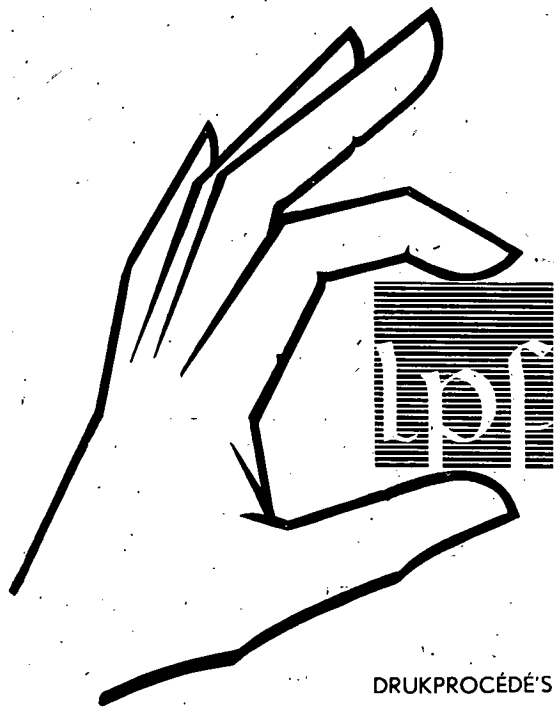
Achter het moderne, aantrekkelijke uiterlijk van de Siemag Saldoquick liggen de antwoorden voor vele organisatorische vraagstukken, waarvan de oplossing eens te kostbaar of onmogelijk was.

Vraag inlichtingen en demonstratie bij:

- 1** alle telwerken salderend onder nul
- 2** met de hand aanroepbare telwerken
- 3** maximale wagenbreedte 62 cm
- 4** leverbaar met dubbele voorsteekinrichting
- 5** bedragen kunnen print of non-print in meerdere andere telwerken worden opgenomen
- 6** alle numerieke gegevens vanuit het 10-toetsenbord
- 7** fraude-proof door blokkering van totaal-functie, generale omkeer, bediendenummer en programmering.

Keizersgracht 700 - Amsterdam - Tel. 223717

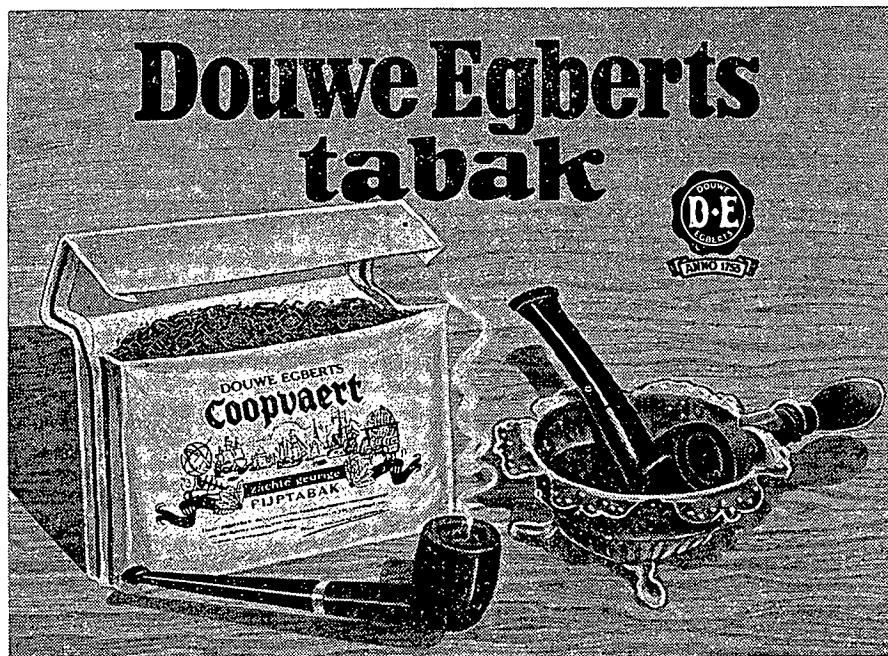

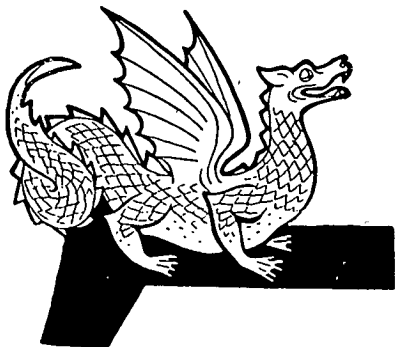
Verpakkingen:

VOUWDOOSJES
HERMETON- EN EXPRESSO VERPAKKING
HOOGGLANS PARAFFINE KARTONS
ALUMINIUM- EN PAPIEREN ZAKKEN
VELLEN EN ROLLEN
PARAFFINE-, HEATSEAL- EN ALUMINIUMPAPIER
TRANSPARANTE VERPAKKINGEN:
PLIOFILM - ELPÉPHANE - POLYÆTHYLENE
ENKEL- EN MEERVOUDIGE RÖLLEN VOOR
TELEXAPPARATEN
EIER- EN FRUITVERPAKKINGEN

Drukprocédé's: ANILINE, NILSATON, BOEKDRUK EN KOPERDIEPDRUK

n.v. leeuwarder papierwarenfabriek

Het prachtige rijk geïllustreerde boek dat indertijd verscheen, gewijd aan het Prinsessejacht

De Groene Draeck

is een uitgave van blijvende waarde, waarin men zo nu en dan graag bladert. Ook in verband hiermee leent het boek zich bijzonder als cadeau voor een jarige of als prijs in een wedstrijd.

Prijs slechts f 9.50

Wendt U tot Uw boekhandelaar of rechtstreeks tot de uitgever N.V. Koninklijke Nederlandsche Boekdrukkerij H. A. M. Roelants te Schiedam

WIGBOLDUS

bouwmaterialen

onverpakt cement
betonmortel
Bredero B2-blokken
Ytong lichte bouwstenen

houthandel

Zweeds vurenhout
hard- en zachtboard
Rowi spaanderplaten
akoestische plafondplaten

betonindustrie

getrilde rioolbuizen
trottoirbanden
tegels
verkeersdriehoeken
keerwanden

WESTERHAVEN 9 - TEL. 24845 - GRONINGEN

A^o. 1788.

N°. 109

AMSTERDAMSCH E

WORD UITGEGEVEN BY

MAANDAG

EXTRA-COURANT.

HENDRIK LINSEN.

DEN 8 SEPTEMBER.

AMSTERDAM den 5 September. „ In onze twee voorgaande van den 2 en 4 dezer, gaven wy den Lezer eene „ *Korte Schets* van het een en ander, waar mede der „ Stads Regeering, het verblyf van Hare DOORLICHTIGE „ EN KONINGLYKE HOOGHEDEN, binnen onze Vesten „ getrecht heeft, op allerlei wyze, te verhaagen. Het „ Volk, de BURGERS en INGZETENEN van deeze Stadt, van „ allerlei rang en stand, hi „ de onweerspreeklyk „ landsche trouw en ha „ WETTIGE OVERII „ tunae Aanspraak aan „ Eeuwen geleden, reer „ lyk en wy zyn 'er v „ onze gegeven *Schets* n „ gen aan te vullen, wel „ gegaan zyn en verzeid „ „ Zo ras men ouder „ dat de ERFSTADHO „ herwaards stond te do „ dat zulks eene waar „ oorzaak en elk deed „ VORST, door bewyz „ tuigen, dat de waare „ van GOEDDINSTE en Vry „ rechtvaardigheden, Hi „ LYK HUIS *aangedaan* „ snerste zig ook onder anderen daer door, dat Zondag *Morgen* „ den 31 Augustus, een merklyk meer dan gewoongetal Schulten „ naar *Hantem* vertrok en eene menigte Ryvlieden denzelfden

„ zels eenigermate het gebalder van 't G. Schut verdoofd heb- „ ben: reeds gedurende den ganschen dag waren *voorgenegen* en „ *blydschap* algemeen; 't *Wimpelvoeren* V. pronkte met keur „ van *Vissagen*, in top gehaald, en zulks zag men ook van min- „ dere *Vaanvulgen* in de Stad, vooral der Zeeuwfche Schulten, „ in de *Pinsse Cragt* liggende. — Na het eerste betoon „ van 's Volks *vreugde*, hoerschte voor dien Avond *verdere*

DE ECONOMOON EN DE BERICHTGEVING

De berichtgeving anno 1788 bood weinig economisch nieuws. Plaatselijke gebeurtenissen waren toen nog aanleiding tot een „extra-courant”

Onze eeuw geeft daarentegen een geheel ander beeld te zien en berichten op

financieel-economisch terrein verschijnen dagelijks.

Ook De Twentsche Bank heeft haar eigen actuele berichtgeving op zakelijk en financieel terrein. Onze kantoren verschaffen U hierover gaarne nadere inlichtingen.

DE TWENTSCHE BANK

160 kantoren in Nederland

„ gemaklyk te maken, verdienen den dankbaren lof der Ingzetenen. „ By het uitslappen uit de Kerken, werd het Hoo; Gezelschap „ door de bovengenoemde twee Heeren, gecapiteel. De Heer

CENTRAAL BEHEER

Singel 126-130, Amsterdam-C.

PENSIOEN-RISICO

**biedt een nieuwe verzekering
van weduwpensioen.**

De algemene weduwen- en wezenwet geeft in vele gevallen een weduwe slechts gedurende een korte periode recht op een wettelijke uitkering. Pensioen-Risico stelt voor werkgevers de mogelijkheid open een tijdelijk weduwpensioen van f. 1326,- per jaar voor de echtgenoten van hun werknemers te verzekeren, ingaande zodra de wettelijke uitkering wordt gestaakt en eindigende uiterlijk bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar.

De premie voor deze verzekering is verschuldigd tot de 50-jarige leeftijd van de echtgenote van de verzekerde werknemers bedraagt: f. 15,- per jaar per verzekerde, indien de uitkering wordt beëindigd bij hertrouw van de weduwe; f. 25,- per jaar per verzekerde, indien de uitkering bij hertrouw blijft doorlopen of wordt toegekend; omdat de wettelijke uitkering wegens hertrouw wordt beëindigd.

Nationale Handelsbank n.v.

gevestigd te Amsterdam sinds 1863
Kapitaal en reserves f 66.200.000.

De Nationale Handelsbank heeft een ervaring van bijna 100 jaar op het gebied van alle nationale en internationale bankzaken. De behartiging van Uw financiële handelsbelangen is in goede handen bij de Bank met eigen vestigingen in het buitenland, bij de Bank die verbindingen heeft met correspondenten over de gehele wereld.

Voor nationale en internationale financiering:

Nationale Handelsbank n.v.

gevestigd te Amsterdam sinds 1863

'S-GRAVENHAGE - AMSTERDAM - ROTTERDAM

In het scheppen van een gunstig arbeidsklimaat in de Noordelijke Provinciën zien wij een belangrijk gedeelte van onze taak.

Breng Uw vakanties of weekends door in één onzer twee bungalow-dorpen:

„Het Fonteinbos” te Gaasterland

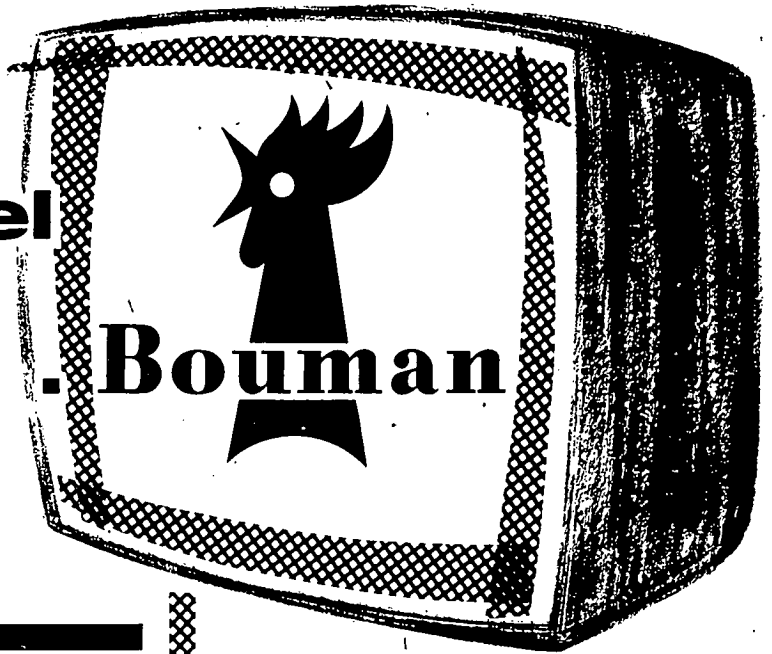
of

„De Blike” op Ameland

Inlichtingen worden U gaarne verstrekt door:

N.V. HET FONTEINBOS
Oldegalileen 58 bis, Leeuwarden
Telefoon 05100-22546.

**Bekijk 't
commercieel
met**

Al ruim twee jaar houdt Bouman actief de ontwikkeling bij van de commerciële tv in buiten- en binnenland.

Bouman bond zich niet aan een bepaalde filmstudio, maar werkt om hun ruime praktijk-ervaring samen met tv-studio's in Engeland en Duitsland en met 3 Nederlandse maatschappijen. Bouman toont u graag de successpots van deze specialisten.

't Nieuwe kabinet staat positief tegenover de „c.t.v.” Zorg dat ruim 2 miljoen kijkers metéén uw boodschap zien. Haal 't grootste nuttige effect uit uw opdracht. Geef Bouman uw vertrouwen. Doe 't vandaag! Bel: 05100 - 21241.

**Voor
inkoop van verkoop**

n.v. Reclame-adviesbureau
erkend advertentiebureau
adviseurs voor marketing en publiciteit

Leeuwarden - Spanjaardslaan 141

telefoon
05100
21241
(4 lijnen)

DRENTHINA

THOMASSEN & DRIJVER

HOOGVEEN

Meer dan 800 mensen werken hier samen om een ononderbroken stroom van blikemballage te vervaardigen. De produkten vinden hun eindbestemming over de gehele wereld.

Voor elke vrachtwagen blik, die binnenkomt, verlaten 100 vrachtauto's beladen met ledige bussen, de fabriek.

Vergaande mechanisatie en automatisering eisen vele geschoolde medewerkers. Machines moeten het werk doen; de mensen moeten de machines bedienen.

Drenthe's belang is industriebelang

**BETERE VERBINDINGEN
BETER ONDERWIJS**

ECONOMISCH-STATISTISCHE BERICHTEN

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

44e JAARGANG

No. 2208/2209

7 NOVEMBER 1959

HET NOORDEN DES LANDS

INHOUD

	Blz.
Inleiding	894
De problematiek en de verlangens van het Noorden, <i>door Mr. W. A. Offerhaus, Mr. H. P. Linthorst Homan en Mr. J. Cramer</i>	895
Bestuurlijke activiteiten en problemen in het Noorden, <i>door H. Roelfsema</i>	897
De financiering van de ontwikkeling van het Noorden, <i>door Prof. Dr. A. I. Diepenhorst</i>	903
Ruimtelijke aspecten van de ontwikkeling van het Noorden, <i>door Ir. J. Dieperink</i>	906
De landbouw in het Noorden, <i>door Dr. A. Vondeling, l. i.</i>	909
Het Noorden en de industriespreiding, <i>door J. E. Duintjer</i>	911
De na-oorlogse industriële ontwikkeling in het Noorden des lands, <i>door Drs. Th. G. Heyke</i>	913
Ervaringen met een nieuwe textielfabriek in Ter Apel, <i>door H. J. Blydenstein</i>	916
Vestiging van een Deense kousenfabriek in Emmen, <i>door T. Dinesen</i>	917
De huidige en de potentiële betekenis van de recreatieruimte in het Noorden, <i>door Ir. R. van de Waal</i>	919
De noodzaak van een betere verkeersontsluiting voor het Noorden, <i>door Ir. W. I. C. van Veelen</i>	923
Economische aspecten van de ontwikkeling van het Noorden, <i>door Prof. Dr. F. J. de Jong en Prof. Dr. H. Rijken van Olst</i>	927
Werk- en woonkernen in het Noorden, <i>door Prof. Mr. A. Kleijn</i>	943
Het onderwijs in het Noorden, <i>door Prof. Dr. H. Nieuwenhuis</i>	949
De sociale ontwikkeling in het Noorden, <i>door Mr. C. Stapel</i>	953
Streekzelfonderzoek, <i>door Drs. C. Voormolen</i>	957
Middenstand en andere diensten, <i>door Drs. L. J. Loch</i>	959
Meer zijn dan lijken, <i>door Drs. F. J. Kooistra</i>	962
De vervening in Drenthe, <i>door Ir. R. Sijbolts</i>	965
De ontwikkeling van Emmen, <i>door Mr. K. H. Gaarlandt</i>	968
Groeiend Drachten, <i>door J. L. Thalen</i>	971
Delfzijl, <i>door Drs. J. A. F. Roelen</i>	974
Boekbespreking:	
Dr. H. Rijken van Olst: De provincie Groningen en overig Nederland, <i>bespr. door Prof. Dr. L. H. Klaassen</i>	976
Kaart van de probleemgebieden, industrialisatiekernen en aanvullende kernen in Nederland	946

Dit speciale nummer verschijnt in plaats van de nummers van 4 en 11 november 1959

COMMISSIE VAN REDACTIE: Ch. Glasz; L. M. Koyck; H. W. Lambers; J. Tinbergen; J. R. Zuidema.

Redacteur-Secretaris: A. de Wit. Adjunct Redacteur-Secretaris: J. H. Zoon.

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË: F. Collin; J. E. Mertens de Wilmars;
J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick.

Inleiding

Dit speciale nummer is het eerste van een reeks, gewijd aan de regionaal-economische en ruimtelijke vraagstukken van ons land. De opzet van deze reeks hadden wij ons als volgt gedacht. Eerst worden in enkele nummers de problemen van diverse landsdelen belicht en wordt aangegeven op welke wijze deze naar het oordeel der betrokken auteurs zouden kunnen worden opgelost. Anders gezegd: de landsdelen wordt de gelegenheid geboden „hun” verlangens en visies op economisch en ruimtelijk gebied kenbaar te maken. Na de publikatie van deze „regionale visies” kan de reeks worden afgesloten met een nummer over ons land als geheel, waarin een zgn. „landelijke visie” op de betreffende problematiek is neergelegd.

Dat de provincies Groningen, Friesland en Drenthe in dit nummer tezamen en als één geheel worden gepresenteerd, heeft zijn bijzondere reden. Deze provincies immers hebben, naar uit de artikelen herhaaldelijk zal blijken, een in grote trekken gelijke problematiek. Deze verbondenheid heeft mede geleid tot samenwerking op bestuurlijk niveau, een samenwerking waarvan de onder-tekening van het eerste artikel getuigenis aflegt. De vorm, waarin deze samenwerking is gegoten en de taken die de samenwerkende organen zich hebben gesteld — elders begrip wekken voor het Noorden en het opstellen van een ontwikkelingsplan — worden, met de daaraan verbonden activiteiten en problemen, in het daaropvolgende artikel uitvoerig besproken. Daarna volgt een beschouwing over de aan een ontwikkelingsprogramma verbonden financiële aspecten.

Het past een economisch tijdschrift de economische aspecten van de Noordelijke problematiek centraal te stellen. Dit is — het zal de lezer reeds bij een eerste blik in dit nummer opvallen — op de meest letterlijke wijze geschied. In de centrum-bijdrage wordt nagegaan waarom het Noorden moet worden beschouwd als achtergebleven gebied en welke economisch politieke maatregelen zouden kunnen leiden tot een inhalen van de achterstand.

In het artikel over de ruimtelijke aspecten wordt een aantal voorwaarden genoemd, waaraan de ruimtelijke structuur in het Noorden moet voldoen, opdat de landbouw zo goed mogelijk kan worden uitgeoefend, de industrie tot ontwikkeling kan komen en de recreatiemogelijkheden kunnen worden benut. De artikelen over de situatie in de landbouw; de huidige en potentiële betekenis van de recreatieruimte en de industriële ontwikkeling sluiten daarop aan. Gezien het feit, dat deze laatste veelal wordt gezien als het middel bij uitstek om het Noorden des lands uit de impasse te doen geraken is vooral hieraan ruime aandacht geschonken. Eerst wordt de betekenis van de industriële spreiding voor het Noorden belicht; daarna volgt een overzicht van de feitelijke industriële ontwikkeling gedurende de voor- en na-oorlogse jaren en deze trits wordt besloten met een tweetal „stemmen uit het bedrijfsleven”. Deze laatste korte bijdragen bevatten de antwoorden van directeuren van onlangs in het Noorden gevestigde bedrijven op de vraag om in een artikel waarin — wij citeren het aan hen gericht schrijven — „behalve de voordelen, ook de eventuele schaduwzijden van vestiging in het Noorden kunnen worden belicht” de lezer van „objectieve voorlichting” te dienen omtrent de met deze vestigingen opgedane ervaring.

De beoogde ontwikkeling van het Noorden, zoals deze in bovengenoemde artikelen wordt geschetst, stelt uiteraard haar eisen op velerlei gebied. Zo dienen bijv. verkeersverbindingen tot stand te worden gebracht of verbeterd; in de woon- en werkkernen moet een voor harmonische expansie geëigend klimaat worden gecreëerd, en de onderwijsmogelijkheden en -wenselijkheden moeten onder de loep worden genomen. Aan deze vraagstukken is in de artikelen over de verkeersontsluiting, de werk- en woonkernen en het onderwijs aandacht geschonken.

Ook dient de bevolking zich aan de zich wijzigende maatschappelijke verhoudingen aan te passen. Hoe deze verhoudingen zijn veranderd en langs welke wegen wordt gepoogd aanpassing in positieve zin te bewerkstelligen, wordt in het artikel over de sociale ontwikkeling uiteengezet. Het streek-zelfonderzoek, dat reeds bewezen heeft in dezen van betekenis te zijn, heeft een afzonderlijke behandeling gevonden.

Zoals gezegd, de problematiek der drie Noordelijke provincies is in grote trekken dezelfde. Er is echter ook verscheidenheid. Een drietal artikelen van dit nummer is gewijd aan een bijzonder kenmerk of probleem van elk der provincies, teneinde ook hiervan iets tot uiting te doen komen. Voorts is, eveneens provinciegewijs, een beschrijving gegeven van de groei van enkele industriekernen.

„Het onbekende Noorden geldt voor de westerling toch al als eenheid”, aldus lezen wij in een der artikelen. Moge dit zachten verwijt na het verschijnen van dit speciale nummer, waarin zowel de gemeenschappelijke problematiek als de verscheidenheid der drie Noordelijke provincies is belicht, zijn grond verloren hebben.

De problematiek en de verlangens van het Noorden

De verschijning van dit aan het Noorden des lands gewijde nummer van „E.-S.B.” achten wij een bijzonder verheugend symptoom van de toenemende belangstelling, welke in brede kringen van ons land voor het wel en wee van onze provincies valt waar te nemen.

Onze eigen gezamenlijke bijdrage tot dit nummer moet zich wel beperken tot een summere aanduiding van de problematiek en de verlangens van het Noorden. Wij kunnen dit des te gereeder doen nu een aantal deskundige auteurs bepaalde aspecten meer uitvoerig zal belichten.

De Regering had ongetwijfeld het Noorden des lands in het bijzonder op het oog toen zij in de Memorie van Toelichting op de Rijksbegroting 1958 reeds opmerkte: „De ontwikkeling in overig Nederland vraagt in de eerste plaats de aandacht, omdat deze gebieden zelf aanspraak hebben op een volwaardig aandeel in de nationale vooruitgang. Hoe meer dit wordt verwezenlijkt, hoe meer ook het westen daardoor zal worden ontlast”.

Het blijft o.i. de grote verdienste van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, dat hij — met het Centraal Planbureau — er enkele jaren geleden reeds met zoveel nadruk en bewijskracht op heeft gewezen, dat de harmonische ontwikkeling van Nederland steeds meer in het gedrang raakt. Bepaalde landsdelen hebben nl. een onevenredig groot deel van de economische, sociale en culturele krachten tot zich getrokken, terwijl in andere delen — met name in het Noorden — op genoemde terreinen een ernstige achterstand is ontstaan. Op grond van de nationale — en de latere eigen — studies zijn wij in onze gewesten er thans zelfs van overtuigd, dat de onderlinge verhouding der landsdelen zich in voor het Noorden ongunstige richting zal blijven ontwikkelen. . . . tenzij een geheel van voorzieningen wordt getroffen, dat erop gericht is de aangeduide ontwikkeling een krachtig halt toe te roepen.

De disharmonische ontwikkeling der verschillende landsdelen treedt op verschillende gebieden aan de dag. O.a. op het terrein der *demografische verhoudingen*. Terwijl omstreeks het midden der vorige eeuw nog geconstateerd kon worden, dat de relatieve groei van het Noorden boven de landelijke uitgang, is sedertdien het beeld volkomen gewijzigd. De relatieve Noordelijke groei bedraagt sedert 1880 nauwelijks de helft van die van Nederland als geheel; sedert 1950 slechts een kwart hiervan.

Deze ontwikkeling vindt haar verklaring in de sterke migratie naar andere landsdelen en naar het buitenland. Het daardoor ontstane bevolkingsverlies valt voor 1880-1950 op rond 750.000 personen te stellen. Deze expulsie zet zich ook de laatste jaren onverminderd voort. Voor 1950-1956 is het vertrekoverschot weer op 60.000 personen geraamd. Bepaalde gebieden in het Noorden vertonen het beeld van een stagnerende, verouderende bevolking; in andere is zelfs een voortdurende daling van het aantal inwoners waarneembaar. In sociaal, cultureel en econo-

misch opzicht zou de voortgang van deze ontwikkeling tot een ernstige verzwakking van dit landsdeel leiden. Dit zal ook in nationaal verband niet aanvaard kunnen worden.

Landelijk gezien hebben de uit het Noorden aangetrokken migranten mede de mankracht en de economische positie van andere landsdelen — met name van het Westen — versterkt. Hun vertrek heeft daarnaast ook wel bijgedragen tot de huidige ruimtelijke moeilijkheden in de Randstad Holland.

De ontwikkeling van de *werkgelegenheid* is bepalend geweest voor het geschetste bevolkingsverloop in het Noorden. Van ouds waren de arbeid in de landbouw, de verveining en de daarmee samenhangende bedrijfstakken in de Noordelijke provincies van overwegende betekenis. De genoemde bedrijfstakken bleken evenwel niet in staat te zijn de groeiende beroepsbevolking in voldoende mate arbeid te verschaffen. De ontginningen in de landbouw liepen ten einde, terwijl als gevolg van de noodzakelijke rationalisatie en mechanisatie een uitstotingsproces op gang is gekomen, waardoor de agrarische beroepsbevolking krachtig werd gereduceerd; in 1950-1956 met ruim 20.000 man of één zesde van de bezetting. Hoewel de industrie de uitbreidingsmogelijkheden heeft benut, boden deze toch onvoldoende soelaas. Dit gold eveneens voor de overige sectoren van de Noordelijke arbeidsmarkt.

De gevolgen van de geschetste ontwikkelingen traden met name na de tweede wereldoorlog duidelijk aan het licht. In het Noorden nam de structuurwerkloosheid ernstige afmetingen aan. Zelfs in jaren van nationale hoogconjunctuur en van grote tekorten aan arbeidskrachten in andere landsdelen bleef de werkloosheid in het Noorden op een in sociaal en economisch opzicht onverantwoord niveau staan. De onderstaande cijfers spreken hier voor zichzelf.

Gemiddelde werkloosheid in pCt. van de mannelijke beroepsbevolking.

	Noord-Nederland	Rest van Nederland
1951	5,1	2,6
1953	5,9	2,9
1955	4,9	1,1
1957	4,7	1,1
1958	6,0	2,5

In verschillende rayons is van jaar tot jaar, eind juni ca. 10-12 pCt. en eind december 16-20 pCt. van de mannelijke beroepsbevolking werkloos. In feite wordt de reële omvang van het tekort aan arbeidsplaatsen in het Noorden nog versluierd door de gememoreerde grote vertrekoverschotten.

Excessieve expulsie enerzijds en grote structurele werkloosheid anderzijds zijn de meest in het oog springende symptomen van de Noordelijke problematiek. Uit nationale en regionale overwegingen dienen beide zo snel moge-

lijk te worden beteugeld. Het doeltreffendste middel daartoe is een snelle en aanzienlijke verruiming van de werkgelegenheid. Gezien de Noordelijke constellatie zal dit slechts mogelijk zijn door een industrialisatie van flinke allure. Indien ervan wordt uitgegaan, dat:

1. tegen het einde van de periode 1960-1980 via een snelle industrialisatie in het Noorden volledige werkgelegenheid moet worden bereikt;

2. in deze periode tevens het tussen het Noorden en overig Nederland bestaande vertrekssaldo dient te verdwijnen, dan zal in deze periode voor totaal ca. 85.000 mensen in het Noorden nieuw werk in de industrie moeten worden gevonden. Deze o.i. haalbare taakstelling komt neer op een gemiddelde jaarlijkse uitbreiding met ca. 4.200 arbeidsplaatsen. Vergelijken met de in 1945 tot heden gerealiseerde uitbreiding van 2.200 per jaar betekent dit een verdubbeling. Van betekenis lijkt daarbij, dat in genoemde periode ca. 60 pCt. van het aantal nieuwe arbeidsplaatsen in *nieuwe* bedrijven werd gevonden.

De noodzakelijke industrialisatie van het Noorden zal een grote krachtsinspanning van dit landsdeel zelf vragen. Wij mogen zeggen, dat Provinciale Besturen, Gemeentebesturen, Kamers van Koophandel en Fabrieken, Economisch-Technologische Instituten e.d. duidelijk zien wat van hen verwacht wordt en een grote activiteit aan de dag leggen. Wij achten het daarnaast bijzonder verheugend, dat ook Regering en Parlement van de dringende noodzaak van de Noordelijke industrialisatie overtuigd zijn. In de Rijksbegroting komt dit ook tot uitdrukking in de middelen, die thans jaarlijks voor het regionaal industrialisatiebeleid beschikbaar worden gesteld. Geleidelijk aan krijgt dit beleid duidelijker gestalte. Wij denken aan de aanwijzing der industrialisatiekernen en aan de premiëring van gebouwen en terreinen in deze kernen. De Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid heeft voorts voor deze kernen de toepassing van de verplaatsingskostenregeling en van de trainingstoelageregeling aangekondigd.

In de praktijk blijken de nieuwe faciliteiten reeds vruchten af te werpen. Of de bereidheid om zich in het Noorden te vestigen, resp. bestaande industrieën uit te breiden, evenwel voldoende zal zijn, menen wij in het licht van de genoemde taakstelling te moeten betwijfelen. Wij vragen ons dan ook af, of — gezien de uitzonderlijke Noordelijke situatie — daar geen extra-prikkels dienen te worden gegeven. Zo ware bijv. te denken aan premiëring van de arbeidskosten van additioneel aan te stellen arbeidskrachten. Het effect van het regionale industrialisatiebeleid zou daardoor in sterke mate worden vergroot.

Naast de industrialisatieproblemen vormen de *agrarische vraagstukken* en de vragen op het terrein van de *overige sectoren* een wezenlijk onderdeel van de Noordelijke problematiek. Hier liggen — bijv. op het platteland — vragen op het terrein van de ontsluiting, de verkaveling en de waterbeheersing. De noodzakelijke sanering en verhoging van de produktiviteit in de landbouw zullen door ingrijpende cultuurtechnische werken tot stand moeten komen. Hiervan wordt o.a. een sterke vermindering van de seizoenwerkloosheid verwacht. In het voorgaande is terloops reeds het effect van het aan de gang zijnde uitstotingsproces vermeld. Dat een forse industrialisatie en snelle agrarische hervormingen ook de *maatschappelijke verhoudingen* in het voor-

heen traditioneel agrarische Noorden sterk beïnvloeden en dat zij op dit terrein belangrijke vragen oproepen, zij hier slechts terloops aangestipt.

Bijzondere aandacht is geleidelijk aan ook gevonden voor de ernstige achterstand op het terrein van de *infra-structuur*. De perifere ligging ten opzichte van de nationale zwaartepunten — met name in het Westen des lands — is een bijna onoverkomelijke hindernis bij het industrialisatieproces indien goede, snelle verbindingen ontbreken. De wegen naar het Westen en andere landsdelen zullen dan ook zo snel mogelijk moeten worden verbeterd. De inpoldering van het IJsselmeer zal in dit opzicht gunstig werken. Zo zullen de door de nieuwe polders geprojecteerde Rijkswegen de bestaande afstanden sterk relativeren en met name de rijtijden aanmerkelijk bekorten. Inmiddels zullen ook de interne verbindingen in het Noorden dienen te worden verbeterd.

Wat geldt voor de verkeerswegen geldt evenzeer voor de vaarwegen. De winst aan vrachtverkeer en industriële bedrijvigheid, die met de Fries-Groningse kanalen reeds werd verkregen, dient een aansporing te zijn om deze kanalen te verdiepen en ook elders in het Noorden bestaande waterverbindingen te verbeteren en nieuwe te scheppen. Goede zeehavens — Delfzijl en Harlingen — vormen hierbij het sluitstuk.

De leefbaarheid van het Noorden zal mede moeten worden verbeterd door voorzieningen op het terrein van de *volkshuisvesting*. Het peil van de woningen is in grote delen van het Noorden bepaald slecht te noemen. Door krotopruijing en nieuwbouw op grote schaal zal hierin verbetering moeten worden gebracht. Aanvullende voorzieningen als zwembaden, verenigingsgebouwen, gymnastieklokalen, sportterreinen e.d. vragen daarbij eveneens voortdurende aandacht. Dit geldt eveneens de voorzieningen die gericht zijn op de *culturele* bloei van het gebied. Het Noorden deelt nog te weinig in de nationale cultuurspreiding.

De lezer zou uit een en ander de indruk kunnen krijgen, dat de mogelijkheden in het Noorden in feite maar beperkt zijn. Deze indruk zou echter volkomen onjuist zijn. Wanneer wij zien wat in bepaalde gebieden reeds tot stand is gekomen, dan wel nog groeiende is — zie Emmen, Stadskanaal, Delfzijl, Drachten, enz. —, dan moet de conclusie wel zijn, dat de eerder genoemde achterstand geenszins vanzelfsprekend is. Binnen het kader van de verwachte verdere ontwikkeling van Nederland moet het mogelijk zijn het Noorden op te trekken tot een niveau, dat vergelijkbaar is met dat van de andere landsdelen.

Het Noorden is bereid zijn aandeel in de daarvoor nodige activiteiten op zich te nemen. Het zal daarbij echter moeten steunen op een nationaal beleid, dat volledig oog heeft voor de noden en mogelijkheden van het Noorden. Het zal voorts moeten kunnen beschikken over de gelden, die nodig zijn om de summier aangeduide voorzieningen te treffen. Wij zijn er ons van bewust, dat daarvoor aanzienlijke bijdragen uit de nationale middelen nodig zullen zijn. Gezien het nationale karakter van het totale project, dat vergelijkbaar is met Deltawerken, Europoort e.d., achten wij dit volledig verantwoord. Een harmonische landelijke ontwikkeling en een grotere nationale welvaart zullen mede hierop gebaseerd moeten zijn.

Groningen
Leeuwarden,
Assen.

Mr. W. A. OFFERHAUS
Mr. H. P. LINTHORST HOMAN
Mr. J. CRAMER

De besturen der drie Noordelijke provincies hebben ter verwezenlijking van hun doel: inschakeling van het Noorden in de plannen voor een gezonde, nationale ruimtelijke ordening, hun krachten gebundeld in een bestuurlijke commissie. Deze commissie heeft zich als voornaamste taak gesteld elders in het land begrip en belangstelling voor de moeilijkheden en mogelijkheden van het Noorden te wekken. Tegelijk met deze commissie is de Werkgroep Noorden des Lands in het leven geroepen, die een plan moet ontwerpen voor de ruimtelijke ordening van het gehele Noorden. In een dergelijk plan moet een visie op de toekomstige ontwikkeling van het Noorden worden geboren. In aansluiting op hetgeen in de zesde Industrialisatienota voor de regionale industrialisatie is uitgestippeld schetst schrijver de worsteling om een visie, die in het Noorden gaande is. Hij betoogt, dat alleen met een „vormvaste” visie kan worden opgetornd tegen de weerstand, die de ontwikkelingsplannen van het Noorden in het Westen ontmoeten.

Bestuurlijke activiteiten en problemen in het Noorden

De drie noordelijke provincies, Groningen, Friesland en Drenthe, verkeren in een bijzondere positie en dus zal het weinig verwondering baren, dat de besturen dier gewesten bijzondere activiteiten ontwikkelen; elk afzonderlijk, maar ook gezamenlijk.

De bijzondere positie bestaat, kort aangeduid, in de omstandigheid, dat zelfs bij een gunstige conjunctuur de werkgelegenheid geen gelijke tred weet te houden met de groei der beroepsbevolking. Bovendien daalt in de agrarische sector — mede aangeraakt door de wil en de noodzaak tot mechanisatie — het aantal arbeidskrachten gestaadig. Werden elders in den lande vnl. door industrialisatie voldoende nieuwe bestaansbronnen voor een groeiende bevolking ontsloten, in het Noorden des lands kon deze industrialisatie het stijgende arbeidsaanbod niet opvangen. De gevolgen laten zich denken: hoge werkloosheidscijfers, vooral in de oudere jaarklassen, een hoog migratiesaldo in de produktieve groepen, een vrij sterke emigratie. Wat concreter gezegd: duizenden Groningers, Friezen en Drenten moesten zich een bestaan verwerven in het Westen of Zuiden, in de laatste jaren ook in het midden van het land; soms gaven zij de voorkeur aan vestiging in Amerika of Australië.

Deze trek uit het Noorden is overigens geen nieuw verschijnsel. Sinds het laatste kwart van de vorige eeuw zijn Groningen, Friesland en Drenthe expulsiegebied, doch de ontvolking, met name van de plattelandsgebieden, dreigt langzamerhand vormen aan te nemen, die in haar gevolgen kunnen worden omschreven met: onevenwichtige bevolkingsopbouw, vergrijzing van dorpen en streken, geestelijke drainage, sociale en culturele verstarring.

Het illustreren van deze ontwikkeling met cijfermateriaal moge hier achterwege blijven. Dat geschiedde elders¹⁾. Wat het Noorden nu wil, zal duidelijk zijn: bestrijding van de excessieve, eenzijdige migratie door versnelde industrialisatie op een moment, dat verdere samenballing van econo-

mische bedrijvigheid in het Westen, met name in de randstad Holland, in meer dan één opzicht niet gemakkelijk oplosbare problemen heeft opgeroepen²⁾. Bevordering van spreiding der hiervoor in aanmerking komende industriële vestigingen kan het Noorden, zowel als het Westen van klemmende vraagstukken verlossen. Van een andere sfeer uit benaderd kan men zeggen: het Noorden verlangt inschakeling in de plannen voor een gezonde, nationale ruimtelijke ordening, waarbij gemikt wordt op een meer evenwichtige, economische ontwikkeling van hiel ons land, die tevens een betere spreiding der bevolking inhoudt.

Gebleken nu is, dat de provincies Groningen, Friesland en Drenthe bij het streven naar erkenning van bovengenoemde doelstelling op elkaar zijn aangewezen. De stem van één gewest alleen legt onvoldoende gewicht in de schaal; het onbekende Noorden geldt voor de westerling toch al als éénheid en waar de problematiek der drie provincies kwalitatief en kwantitatief ongeveer dezelfde is, lag het voor de hand, dat de besturen hun krachten gingen bundelen. Zij besloten tot de vorming ener bestuurlijke commissie, nadat ook van de zijde van de Rijksdienst voor het Nationale Plan in besprekingen over het ontwerpen van een plan voor de ordening der Noordelijke ruimte te kennen was gegeven, dat men zich niet al te veel aan de structureel vrij willekeurige grenzen der drie provincies zou kunnen storen. Aan het werk der bestuurlijke commissie nemen deel drie leden van elk der colleges van Gedeputeerde Staten en één ambtelijke figuur van elk der provinciale griffies. De commissie heeft een eigen secretaris.

Tegelijk met de bestuurlijke commissie is een zgn. Werkgroep Noorden des Lands in het leven geroepen. Deze werkgroep omvat drie leden van de bestuurlijke commissie (iedere provincie wijst een lid aan) en verder de directeurs van de provinciale waterstaatsdiensten, van de drie planologische diensten en van de drie economisch-technologische organisaties, terwijl de Rijksdienst voor het Nationale Plan in de werkgroep een waarnemer-adviseur

¹⁾ Men zie o.a.: „Het Noorden in Nederland”, uitgegeven onder auspiciën van de provinciale besturen van Groningen, Friesland en Drenthe, Van Gorcum en Co. te Assen 1958, blz. 6 en 7.

²⁾ Zie de publikatie: „Het Westen en overig Nederland” Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf, 's-Gravenhage.

heeft aangewezen. De secretaris van de bestuurlijke commissie is tevens secretaris van de werkgroep.

De bestuurlijke commissie heeft zich als voornaamste taak gesteld elders in het land begrip en belangstelling voor de moeilijkheden en de mogelijkheden van het Noorden des lands te wekken. Zij voert — bij voorkeur in het eigen gebied — besprekingen met de Regering en haar ambtenaren, met kamerleden, met vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties. Zij verzorgt publicaties, verstrekt gegevens en inlichtingen, kortom, de bestuurlijke commissie treedt naar buiten op, heeft de bedoeling de eenmaal gewekte bijzondere belangstelling voor het Noorden niet te doen verslappen en niet minder, onjuiste voorstellingen over dat gebied te bestrijden. Goede en verantwoorde propaganda is tegenwoordig ook op bestuurlijk terrein noodzakelijk. Professor Korteweg wees er indertijd op, dat bijv. het collectief geheugen van het Westen het Noorden parten speelt: bij Drenthe denkt men daar nog aan heidevelden en schaapherders! Ten Noorden van Zwolle is het land met kranten dichtgeplakt! ³⁾

De bestuurlijke commissie zal zo lang op hetzelfde aangezicht moeten blijven hameren, tot het Noorden des lands die economische positie heeft bevochten, waarop het recht mag doen gelden. Dat dit op de duur zal gelukken, staat eigenlijk buiten twijfel, omdat Groningen, Friesland en Drenthe tezamen uiterlijk — ruimtelijk-geografisch — en innerlijk — naar menselijke potentie — eigenschappen bezitten, die tot een hoger algemeen niveau van welvaart kunnen leiden. In bijna alle Europese landen mogen dan de afgelegen randgebieden economisch in ontwikkeling achterop liggen, dit feit rechtvaardigt niet zijn bestending ⁴⁾.

Over de bestuurlijke commissie moeten overigens geen misverstanden bestaan. Zij is geen orgaan, dat, op wettelijke basis gegrondvest, boven de besturen der drie provincies is geplaatst. Zij heeft geen eigen bevoegdheden; zij valt bij de meeste beslissingen terug op de colleges van Gedeputeerde Staten. Sommigen betreuren dit. Besluitvaardigheid en slagvaardigheid zouden in het gedrang komen. Gepleit wordt daarom voor de instelling van één of meer boven-provinciale organen, bijv. door middel van de Wet op de gemeenschappelijke regelingen. Zij, die zo spreken, zien, in hun misschien gerechtvaardigd ongeduld, voorbij, dat een samenwerking, zelfs die tussen provincies in één land, een groeiperiode moet doormaken en tevens, dat het bij rustige overweging niet zo eenvoudig blijkt, een goed-afgebakende taak voor boven-provinciale organen aan te geven. Ter vergelijking moge erop worden gewezen, hoe moeilijk het is, voor het IJmondgebied, voor het gebied van de Europoort of voor de Haagse agglomeratie tot de vorming van bijv. een stadgewest, een district of een ander boven-gemeentelijk bestuursorgaan te geraken. Het creatieve denken is op dit punt nog niet tot afsluitende resultaten gekomen. De traditionele driedeling in ons staatsbestel — Rijk, provincie, gemeente — werkt waarschijnlijk vertragend op dit denken ⁵⁾.

Niettemin zou het aanbeveling verdienen een studiecommissie aan het werk te zetten ter beantwoording van de

³⁾ Zie het artikel van Prof. S. Korteweg in „Sociaal Maandblad Arbeid”, juli/augustus 1958, 13e jaargang nr. 7/8 over „Het Noorden en de zesde industrialisatienota”.

⁴⁾ Voor een boeiende, historische beschouwing over het achterblijven der Nederlandse randprovincies zij verwezen naar het werk van Prof. Dr. H. J. Keuning, „Mozaïek der functies” (1955), hoofdstuk V.

vraag, of, waarom en in hoeverre een boven-provinciaal bestuursorgaan ter oplossing van de Noordelijke problemen gewenst of noodzakelijk is. Zij zou dan — voor het geval de vraag van het „of” positief beantwoord zou worden — moeten aangeven, welke taken en bevoegdheden aan het gemeenschappelijk orgaan zouden moeten worden toebedeeld. Een dergelijke studie zou reeds daarom nuttig zijn, omdat voor- en tegenstanders, aarzelaars en ongeduldigen, met betrekking tot deze materie eens tezamen zouden kunnen peilen, hoever men in het spanningsveld tussen centralisatie en decentralisatie in de Noordelijke leefruimte zou kunnen gaan. Ongetwijfeld zou een gemeenschappelijk bestuursorgaan voor drie provincies, in welke vorm ook gegoten, de bevoegdheden van de drie colleges van Gedeputeerde Staten en van de drie Provinciale Staten inperken, zo niet formeel, dan toch materieel, tenzij men met een schijnorgaan genoegen zou willen nemen. Een studie omtrent de wenselijkheid van boven-provinciale organen zou zeker ook kunnen omvatten het aftasten van de mogelijkheden voor één gezamenlijke economisch-technologische organisatie, één gezamenlijke planologische dienst, één gezamenlijk orgaan voor de bevordering der industrialisatie.

Wenden wij ons thans tot de taak, die de Werkgroep Noorden des Lands op haar schouders zag geladen. Zij heeft te ontwerpen een plan voor de ruimtelijke ordening van het gehele Noorden en een stelsel van concrete maatregelen, die uitvloeisel van zulk een ruimtelijk plan zullen zijn. Uitgangspunt voor dit ontwikkelingsplan of structuurplan ⁶⁾ is de stelling, dat het mogelijk moet worden geacht om tussen 1960 en 1980 ca. 60 pCt. van het bevolkingsverlies, dat zonder stimulerende maatregelen zou moeten worden geïncasseerd, aan het Noorden te binden. Dat komt neer op het binden van 210.000 personen op een natuurlijke aanwas van 320.000 personen tussen 1960 en 1980 en het scheppen van arbeidsplaatsen in die periode voor circa 77.000 personen ⁷⁾. Voorwaar toch geen te hoog doelwit voor drie provincies gezamenlijk. Omstreeks 1980 zou dan in de migratiebeweging tussen het Noorden en overig Nederland een evenwichtstoestand moeten intreden.

Hoe de studie in de werkgroep omtrent de samenstelling van het ontwikkelingsplan voor de drie provincies verloopt, valt niet te voorspellen. Een unicum is het toch wel, dat drie provincies tezamen zulk een plan doen ontwerpen. Een teken, dat de wil tot samenwerking in elk geval in sterke mate aanwezig is!

Uit tussentijdse rapportering ⁷⁾ is reeds gebleken, dat realisering van een goed plan haar eisen ook aan de overheidsfinanciën zal stellen. Maar doen de plannen in het Westen des lands dit soms niet? Zullen de kosten per arbeidsplaats, de „social costs” inbegrepen, in het Westen des lands, niet belangrijk hoger zijn dan in het Noorden? Versnelde industrialisatie van dat Noorden ter bestrijding van te sterke expansie kan in nationaal verband, ondanks het

⁶⁾ Zie Blauwe Reeks nr. 28 Vereniging van Nederlandse Gemeenten: „Herziening van de gemeentewet”, hoofdstuk 2 over „Het bestuur van agglomeraties en van gemeenten in streekverband”. Ook: „Het bestuur van agglomeraties en conurbaties” in „De Nederlandse Gemeente” van 19 juni 1959, nr. 25 door Mr. J. M. Kan naar aanleiding van een discussie tussen Mr. H. A. M. T. Kolfshoten en Mr. S. O. van Poelje.

⁷⁾ Het woord „structuurplan” wordt door deskundigen in dit verband minder juist geacht, omdat men het in de toekomst wenselijk te reserveren voor de gemeenten.

⁸⁾ Zie „Financiële aspecten der toekomstige ontwikkeling van het noorden des lands 1960/1980”.

daaraan ten koste gelegde, voordelig blijken! En zelfs al zou dat niet altijd zo zijn, dan zou het sociale aspect van de Noordelijke problematiek toch moeten leiden tot de slotsom, dat versnelde industrialisatie een gebiedende noodzaak is.

Intussen is de opzet van een plan voor de ruimtelijke ordening (ontwikkelingsplan) een allesbehalve eenvoudige aangelegenheid. Immers, daarin moet een visie geboren worden. Een visie, die voor een toekomstig beleid in vele opzichten een keuzebepaling inhoudt en past in het raam der nationale doelstellingen. Juist vanwege de noodzaak tot het doen van keuze mag worden gezegd, dat zich rondom het veroveren en innerlijk aanvaarden van een visie op de toekomst in het Noorden een geestelijke worsteling afspeelt, die de gemoederen in vele sectoren van het maatschappelijk leven beroert, zonder dat men nog iets over de uiteindelijke inhoud van het ontwikkelingsplan weet. Er zijn in de afgelopen jaren echter verschillende detailstudies verschenen, waaruit reeds enkele conclusies konden worden getrokken.

Naar buiten toe moge voor genoemde worsteling nog (te) weinig blijken, wie geen vreemdeling in het Jeruzalem van het Noorden is, weet, dat zij binnenskamers in volle gang is. Dat alles klinkt wat zwaar en behoeft nadere verklaring. Het gemakkelijkst is misschien deze verklaring te geven in aansluiting op hetgeen in de zesde Industrialisatienota van het Ministerie van Economische Zaken ⁸⁾ aan lijnen voor de regionale industrialisatie is uitgestippeld. Het gehele Noorden werd daarin tot zgn. probleemgebied verklaard en in dit probleemgebied werd de aanwijzing van industriële ontwikkelingskernen aangekondigd, voor welke kernen faciliteiten bij vestiging en uitbreiding van industrieën zouden gelden (premiëring van industrieterreinen en gebouwen). Het regionale industrialisatiebeleid heeft ten slotte in april 1959 enige gestalte gekregen, toen de kernen in Groningen, Friesland en Drenthe werden aangewezen en kort daarna de premiereregeling bekend werd gemaakt.

Welke nieuwe grondslagen nu koos de Regering voor het regionale industrialisatiebeleid? Teneinde de principiële betekenis daarvan beter te doen uitkomen volgt hieronder eerst een korte voorgeschiedenis. Zoals gezegd, moet het Noorden industrialiseren, wil het behoeft worden voor het doorzielen van de werkloosheid en het wegtrekken van een onevenredig deel der produktieve bevolkingsgroep. Het is interessant te zien, hoe men na de tweede wereldoorlog dit vraagstuk heeft aangepakt. Verschillende fasen tekenen zich daarbij af. In de provincies zelf begon men soms met de opstelling van algemene wenslijsten, waarin praktisch alles werd opgesomd wat men gaarne aan werken op allerlei gebied (openbare werken, volksgezondheid, onderwijs, culturele voorzieningen) wilde zien uitgevoerd ⁹⁾. In de volgende fase probeerde men het Noorden van rijkswegen te helpen door de aanwijzing van zgn. ontwikkelingsgebieden ¹⁰⁾. De visie, die bij deze aanwijzing werd gehuldigd,

⁸⁾ De zesde Industrialisatienota werd op 19 mei 1958 aan de Tweede Kamer aangeboden.

⁹⁾ Zie bijv. „Rapport van de provinciale Groninger Welvaartscommissie”, Kon. Verenigde Drukkerij Hoitsema N.V. Groningen 1954.

¹⁰⁾ Zie wijziging van het tiende hoofdstuk der rijksbegroting van het dienstjaar 1951, waarin de deelneming van het Rijk in de uitvoering van de eerste fase van ontwikkelingsplannen voor Z.W. en O. Groningen, O. Friesland, N.O. Overijssel, O. West-Friesland (N.H.), Z.W. en Z.O. Noord-Brabant en N. Limburg werd geregeld, oktober 1951.

(Advertentie)

hield in een poging, om gebieden met grote structurele werkloosheid door het verlenen van enkele faciliteiten te industrialiseren. Men hoopte derhalve industrieën over een vrij groot plattlandsgebied te kunnen spreiden. Deze regeringspolitiek, overigens vrijwel algemeen aanvaard, bracht onvoldoende resultaten, omdat het uitgangspunt onjuist bleek. Industrie zoekt naar samenballing in stedelijke sfeer, naar concentratie. Spreiding over het platteland ligt niet in de natuurlijke ontwikkelingslijn. Industrieën hebben elkaars steun en nabijheid nodig, ook ter vestiging van een gunstig industrieel klimaat. Het zou een soort wonder zijn, indien het Noorden op deze tendens een uitzondering zou vormen. De zesde Industrialisatienota verlaat dan ook het onbegaanbaar gebleken pad 1951, aanvaardt de concentratiegedachte en wil in het Noorden een betrekkelijk klein aantal industriële ontwikkelingskernen tot bloei brengen.

De kernaanwijzing van april 1959, die als het ware voortuutloopt op het ontwikkelingsplan, heeft vrij veel beroering teweeg gebracht. Er werd een nieuwe fase in het industrialisatiebeleid ingeluid. Geen spreiding van industrie meer over alle gebieden met een hoge structurele werkloosheid, maar samentrekking in slechts enkele plaatsen, die reeds een zekere aanzet van industriële, het liefst ook van stedelijke ontplooiing te zien hebben gegeven en dus niet werden gekozen, omdat zij te kampen hebben met grote werkloosheid. Deze kernaanwijzing werkt ontegenzeggelijk discriminatoir in verschillend opzicht. Het laat zich immers aanzien, dat de uitverkoren kernen de kans krijgen tot verdere groei en bloei. Bedrijven buiten de kernen vallen bij vestiging of uitbreiding niet onder de faciliteitenregelingen. Of het alle kernen zal gelukken tot industriële ontwikkeling te komen, is intussen de vraag. In dit verband zij opgemerkt, dat het Ministerie van Economische Zaken reeds onderscheid maakt tussen ontwikkelingskernen („primaire kernen”) en stimuleringsgebieden („secondaire kernen”). In de praktijk is dit verschil in benaming tot op heden nog niet geheel duidelijk geworden. De faciliteitenregeling voor industriële vestiging of uitbreiding is voor primaire en secondaire kernen dezelfde. Zullen in de toekomst de verschillen misschien allereerst komen te liggen in de sociale en culturele sector, die in de primaire kernen méér, in de secondaire minder voorzieningen zal ontvangen?

Dat de kernaanwijzing weerstanden ontmoet, is begrijpelijk. Zij wil de landelijk gewenst geachte industriële *decentralisatie* (voor zover mogelijk) bevorderen door *regionale industriële centralisatie*. Met andere woorden: de natuurlijke bevolkingsaanwas in het Noorden en de uitstoting van mankracht uit de agrarische sector wil men opvangen in de in het eigen gebied gelegen industriële concentratiepunten. Dat betekent ongetwijfeld interne migratie en verdere ontvolking van delen van het eigenlijke platteland, vooral van die delen, die een grote structurele werkloosheid kennen. De kernen mogen een redelijke bevolkingsgroei verwachten. De provincies als geheel zien haar excessieve ontvolking bestreden. Bepaalde eigen gebieden verliezen daarentegen in de toekomst ophieuw economisch niet te binden jonge produktieve krachten; nu echter aan de kernen der eigen provincies.

In deze interne migratie schuilt de vreugde van de éne, de teleurstelling van de andere gemeente. Delen van het platteland zullen moeten berusten in het vertrek van mensen. Dit leidt tot de gedachte, om ook voor agrarische gebieden concentratie van bevolking te aanvaarden, m.a.w. tot schaalvergroting voor het platteland¹¹⁾. Om de leefbaarheid van dat platteland in stand te houden zullen agrarische kernen tot ontwikkeling moeten worden gebracht, die in sociale en culturele outillage, weliswaar in eigen stijl, moeten kunnen wedijveren met de meer stedelijke levenssfeer der industriële kernen. Tevens zullen die agrarische kernen zodanige verbindingen met de stad moeten verkrijgen, dat de cultuur van de stad bereikbaar is.

Het woord „wedijver” is hierboven opzettelijk gekozen, omdat de strijd tussen de levensstijlen van stad en platteland in de mens zelf reeds lang ten gunste van de stad is beslist. Voor de middenstand is de vorming van agrarische kernen op het platteland trouwens nog de enig overgebleven kans¹²⁾. Wie schaalvergroting van het platteland als een noodzakelijke ontwikkeling ziet, weet, dat niet elk dorp of gehucht meer zal kunnen uitgroeien. Op het platteland zelf zal men moeten wennen aan de idee van bevolkingsconcentratie in het eigen gebied, hoe gaarne men het kleine en kleinste dorp ook zou willen behouden. Hoeveel jonge mensen zullen er nog willen wonen en leven, afgezien van de omstandigheid, of zij er werk vinden?

¹¹⁾ Zie over de noodzaak tot schaalvergroting de jaarverslagen van de Cultuurtechnische Dienst over 1957, 1958 en voorts „De ontwikkeling van de landelijke gebieden”, uitgave van het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, samengesteld door de commissie ter bestudering van de ruimtelijke ordening in de landbouw 1959.

¹²⁾ Of de rijdende winkel niet met succes zijn intrede op het platteland zou kunnen doen, is een vraag, die hier buiten beschouwing blijft. Elders, bijv. in Zwitserland, bewijst hij zich als zeer bruikbaar.

Met klagende, romantisch getinte verhalen houdt men het platteland in zijn huidige vorm en structuur niet in stand. Hoe meer men de ruilverkaveling en de landbouwkundige sanering ter hand neemt, hoe meer de noodzaak tot schaalvergroting zich zal doen gelden. Men bedenke daarbij steeds, dat de landbouw op zichzelf geen bijdrage tot de oplossing van de structurele werkloosheid kan leveren; integendeel, de mechanisatie in de landbouwsector verkleint de werkgelegenheid. Het platteland mag alleen gezond heten, wanneer het bevolkingsgetal overeenkomt met het economische draagvlak en daarnaast dan wordt gezorgd voor zodanige sociaal-culturele voorzieningen, dat de bevolking kan worden gebonden en niet uit bijkomende overwegingen toch vertrekt.

Welke vrees nu bekruipt het platteland? Dat het bij alle aandacht voor de industriële ontwikkeling der aangewezen kernen, zal worden vergeten. Is het „gevoelsmatige” verzet tegen de concentratiegedachte reeds aanwezig¹³⁾, de weerstand zal groeien, indien niet duidelijk wordt uitgesproken, dat het ook met de sanering van het platteland ernst is. Het ontwikkelingsplan voor het Noorden zal óók de visie op de ontwikkeling van het platteland moeten geven, een visie, die niet is gebaseerd op de wensdroom, welke overal alle mensen wil vasthouden, maar die wel het nodige houvast biedt. Aan een wensenlijst van wat elke gemeente op allerlei gebied gaarne wil verwezenlijken, heeft niemand iets; zulk een lijst is eigenlijk alleen maar goedkoop, omdat zij toch niet tot uitvoering kan komen. Een reële visie zal voor sommige gemeenten, althans voor een aantal dorpen, een teleurstelling betekenen (geen verdere groei, voortgaande migratie). Zich overgeven aan illusies, die in strijd zijn met een reeds lang aan de gang zijnd proces, is op de duur echter veel erger.

De worsteling om een visie op de ontwikkeling van het Noorden is nog geenszins beëindigd. Men zou zelfs kunnen beweren, dat zij nauwelijks is begonnen. Ja, of zij op het ogenblik volledig kan worden uitgestreden, is nog de vraag. Blijkbaar is de idee van bevolkingsconcentratie in industriële en in agrarische kernen te revolutionair om dadelijk algemeen aanvaard te worden, nu zij zou kunnen worden gesteund door stimulerende maatregelen.

Natuurlijk zijn er variaties op de ontwikkelde visie mogelijk. Eén dier sinds kort aanbevolen variaties is, dat het platteland pendelgebied voor de industriële kernen kan (moet) worden. Het kan woongebied zijn voor de industriële werkers in de centra. Misschien zou dit voor de dorpen vlak bij de centra goed mogelijk zijn. Bedacht dient echter te worden, dat de centra in het Noorden nog niet zijn uitgegroeid tot grote steden. Vooralsnog is het niet

¹³⁾ Zie bijv. in het culturele maandblad „Groningen”, jaargang I, april 1959, blz. 70/71 het artikel „Ons dorp is niet dood”.

(Advertentie)

Kabels met papier- en met plasticisolatie voor hoogspanning, laagspanning en telecommunicatie. Kabelgarnituren, koperdraad en koperkabel; staaldraad en bandstaal

N.V. NEDERLANDSCHE KABELFABRIEKEN • DELFT

duidelijk, of de voordelen van het pendelen op langere afstand groter zijn dan de nadelen ¹⁴⁾. Voor een bepaalde sociale laag moge het pendelen een normale zaak zijn geworden, ondanks de moderne verplaatsingsmogelijkheden is dat voor de grote groep der werknemers niet natuurlijk. In elk geval zou een degelijk sociologisch onderzoek aanbeveling verdienen; alvorens men, behalve over industriële en agrarische kernen, ook nog gaat spreken over pendelkernen. De wens mag hier niet de vader van de gedachte worden of anders gezegd: de wens om zoveel mogelijk mensen aan de gemeente te binden is geen basis voor een gezonde plattlandsstructuur. De aanbidding van het zielen aantal is toch al te groot in het Noorden (in Nederland)! Intussen heeft tot op heden een degelijk, sociologisch onderzoek naar het pendelen en de pendelaar niet plaats gevonden.

In bovenstaande schets werd, nog eens kort samengevat, de volgende visie naar voren gebracht: aanvaarding van een niet te groot aantal industriële kernen van behoorlijke omvang (15.000 — 40.000 inwoners naast enkele reeds bestaande steden-kernen van grotere omvang), een aantal agrarische kernen op het eigenlijke platteland (dorpen van ca. 1.000 — 2.500 inwoners); alle groeiende met de voortgang der industrialisatie en de sanering van de landbouwgebieden.

Het zal een ieder duidelijk zijn, dat in de eerste plaats de gemeenten de hierboven geschetste visie, als zij eenmaal zou worden aanvaard, gestalte zullen moeten geven. Elke gemeente zal binnen het raam der visie functioneel, structureel moeten gaan denken. De vraag, die zij zich moet stellen is; welke functie valt mij in het geheel der ontwikkeling toe? Als die functie is herkend en wat meer is, erkend, zullen veel uitbreidingsplannen een betere basis ontvangen. Voor sommige dorpen zullen het meer saneringsplannen dan uitbreidingsplannen worden. De ervaring leert echter, dat functioneel denken niet gemakkelijk is. Het wordt trouwens ook niet gemakkelijk gemaakt! Hogere instanties moedigen het nauwelijks aan! Eén voorbeeld: het Ministerie van Economische Zaken liet het oude beleid voor regionale industrialisatie (ontwikkelingsgebieden) los en trok voor die gebieden per 1 juli 1959 de faciliteitenregeling in. Het is in het geheel niet duidelijk, of het Ministerie voor Maatschappelijk Werk, dat het oude industrialisatiebeleid, gericht dus op de ontwikkelingsgebieden, maatschappelijk (sociaal en cultureel) begeleidde, zich op het nieuwe kernbeleid heeft ingesteld. Dat men een zekere nazorg nodig acht, is begrijpelijk en juist. Wat eenmaal is toegezegd, dient gestand te worden gedaan. Men verricht daarmee niets overbodigs. Maar het zou het beeld der toekomstige ontwikkeling versterken, indien alle ministeries, ook dat voor Maatschappelijk Werk, zich in elk geval onomwonden achter het kernbeleid zouden plaatsen. Thans wordt wellicht ten onrechte de indruk gevestigd, dat Maatschappelijk Werk het oude beleid voortzet, terwijl Econo-

¹⁴⁾ In het in 1953/57 verschenen rapport „Smallingerland in overgang”, drie delen, uitgebracht door het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut wordt in deel 3, hoofdstuk 4: „Nieuwe fabrieksarbeiders” een beschouwing gewijd aan „Pendelen of migreren” (blz. 148 e.v.). Een algemeen over deze kwestie, zo zegt het rapport, is nog niet te geven. Eén citaat moge hier worden overgenomen: „De enige tendentie, die wij hierin hebben kunnen ontdekken, is deze, dat de intellectuelen de neiging hebben hoog op te geven van de „zegeningen van het dorpsleven”, terwijl de geïnterviewden, die zelf arbeider zijn of uit hoofde van hun functie nauw met de arbeiders in aanraking komen, doorgaans de wenselijkheid, c.q. de noodzakelijkheid van een eerder of later verhuizen naar Drachten accentueren”.

mische Zaken van de provinciale besturen verlangt, dat zij het nieuwe beleid krachtig steunen. Dit gebrek aan coördinatie versterkt niet het vertrouwen in de bedoelingen der regeringspolitiek en vormt meer dan eens aanleiding tot het ondergraven dezer politiek.

Zij, die het kernbeleid niet kunnen of willen aanvaarden, vinden o.a. hier motieven voor de stelling, dat nieuw en oud beleid ineenvloeien, geen principiële verschillen vertonen. Het is daarom ook jammer, dat het Ministerie van Economische Zaken over ontwikkelingskernen is gaan spreken. Dat wordt herinnert te veel aan ontwikkelingsgebieden. Waarom bijv. niet van industriële kernen gesproken? Het is te hopen, dat de Regering straks het beeld ener toekomstige ontwikkeling steunt, ook in woord en terminologie, opdat die steun, als het op daden aankomt, beter gericht zij. Elke onduidelijkheid in het beleid, hoe dan ook, is voor velen aangrijpingspunt tot pogingen om aan dit beleid te ontsnappen. De grote lijnen daarvan worden dan weer vervaagd en dus onhanteerbaar. Als één ding nodig is, is dat het voorkomen van een brokkelig, ondoorzichtig beleid. Toevallige factoren zouden dan opnieuw de aanpak van de Noordelijke problemen bepalen of persoonlijke invloeden zouden op allerlei gebied de beleidslijn weer met succes kunnen doorbreken. Meer dan eens kan worden geconstateerd, dat vertegenwoordigers der Regering zich bedienen van een terminologie, die behoort tot een fase in de regeringspolitiek, welke reeds is verlaten. Zou dit komen, omdat men zelf nog weifelt?

Waarom voeren wij hier zo sterk een pleidooi voor een vormvaste visie, voor de aanvaarding van een leidende idee in de ontwikkelingsgang van het Noorden? Allereerst, omdat slechts dan kan worden opgetornd tegen de tegenstand, die de ontwikkelingsplannen voor het Noorden in het Westen ontmoeten. Spreiding der industrie wordt daar zeker niet algemeen toegejuicht. Sommigen willen liever het Westen verder laten volstromen, door maar liever nog weer nieuwe grote steden te bouwen. Het Noorden kan beter voor industrialisatie worden „behoed” en de functie van recreatiegebied voor het Westen vervullen ¹⁵⁾. Dit zou betekenen, dat het Noorden sociaal-economisch in sub-ordinatie dienstbaar zou worden gemaakt aan de randstad Holland. Het Noorden mag het volle Westen dienen als gebied, waar men nog kan ademen, zonder zich zelf tot een volwaardig economisch gebied te ontwikkelen.

Verder is het dringend nodig, dat tegenover „Den Haag” duidelijk wordt, wat het Noorden zelf nu eigenlijk precies wil. Zolang de één dit, de ander dat wil, zal steeds worden gesteld: „Weet u zelf, wat u van het Noorden wilt maken?” en zal de opmerking worden gehoord: „Zolang u het in de eigen kring niet over de richting van de te nemen maatregelen eens bent, vaart u in de mist”. En daaruit vloeit meteen het derde argument voor een vormvaste visie voort. De verwezenlijking van plannen zal veel geld kosten, waarbij ongetwijfeld met het modewoord „prioriteiten” zal moeten worden gewerkt. M.a.w.: wanneer men ten aanzien van het kernbeleid (industriële, zowel als agrarisch) de beschikbare middelen effectief wil gebruiken, zal men telkens een keuze moeten doen. Keuze doen betekent rangorde kennen. Keuze doen is weten, wat het meest belangrijk is. Zolang men alles tegelijk wil, omdat een leidende gedachte ontbreekt, zal er te weinig werkelijk gebeuren of te veel verkeerd gebeuren. Dat hierbij belangen

¹⁵⁾ Zie bijv. „Het Vrije Volk” van zaterdag 15 augustus 1959, waarin in deze richting wordt gesproken in een interview met Dr. W. Steijenga, planoloog te Rotterdam.

zullen botsen, staat wel vast, maar als men de visie op de ontwikkeling aan zijn kant heeft, zal de keuze ten slotte worden aanvaard. Een ontwikkelingsplan is derhalve nodig voor extern en voor intern gebruik. Gebaseerd op reële prognose voor de bevolkingsgroei, provinciaal, regionaal en gemeentelijk, zal zulk een ontwikkelingsplan perspectieven openen, die anders slechts vaag zullen worden onderscheiden. Men beseffe telkens weer, dat alle pijn om achteruitgang in bevolkingstal — want daarom gaat het ook intern — onmogelijk kan worden gestild¹⁶⁾. Men moet er vrede mee kunnen hebben, indien maar in regionaal of provinciaal, dus in groter verband, het ontvolkings- en vergrijzingsprobleem tot een oplossing wordt gebracht. Een natuurlijke ontwikkeling houdt men toch niet tegen en wanneer over enkele jaren de woningmarkt zou kunnen worden vrijgegeven, zal zich waarschijnlijk nog een nieuwe migratiegolf naar de centra bewegen, omdat daar de woningbehoefte thans nog het grootst is.

Het kernbeleid van het Ministerie van Economische Zaken heeft dus teweeg gebracht, dat de eerste contouren van een ontwikkelingsbeeld zijn opgeroepen. Het behoeft voor het platteland vanwege andere ministeries (bijv. dat van Landbouw en Visserij) een supplement, dat zeker in het Noordelijke ontwikkelingsplan nader zal worden aangeduid. Om te beginnen zou het regionale industrialisatiebeleid bijv. op de één of andere manier kunnen worden verbonden met het meerjarenplan 1958 voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland. Zulk een verbintenis zou voor het Noorden des lands de gewenste ontwikkeling aanmerkelijk kunnen stimuleren. Uitvoering van dat meerjarenplan, voor zover het betrekking heeft op het Noorden des lands, is ook daarom van grote betekenis, omdat de oudere generaties van agrarische werkers nu nog beschikbaar zijn. Over, laat ons zeggen, twintig jaar, is het te laat. De plattelandsjongeren kiezen zich, voor zover zij geen zelfstandige boer kunnen worden, geen agrarisch beroep meer. Als zij toch nog in deze sector terecht komen, kan nauwelijks meer van een keuze gesproken worden!

Reeds enkele malen werd naar voren gebracht, dat de visie, zoals deze zich begint af te tekenen op de toekomstige structuur van het Noorden, ook in eigen kring verzet ontmoet. Het verweer blijft echter zwak, omdat men er tot dusver geen alternatief tegenover heeft kunnen stellen. Dit alternatief zou moeten inhouden, dat het tegen elke tot dusver te constateren ontwikkeling in, redelijk is te verwachten, dat het gehele Noordelijke gebied gelijkmatig kan groeien; dat migratie, ook intern, kan worden voorkomen of althans sterk kan worden ingeperkt. Het verzet blijft daarom steken in een zekere negativiteit.

Het meest positief zijn de tegenstemmen van hen, die het voor mogelijk houden, het gehele Noordelijke gebied in het industrialisatiebeleid te betrekken. Het platteland zou dan voor de vestiging van kleinere of middelgrote industrieën in aanmerking komen. De grotere en grote bedrijven zouden bij voorkeur de centra moeten opzoeken. In dit verband wijst men gaarne op de ontwikkeling in Zwitserland, waar toch ook in afgelegen bergdorpen industrieën zouden zijn en worden gevestigd. Nu moet men met vergelijkingen altijd voorzichtig zijn. Het Zwitserse voorbeeld klopt al dadelijk niet op onze situatie. Zeker, er

is op het Zwitserse platteland een zekere industrie, maar voornamelijk één met een sterk ambachtelijke inslag (damestextiel, Stickerei, Käserei en houtwaren). Ook in Zwitserland werkt overigens de concentratie van industrie en van bevolking in sterke mate (Zürich!). Ook de Zwitserse bergdorpen zien de bevolking wegtrekken. Herstel van ambachtelijke bedrijven ligt hier in Nederland zeker niet in de lijn der ontwikkeling. Slechts kleine verzorgende bedrijven (garages e.d.) hebben een goede kans.

Hoewel wij derhalve vasthouden aan de geschetste visie, moet deze natuurlijk niet star en dogmatisch worden gehanteerd. Het leven, ook het economische leven, biedt verrassingen te over. Gelukkig! Het Ministerie van Economische Zaken hield daarmede rekening door o.a. omtrent de kernen te bepalen, dat na vijf jaar een kern kan promoveren (van secondaire tot primaire kern) of kan degraderen (als kern kan worden uitgeschakeld).

Thans nog een enkel belangrijk punt! Het Noorden zal er goed aan doen straks, nadat een ontwikkelingsplan tot stand is gekomen en ook door de Regering is aanvaard, de eigen orgaanvorming nog eens onder de loep te nemen. Het is misschien al te boud gesproken, wanneer wordt beweerd, dat na 1945 welvaarts- en welzijnsorganen, als paddestoelen uit de grond opschoten. In elke fase van het denken over een toekomstige ontwikkeling van het Noorden ontstonden lichamen, die op die fase aansloten. Als een fase verleden tijd is geworden, blijven in de regel de geschapen organen bestaan. Een zekere „Funktionsbedürfnis“ speelt hier een rol. In elk geval zal nagegaan dienen te worden, welke lichamen en organen, die de welvaartsontwikkeling willen bevorderen, passen bij een nieuw opgezet structureel beleid. Zonder in bijzonderheden te treden mag toch worden gezegd, dat soms bestaande organen een struikelblok kunnen zijn of dreigen te worden, omdat zij uit eigen wezen vast zijn blijven haken in een beleid, dat geen toepassing meer vindt.

De Regering heeft de bijzondere positie, zoals die in het begin van dit artikel is aangeduid, erkend¹⁷⁾. Zij zal in nauwe samenwerking met het Noorden zelf het beleid verder concrete vorm moeten geven. Dat verschillende rijksdiensten bij het zoeken naar een structuurbeleid vol ijver en met toewijding behulpzaam zijn, mag met erkentelijkheid worden vermeld; zij stellen het Noorden kennis en ervaring ter beschikking, zonder de welke de lijnen van het beleid minder duidelijk zouden kunnen worden getrokken. Hetzelfde geldt voor ambtenaren van verschillende ministeries. Als straks de geboden hulp ook uitmondt in de beschikbaarstelling van rijks gelden¹⁸⁾, zal uit de gezamenlijke arbeid een vruchtbaar resultaat voortvloeien in het belang van een evenwichtige groei en bloei van heel ons land. De bestuurlijke commissie Noorden des lands en de daaraan ondergeschikte werkgroep zullen alles in hun werk stellen dit te bevorderen.

Bij het behandelen van ons onderwerp is getracht een objectief toeschouwer te zijn. Of dit is gelukt, mag gerust worden betwijfeld, omdat het eigen spelersstandpunt voor iemand, die midden in de Noordelijke problematiek staat, haast wel onvermijdelijk tot uiting moest komen. Dit spelersstandpunt komt misschien het duidelijkst tot uiting in het pleidooi voor een vaste visie op de ontwikkeling van

¹⁶⁾ Vgl. „Het Noorden in Nederland“ door Mr. W. A. Offerhaus, Commissaris der Koningin in de provincie Groningen, uitgave Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Overdruk rede 1959 voor deze Akademie. N.V. Noord-Hollandse Uitgevers Mij. te Amsterdam.

¹⁷⁾ In de Troonrede 1959 worden de Noordelijke provincies als bijzonder object van zorg genoemd.

¹⁸⁾ In de Miljoenennota 1959 wordt een voorzichtig *begin* gemaakt met de beschikbaarstelling van middelen voor het Noorden des lands.

Het financieringsvraagstuk omvat de functionele relatie tussen toepassings- en verkrijgingsmogelijkheden. Het vraagstuk van de financiering van de ontwikkeling van het Noorden begint dan ook reeds bij de eerste verkenningen voor het opstellen van een investeringsprogramma. In het door de besturen der Noordelijke provincies opgestelde globale investeringsprogramma zijn de welhaast traditionele stimuleringsinstrumenten gebezigd. Voor een eerste opzet is dat waarschijnlijk ook wel het meest doelmatig. Men zou ook aan andere instrumenten kunnen denken, zoals: extra-investeringsaftrek; een stelsel van subsidies en belasting per arbeider; plaatselijke verhoging van de grondprijs; tijdelijke subsidiëring van de arbeidskosten via de sociale lasten, en een ontwikkelingsfonds. Deze instrumenten worden door schrijver kritisch besproken. De keuze van slechts één instrument heeft, vanwege zijn onwelkome en onevenredig toenemende neven-effecten grote bezwaren. Voor de programmering van de optimale combinatie van meer instrumenten is echter een nadere kwantificering van de doeleinden en van het effect der instrumentele variabelen voorwaarde.

De financiering van de ontwikkeling van het Noorden

Het financieringsvraagstuk pleegt vrij algemeen te worden opgevat als een vermogensverschaffingsvraagstuk. Persoonlijk geef ik er echter de voorkeur aan het te beschouwen als een kapitaalverschaffingsvraagstuk. Daardoor komt mijns inziens duidelijker naar voren, dat het in laatste instantie gaat om het verkrijgen van concrete beschikkingmacht over goederen en diensten. Ook de ingewikkelde samenhangen tussen investeringsprogramma, financieringsmogelijkheden en daadwerkelijke financiering springen in deze beschouwingwijze meer direct naar voren. Financieren beperkt zich niet tot het aantrekken van de benodigde middelen, in de trant van: wat gaat dat kosten en waar halen we het vandaan? Het vraagstuk is heel wat gecompliceerder omdat het de functionele relatie omvat tussen toepassingsmogelijkheden en verkrijgingsmogelijkheden. Zo beschouwd begint het vraagstuk van de financiering van de ontwikkeling van het Noorden niet nádat een investeringsprogramma of claimnota is aanvaard, maar reeds bij de eerste verkenningen voor het opstellen van zulk een programma.

Wanneer als doel wordt gesteld de opvoering van de werkgelegenheid in de stuwende sector, en het blijkt dat daartoe een autonome verbetering van de infrastructuur

(vervolg van blz. 902).

het Noorden, waarin sommigen misschien een te rechtlijnige gedachtegang zouden willen ontdekken. Het zij zo, maar de divergerende krachten in het Noorden zelf dwingen als het ware tot het formuleren van een zo strak mogelijk ontwikkelingspatroon. Bovendien is onze schets mede bedoeld, de begonnen discussie verder op gang te brengen.

De tijd, dat de problemen van het Noorden in landelijk verband niet of nauwelijks meetelden, is wel voorgoed voorbij. Dat wekt ook het vertrouwen, dat onderling beraad, gekoppeld aan goed samenspel met Den Haag, een eind zal maken aan tegen elkaar botsende meningen in eigen Noordelijke kring. Immers: „du choc des opinions jaillit la vérité”.

Groningen.

H. ROELFSEMA.

een belangrijke bijdrage kan leveren, dan is het financieringsprobleem niet gesitueerd in de vraag hoe die verbetering zal moeten worden bekostigd, maar dan is men eigenlijk al met de financiering bezig geweest: die noodzakelijk geachte verbetering is een voorwaarde voor het aantrekken van de voor de werkgelegenheid vereiste kapitaalsuitrusting; zij vormt de aanzet van een financieringsfiguur die overigens verdere financiële consequenties heeft.

De provinciale besturen van Groningen, Friesland en Drenthe hebben globale ramingen, doen opstellen inzake de financiële consequenties van de voorzieningen welke haars inziens nodig zijn om de welvaart en het welzijn van de Noordelijke provincies op te voeren tot een niveau dat voor een harmonische nationale ontwikkeling aanvaardbaar is. Het resultaat dezer ramingen is vervat in de tabel bovenaan blz. 904.

In het licht van het in de aanhef van deze beschouwing aangeduide gezichtspunt is het zaak de aandacht te concentreren op het verband tussen kolom 4 en de door ons aan het overzicht toegevoegde kolom 6. Zonder twijfel kunnen ook de voor gestimuleerde ontwikkeling nodig geachte investeringen voor het Noorden een werkgelegenheidsverruimend effect resorteren, maar hun bedoeling ligt toch primair in het uitlokken van de in kolom 6 genoemde particuliere investeringen, welke de werkgelegenheid, de welvaart en het welzijn goeddeels zullen bepalen.

Welke stimulerende factoren wil men in actie stellen? Bij de landbouw gaat het om cultuurtechnische werken zoals ontsluiting, waterbeheersing, grondverbetering, kavelinrichting in overeenstemming met programma 1 van de Cultuurtechnische Dienst. Wat de industrie betreft werd uitgegaan van een bijdrage van 75 pCt. — in plaats van 50 pCt. — voor het aanleggen van terreinen en van een premie voor de gebouwen van 60 pCt. van de bouwkosten, terwijl met voorfinanciering in de kernen voor de helft der gevallen rekening is gehouden. In de stuwende en verzorgende sector is gedacht aan overheidsgebouwen, maar ook, zij het in geringe mate, aan faciliteiten voor

Raming der investeringen in het Noorden in de
periode 1960-1980

(afgerond in miljoenen guldens)

Aard der investeringen	Totale investeringen bij gestimuleerde ontwikkeling	Overheidsinvesteringen		Extra overheidsinvesteringen bij gestimuleerde ontwikkeling		Particuliere investeringen bij gestimuleerde ontwikkeling (kol. 1—kol. 2)
		gestimuleerde ontwikkeling	niet-gestimuleerde ontwikkeling	—		
				bruto (kol. 2—kol. 3)	netto (kol. 4—inkomsten) a)	
1	2	3	4	5	6	
A. Werkgelegenheid	x f. 1 mln.	x f. 1 mln.	x f. 1 mln.	x f. 1 mln.	x f. 1 mln.	x f. 1 mln.
a. landbouw	1.890	920	650	270	255	970
b. industrie	4.570	420	125	295	265	4.150
c. stuwende en verzorgende diensten	3.090	185	75	110	35	2.905
B. Interlocaal verkeer en Waterstaat						
a. wegen	1.265	1.265	705	560	560	—
b. kanalen, havens, bedijkingen, inpolderingen	920	920	700	220	220	—
c. spoorwegen en luchtverkeer	185	185	75	110	65	—
C. Openbare nutsvoorzieningen	990	990	535	455	25	—
D. Woonklimaat						
a. woningen	4.055	2.810	1.750	1.060	360	1.245
b. onderwijs	205	205	130	75	75	—
c. overige voorzieningen	1.290	1.075	415	660	640	215
E. Recreatie en toerisme	220	140	25	115	100	80
Totaal	18.680	9.115	5.185	3.930	2.600	9.565

a) Bedragen, welke in mindering kunnen worden gebracht (aflossingen, retributies e.d.).

particulieren inzake terreinen en gebouwen alsmede fondsen voor bouw- en inrichtingskredieten. Interlocaal verkeer, waterstaat en openbare nutsvoorzieningen spreken voor zichzelf. Terzake van de woningen is verondersteld dat het tekort wordt opgeheven en de kwaliteit op verantwoord niveau wordt gebracht. Voor het onderwijs wordt beoogd een belangstellingsniveau tenminste gelijk aan het in het Westen des lands reeds bereikte. De overige voorzieningen hebben betrekking op het woonklimaat, waarbij de ontwikkeling van de industriële en woonkernen centraal wordt gesteld.

Het valt op, dat als instrumenten slechts gekozen zijn die, welke in de bestaande, men zou haast zeggen traditionele aanpak, worden gebezigd: de bijdrage in de aanleg der industrieterreinen, de premiereregeling voor de bouw en ten slotte de directe verbetering van de infrastructuur. Voor een eerste opzet is dat waarschijnlijk ook wel het doelmatigst. Men kan dan moeilijk met allerlei nieuwe, nog niet aan de publieke opinie, laat staan aan de praktijk, getoetste stimulantia aan komen, al was het alleen maar omdat de kwantificering van hun invloed zo moeilijk is, waardoor programmering van de optimale „mix” geen klein bericht vormt.

Aan welke andere instrumenten zou men in dit verband kunnen denken? Daar is in de eerste plaats een Noordelijke extra-investeringsaftrek, welke mij echter vrijwel even doeltreffend voorkomt als een kanon bij de muggenjacht. Zij werkt om te beginnen in het algemeen slechts gunstig voor reeds winst opleverende bedrijven. Aan dit bezwaar dat overigens alleen voor nieuwe bedrijven en

dochterondernemingen geldt, en dus niet voor uitbreidingen, verplaatsingen en nevenvestigingen, zou deels tegemoet kunnen worden gekomen door het openstellen van de mogelijkheid tot activering van de aftrek en afschrijving daarvan over een nader vast te stellen aantal winstgevend jaren. Dit wordt echter vrij ingewikkeld en het als stimulant bedoelde voordeel werkt met zo grote vertraging, dat de contante waarde daarvan weinig effectief zal zijn.

Bovendien heeft dit instrument een in ieder geval op korte termijn averechts werkend neveneffect: het stimuleert de arbeidsextensiviteit, waarbij overigens direct aantekend moet worden dat dit onder bepaalde omstandigheden de kwaliteit van de productie zal kunnen verhoging, wat voor het kwalitatieve aspect van de te scheppen werkgelegenheid zeker niet van belang ontbloomt is. Voorts veronderstelt het een van geval tot geval splitsen van investeringen in uitbreidings-, inkrimpings-, rationalisatie- en vervangingsinvesteringen, wat praktisch ondoenlijk mag worden geacht, en daarom zelfs als werkverschaffingsobject moet worden ontraden. Al met al lijkt dit niet de meest aangewezen richting om in te slaan.

Een suggestie van geheel andere orde is die welke Drs. L. H. Klaassen ¹⁾ in 1957 deed: men laat de ondernemers in het Westen een bijdrage per arbeider betalen, en het zo verkregen bedrag wordt gebruikt om de ondernemers buiten het Westen een subsidie per arbeider te verlenen. De bedragen zouden zo moeten worden vastgesteld dat het verschil in maatschappelijke kosten daardoor zou worden weggenomen. Dit vergelijkingsstelsel heeft mij te veel onbekenden. Wij weten van de maatschappelijke kosten bitter weinig af, en ik ben tegenwoordig geneigd dit niet zo heel erg te vinden, omdat wij van maatschappelijke opbrengsten wellicht nooit iets te weten zullen komen. Op billijkheidsgronden komt Klaassen tot de conclusie, dat de subsidies en belastingen zowel voor bestaande als voor nieuwe ondernemingen zouden moeten gelden, en hij acht ruimte aanwezig voor de mogelijkheid dat de gestelde maatregel per saldo een ongunstige uitwerking heeft op bepaalde belangrijke elementen van de nationale economie. Klaassens voorstel is zeker belangwekkend, maar zijn methode snijdt wel erg diep in. Het strekken om de maatschappelijke en de private kosten van de voortbrenging meer met elkaar in overeenstemming te brengen verdient de aandacht, maar het geheel toerekenen van dit verschil aan de produktiefactor arbeid leidt vrijwel automatisch tot nieuwe verwringen.

Een duidelijk omljnde gedachte is gelanceerd door Drs. L. J. Locht ²⁾. Na een kort overzicht van de bezwaren tegen de planologische methode, die van het optreden van de Overheid als marktpartij en die van de verlaging van de kostprijzen buiten het Westen onderzoekt hij de mogelijkheid tot verhoging van de kostprijzen in dat Westen. Hij pleit dan met name voor een verhoging van de prijs waartegen de gemeenten in het Westen grond voor industriële doeleinden beschikbaar mogen stellen. Om zelfs de schijn van verslechtering van de Nederlandse concurrentiepositie te vermijden wil hij deze prijsverhoging koppelen aan een voor alle ondernemers geldende belastingverlaging, en wel tot een gelijk bedrag als door deze maatregel in de Westelijke gemeentekassen vloeit.

¹⁾ „De economische problematiek van de ruimtelijke ordening”. Voordracht Economisten-landdag, Enschede 1957.

²⁾ „Industriespreiding als beleid”, in „E.-S.B.” 1957, blz. 985.

Ik kan mij heel goed indenken dat zowel dit voorstel tot belastingverlaging als dat tot verhoging der gemeentelijke inkomsten de direct daarbij betrokkenen als muziek in de oren zullen klinken. Men sluite daarbij, die oren echter niet voor de tegenmelodie. De geprojecteerde maatregel richt zich uitsluitend op nieuwe vestigingen en uitbreidingen, waarvoor nog geen terrein werd gereserveerd, zodat voor verplaatsing slechts bij uitbreidingsmoeilikheden een stimulans wordt geboden.

Lucht toont aan, dat de instrumentele kostprijsverhoging alleen bij bedrijven met hogere terreinindex en loonquote van wezenlijk belang wordt, zodat typisch stedelijke bedrijven slechts geringe bezwaren ondervinden, maar men kan zich met Klaassen²⁾ afvragen, in hoeverre reeds nu niet een zeer groot deel van de groei van het Westen plaatsvindt in bedrijfstakken die technisch eenvoudig onmogelijk ergens anders kunnen gedijen.

Veel vruchtbaarder acht ik dan ook de gedachte, welke van verschillende zijde werd geopperd, om de door de ondernemers in het Noorden voor additioneel aan te trekken mannelijke werknemers te betalen sociale lasten tijdelijk door de Overheid te doen subsidiëren. Men zal er goed aan doen deze methode te beschouwen als een vorm van subsidiëring van het additionele loon, waarbij als instrumenteel aangrijpingspunt de sociale lasten zijn gekozen, omdat deze voldoende manoeuvreerruimte laten en de praktische uitvoering vergemakkelijken. Dit voorstel heeft boven de meeste reeds genoemde — premie-regeling, infrastructuur, investeringsaftrek, grondprijsverhoging — het onmiskenbare voordeel van de directe aanpak: bij de kosten categorie arbeid. Het vertoont directe affiniteit met de gedachte van verrekenlonen zoals die door Tinbergen ten aanzien van de onderontwikkelde gebieden wordt ontwikkeld.

Het is weliswaar denkbaar, dat van dergelijke maatregelen een stimulans tot verlaging van de kapitaalintensiteit zou uitgaan, maar waar het toch om een tijdelijk voordeel gaat moet men de uitwerking in deze richting niet overschatten. Zij heeft bovendien voor uitbreiding en nieuwe vestiging het voordeel, dat er een zekere vertraging bij de definitieve vormgeving van de structuur van het productieproces wordt uitgelokt. Men krijgt de gelegenheid nog eens wat langer uit te kijken en dat heeft zonder twijfel een aantrekkelijke kant.

Een maatregel in de geschetste trant biedt welkome aansluiting met de interessante suggestie van Drs. W. G. Dobbenburg en Drs. J. Bergman³⁾ om het loonverschil tussen het Westen en overig Nederland op te heffen. Een dergelijke, voor een zeker deel tijdelijk gesubsidieerde, loonsverhoging kan ook voor de dynamiek van het Noorden van grote betekenis zijn. Enerzijds neemt zij een der toch wel voornaamste trekpleisters voor de trek naar het Westen weg. Anderzijds echter kan men haar zeker beschouwen als een uitstekend middel tot verheffing van de streek, ook in sociaal-cultureel opzicht. De geïnduceerde groei in maatschappelijk niveau kan van blijvende aard zijn en de functie van de extra-bestedingsruimte overnemen tegen de tijd dat de kosten van levensonderhoud zijn gestegen tot het niveau van het Westen, waarmede de primaire prikkel is uitgewerkt. Het is daardoor een wellicht ongebruikelijke maar zeker belangrijk te achten stimulans voor de infrastructuur.

Daarnaast blijft dan zeker plaats over voor premie-

regelingen en autonome verbetering van de infrastructuur. Bovendien zou men nog kunnen streven naar een ontwikkelingsbank voor het Noorden welke de bestaande leemten in de financiering van expanderende ondernemingen opvangt. Daarbij gaan de gedachten wel in de eerste plaats naar de reeds bestaande ondernemingen, waaronder er zonder twijfel een aantal schuilt, dat mogelijkheden voor een behoorlijke uitgroei biedt, maar dat toch nog een hele ontwikkeling — en dit in de ruimste zin des woords — zal moeten doormaken, wil het aansluiting kunnen vinden bij de bestaande organen van de kapitaalmarkt.

Het zal daarbij meestal gaan om bedrijven die mede ten gevolge van hun omvang nog maar een geringe rendabiliteit bezitten, waardoor de mogelijkheden tot interne financiering te gering zijn om op eigen kracht over de drempel te komen. Het ontwikkelingsfonds zou deze eerste voorbereidende aanloop tot de later te nemen echte aanloop kunnen steunen. Weinig particulieren, om van institutionele beleggers maar te zwijgen, zullen immers bereid gevonden kunnen worden hieraan rechtstreeks mede te werken. Het fonds zal dus een uitgesproken transformatie karakter moeten dragen.

Een belangrijke hinderpaal zal dikwijls liggen in de bewaamheidsstatus van de leiding, zowel technisch, commercieel, financieel als organisatorisch. Meerdere van deze bedrijven vertonen typische verstarringsverschijnselen. Door duidelijk de voorwaarden waaraan moet worden voldaan om geval tot geval te stipuleren, en vooral bij het geleidelijk realiseren daarvan adviserend, verwijzend, coördinerend en toezien op te treden, zou het fonds deze verstarring kunnen helpen doorbreken. Daardoor kan ook het voor werkelijk externe financiering zo belangrijke vertrouwen in de continuïteit van de leiding worden gewekt.

Hoezeer het ook wenselijk te achten zou zijn dat het fonds voor zijn passieve financiering een beroep zou kunnen doen op particuliere beleggers en bedrijven, en dat daarbij vooral de in de eigen regio aanwezige bronnen van vermogensaanbod, zowel ondernemend als niet-ondernemend, zouden worden aangeboord, toch kunnen de verwachtingen in dezen niet erg hoog gespannen worden. Het is zeker niet pessimistisch om als meest reële mogelijkheid de medewerking van de institutionele beleggers aan te merken.

Wat de actieve financiering aangaat zal het fonds de mogelijkheid moeten bezitten om van alle geëigende financieringsfiguren gebruik te maken, waarbij onder andere te denken ware aan het converteerbare rekening-courant krediet, de converteerbare obligatie en het preferente aandeel. Voor de noodzakelijke transformatie zou de hulp ingeroepen moeten worden van de Overheid, bijv. door een beroep op het Garantiefonds.

Hoewel de bemoeiingen van een dergelijk ontwikkelingsfonds voor een deel in een iets ander vlak liggen dan die van Herstelbank en Nederlandse Participatie-Maatschappij zou de organisatie, mede in verband met de kosten, wellicht in een soort van Noordelijk filiaal kunnen worden gezocht. Daarin zou dan bovendien nog eens duidelijk tot uitdrukking worden gebracht dat in het Noorden niet met andere, schappelijkere maatstaven gewerkt zal moeten worden — wat trouwens slechts tot een stroppenbank zou leiden! — maar dat de te treffen maatregelen, met hun voorzorg en hun nazorg toegespitst moeten worden op de regionale verhoudingen. Een nauwe samenwerking met de

³⁾ Overig Nederland en het Westen, E.T.I.O., Zwolle 1956.

Het achterblijven in ontwikkeling van het Noorden des lands moet vooral worden toegeschreven aan de perifere ligging van dit gebied en het tot nu toe ontbreken van voldoende compensatie voor deze negatieve factor. De ontstane disharmonie zal moeten worden opgelost, wil althans het Noorden zijn taak in het streven naar een sociaal en economisch optimale ontwikkeling van ons land naar behoren vervullen. Met name uitbreiding van de industrie zal daartoe moeten dienen. Daarnaast behoudt het gebied een belangrijke agrarische productie. De ontwikkeling van de recreatiefunctie ten aanzien van de meer verstedelijkte delen van het land staat nog slechts aan het begin. Op basis van deze drie functies, nl. de industriële, de agrarische en de recreatieve, kan een aantal voorwaarden worden geformuleerd, waaraan de ruimtelijke structuur van dit gebied moet voldoen. Het is noodzakelijk, dat de te treffen stimulerende maatregelen zodanig worden gecoördineerd, dat aan elk facet de juiste waarde wordt toegekend.

Ruimtelijke aspecten van de ontwikkeling van het Noorden

De ruimtelijke aspecten van een beperkt gebied hebben steeds betrekking op meer dan alleen de ruimte binnen de grenzen van dat gebied. Er bestaan immers altijd relaties met een veel grotere regio, waarvan het gebied deel uitmaakt. Zo kan men de ruimtelijke aspecten van de ontwikkeling van het Westen des lands niet los zien van die van Overig Nederland en op hun beurt maken de ruimtelijke aspecten van Nederland weer deel uit van die van West-Europa. De sinds een halve eeuw sterk toegenomen communicatiemogelijkheden hebben de wisselwerking tussen de economische en de sociale ontwikkeling in geografisch onderscheiden gebieden in belangrijke mate gestimuleerd. De onderlinge samenhang en afhankelijkheid worden daardoor geaccentueerd. Dit geldt in het klein voor een kern en zijn verzorgingsgebied en in het groot voor gehele werelddelen. Het is dan ook niet alleen uit morele overwegingen, dat men zich bewust wordt van de noodzaak hulp te bieden aan zgn. onderontwikkelde landen.

Zo ontstond ook het begrip „Het Westen . . . en overig Nederland” niet alleen uit de behoefte aan rechtvaardigheid tegenover de periferie van ons land, maar stellig ook omdat men zich bewust werd van de onoplosbare problemen

waarvoor het Westen binnen afzienbare tijd wordt gesteld, indien niet een ombuiging van de ruimtelijke ontwikkeling in ons land als geheel wordt bewerkstelligd. Of men daarbij in het Westen reeds voldoende duidelijk de dwingende noodzaak hiervan onderkent, zoals wel het geval is in andere landen zoals Frankrijk, Engeland en Griekenland, is niet geheel zeker.

In Overig Nederland nemen het Noorden en het Zuidwesten geheel eigen plaatsen in. Als indicatie van de ontwikkeling in de verschillende gebieden — het Westen: Noord- en Zuid-Holland en Utrecht; het Noorden: Groningen, Friesland en Drenthe; het Oosten: Gelderland en Overijssel; het Zuiden: Limburg en Noord-Brabant; het Zuidwesten: Zeeland — kan worden gekozen de toeneming van de bevolking, zoals deze is weergegeven in de tabel en de grafiek op blz. 907.

Deze cijfers demonstreren hoe in de tweede helft van de 19e eeuw toen de industrialisatie in ons land een grotere vlucht begon te nemen, het Westen daarvan het meest profiteerde. Pas na 1900 volgde het Zuiden en na de eerste wereldoorlog het Oosten. De ruimere spreidingsmogelijkheden van de industrie, als gevolg van de toepassing van

(vervolg van blz. 905)

Rijksnijverheidsdienst, de Economisch Technologische Instituten en het Noordelijk T.N.O.-instituut zij daarbij uiteraard geboden.

Samenvattend kan worden geconcludeerd, dat er een aantal instrumenten voor een op de ontwikkeling van het Noorden gericht beleid beschikbaar is. Waar echter het probleem zo veelzijdig is heeft een eenzijdige aanpak, waarbij men slechts voor één instrument kiest, grote bezwaren. Vrijwel ieder instrument heeft onwelkome neven-effecten. Als de mate waarin zo een instrument wordt aangewend, wordt opgeschroefd, neemt het neven-effect meer dan evenredig toe. Daarom is het verstandig, meerdere instrumenten naast elkaar, elk met geringe intensiteit, te bezigen. De neven-effecten zijn dan geringer, meer verspreid en bieden dikwijls zelfs een mogelijkheid tot onderlinge compensatie. Bovendien krijgt men meer aangrijpingspun-

ten, hetgeen voor een aanpassing en heroriëntering van het beleid uitgesproken voordelen biedt.

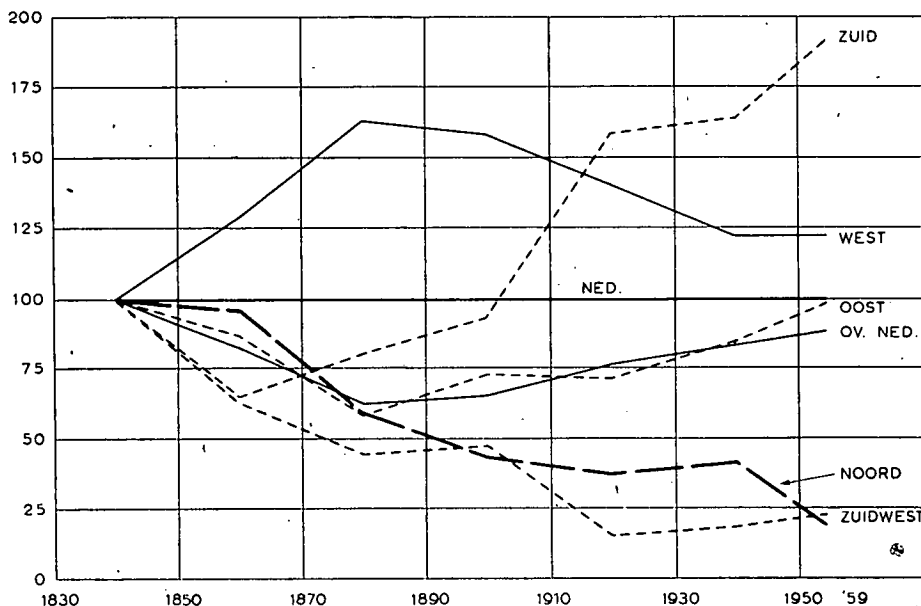
Voor de programmering van de optimale „mix” tussen de aanvaardbaar geachte instrumenten is echter een nadere kwantificering van de doeleinden en van het effect der instrumentele variabelen voorwaarde. Zo dringt zich ook hier weer de behoefte naar voren aan een Noordelijk centrum waarbinnen de zo hoog nodige kennis omtrent het relevante cijfermateriaal aanwezig is en op peil wordt gehouden. Ook hier zou een filiaal, en wel van het Centraal Planbureau, uitredding kunnen brengen. Een Noordelijke dependance, die in coördinatie en subordinatie onderzoeken, prognoses en confrontaties kan opzetten, en daarmee ook het Noordelijk beleid kan dienen vormt een belangrijk instrument voor de ontwikkelingspolitiek.

Groningen.

Prof. Dr. A. I. DIEPENHORST.

Bevolkingsgroei

DE ONTWIKKELING VAN HET PROCENTUELE AANDEEL PER GEBIED IN DE
TOTALE GROEI VAN NEDERLAND (AANDEEL 1830-1850 = 100)

Bron: Cijfers C.B.S.

Groeipercentsages der bevolking per periode per gebied

Periode	Neder-land	West	Overig Neder-land	Noord	Oost	Zuid	Zuid-West
1830-1849	17	16	18	22	20	12	17
1850-1869	17	21	15	20	17	8	11
1870-1889	26	39	17	19	18	17	12
1890-1909	30	39	22	16	27	25	17
1910-1929	34	37	31	18	30	49	7
1930-1949	28	26	29	19	31	38	8
1950-1958	12	12	13	4	16	18	5

vloerbare brandstof en elektriciteit en voorts de betere transportmogelijkheden vormden de aanleiding, dat men kon gaan profiteren van het ruime aanbod van goedkope arbeidskrachten in die gebieden. Het Noorden, dat in de eerste helft van de 19e eeuw hoge groeipercentsages vertoont, en het Zuidwesten kregen geen aandeel in die ontwikkeling, ondanks de aanwezigheid van een geboorte-overschot, dat voldoende was om een aanzienlijke toeneming der bevolking te veroorzaken. Op een bevolking van ruim 700.000 personen in 1880 verloor het Noorden door het wegtrekken van inwoners en door het missen van hun nageslacht in de periode 1880-1958 rond 750.000 personen.

Zowel voor het Noorden als voor het Zuidwesten moet dit achterblijven in ontwikkeling worden toegeschreven aan de perifere ligging en aan het ontbreken van compensaties voor deze negatieve factor. Zo lieten de verbindingen met andere landsdelen veel te wensen over en waren er onvoldoende bodemschatten zoals in Zuid-Limburg of relaties met gebieden over de rijksgrens. De hiervoren geschetste uitvloeijing van de industriële activiteit naar het Zuiden en het Oosten ging niet voort naar het Noorden, integendeel, er ontstond bij sommige bedrijven de neiging vanuit het Noorden een meer centrale plaats in ons land te zoeken.

Zo groeide een disharmonie tussen de ontwikkeling in de verschillende delen van Nederland, waarin vooral het Noorden en het Zuidwesten extremen vormen. In vele plattelandsgemeenten is de situatie zo, dat het bevolkingscijfer aanzienlijk terug loopt, of slechts traag groeit. Dit resulteert in terughoudendheid bij het ontwikkelen van

initiatieven, zowel op sociaal en cultureel als op economisch gebied, hetgeen op zijn beurt de neiging tot migratie naar elders bevordert.

Wanneer het Noorden zijn taak in het streven naar een in sociaal en economisch opzicht optimale ontwikkeling van ons land naar behoren wil kunnen vervullen, dan moet de ontstane disharmonie worden opgelost. De hiervoren geschetste uitvloeijing van de in het Westen begonnen versnelling der ontwikkeling bleef hier langer uit dan in andere landsdelen. Dit behoeft in verband met de perifere ligging niet te verwonderen. Nu echter is, gezien de moeilijkheden waarvoor het Westen zich ziet geplaatst, de tijd rijp om de achterstand van het Noorden weg te nemen. De voorspoedige ontwikkeling van plaatsen als

Emmen, Drachten en Delfzijl vormt een duidelijk bewijs voor deze stelling.

Elders in dit nummer wordt uiteengezet, dat het met name uitbreiding van de industrie is, die als middel zal moeten dienen om het negatieve migratiesaldo te verminderen. Daarnaast behoudt dit gebied een vanouds zeer belangrijke agrarische produktie. Nog maar aan het begin staat voorts de ontwikkeling van de recreatiefunctie ten aanzien van andere, meer verstedelijkte landsdelen. Deze functie moet worden gezien als dienstverlening aan die landsdelen, met name aan het overvolle Westen. Binnen het Noorden beschouwd kan op basis van deze drie functies: een industriële, een agrarische en een recreatieve, een aantal voorwaarden worden geformuleerd, waaraan de ruimtelijke structuur van het gebied moet voldoen.

De industriële functie vraagt, naar thans wel algemeen wordt erkend, de aanwezigheid van vestigingsplaatsen met een stedelijke allure. Een goede verkeersligging en de aanwezigheid van een voldoende arbeidsaanbod kunnen hierbij vanzelfsprekend niet worden gemist, maar duidelijker dan een tiental jaren geleden blijkt de noodzaak vooral voor de staf en voor het middelbare kader een milieu te bieden, dat cultureel en maatschappelijk aan hoge eisen voldoet. Dit is slechts mogelijk in kernen, die een inwonertal van voldoende omvang hebben om de noodzakelijke voorzieningen in stand te kunnen houden. De concentratie waartoe deze gedachtengang leidt, brengt mee, dat het arbeidsaanbod gevarieerd en daardoor minder kwetsbaar wordt, terwijl de voor de industrie te treffen maatregelen als ontsluiten van industrieterrein, energievoorziening, vuilwaterafvoer, e.d. meer efficiënt kan plaatsvinden dan bij een verspreide vestiging.

Hoewel er in het Noorden stellig een aantal kernen is, dat de gewenste stedelijke kwaliteiten reeds in meerdere of mindere mate bezit, moet toch worden opgemerkt, dat grote gedeelten van dit landsdeel thans op dit punt minder bieden dan het Westen, hetgeen dus een negatieve vestigingsfactor is. De onderlinge afstand en de omvang van de aanwezige kernen beantwoorden nog onvoldoende aan de te stellen eisen. Om deze lacune weg te nemen is de versnel-

MOUS n.v.

BAKHUIZEN • TEL. 05148-341

staalconstructiewerkplaatsen

**fabriek van
massa-smeedwerk**

skeletbouw

hoogspanningsmasten

hijsmasten

bruggenbouw

**onze eigen technische afdeling verzorgt
desgewenst de berekeningen en tekeningen**

(Advertentie)

de ontwikkeling van een beperkt aantal kernen noodzakelijk. Deze kernen zullen zodanig over het gebied moeten zijn verspreid, dat zij elk afzonderlijk kunnen dienen als centrum voor een omliggend gebied. Onderling zullen zij een hiërarchie vormen; de kleinere zullen een inwonertal van omstreeks 20.000 inwoners moeten verkrijgen; de grootste dient 200.000 à 250.000 inwoners te tellen, een voldoende formaat om over alle voorzieningen te kunnen beschikken, die deze stad aan zijn inwoners en aan dit landsdeel behoort te bieden om het Noorden de plaats in de Nederlandse samenleving te geven die het toekomt. Tussen die beide soorten van kernen liggen, in één weloverwogen stelsel, kernen van diverse orden van grootte, elk met het daarmee evenredige patroon van voorzieningen.

Vanzelfsprekend zal de industrie buiten dit stelsel van kernen niet worden geweerd, maar hier zal toch de nadruk moeten vallen op het bevorderen van een klimaat waarin de landbouw onder zo gunstig mogelijke omstandigheden kan worden uitgeoefend. Dit betekent niet alleen de nood-

zaak van zorg voor cultuurtechnische maatregelen in de meest ruime zin, maar ruimtelijk bezien, ook een verdere uitbouw van het voor de industrialisatie geschiktste stelsel van kernen met een verzorgende groep. Om het platteland leefbaar te houden en daarmee de vlucht uit de agrarische beroepen te stuiten zal ook hier naar concentratie moeten worden gestreefd, waarbij in het algemeen, gegeven de feitelijke situatie, de kleinste kernen ten minste 500 à 1.000 inwoners zullen dienen te tellen. Grotere verzorgende kernen zullen het patroon van de industriële moeten opvullen. Wellicht kunnen sommige van deze plattelandskernen tevens een taak vervullen als woonplaats voor forensen. Voor de beide hiervoren bedoelde groepen van kernen geldt natuurlijk dat, zowel ten aanzien van de ligging als de omvang, in sterke mate aanpassing zal moeten worden gezocht bij de gegeven geografische toestand. Nauwlettend zal er voor moeten worden gewaakt, dat, waar nodig, corrigerende maatregelen worden genomen, wanneer de industriële ontwikkeling op enigerlei wijze ten detrimente van de landbouw zou werken.

Zoals reeds werd aangestipt is het Noorden een gebied, dat ten aanzien van de recreatie in ons land een belangrijke taak op zich kan nemen. De Friese Waddeneilanden en meren, en de bossen en woeste gronden die voornamelijk in Drenthe liggen, hebben een opnamecapaciteit, die nog kan worden verveelvoudigd. Grote delen van het cultuurlandschap in dit landsdeel hebben een eigen bekoring voor de toerist. Nu de recreatiebehoefte in ons land als gevolg van sociale maatregelen en meerdere welvaart snel toeneemt, ligt hier een taak voor het Noorden: De ontwikkeling van de gelegenheid tot recreatie vereist diverse uiteenlopende maatregelen. Zo zal de ontsluiting te water en voor verkeer per fiets en motorvoertuig moeten worden verbeterd en er zullen meer steunpunten in de vorm van jachthavens, gelegenheid voor dag-, weekend- en vakantieverblijf moeten komen. De bevordering van de recreatiemogelijkheden in het Noorden behoort voorts tot de onmisbare klimaatverbeterende maatregelen. Met de verbetering van de volkshuisvesting en de verdere ontwikkeling van de sociaal-culturele uitrusting van dit gebied worden hierdoor voorwaarden geschapen die de gewenste versnelde industrialisatie bevorderen.

Ten slotte een opmerking over de verkeersontsluiting, die elders in dit nummer uitvoeriger wordt behandeld. De verschillende functies van het Noorden stellen elk hun eigen eisen aan het verkeer. Voor het gebied als geheel moet worden gesteld, dat de geografische ligging enigszins afzijdig is voorzover hieruit bezwaren voortkomen dienen deze te worden bestreden door de aanwezigheid van zeer goede externe hoofdverbindingen. Intern dient het stelsel van te stimuleren kernen onderling zodanig te zijn verbonden, dat deze tezamen als een goed functionerende motor voor het gehele gebied kunnen dienen. De ontsluiting van het platteland moet worden voortgebouwd op het aldus gevormde wegenstamien.

Deze beschouwing over ruimtelijke aspecten van de ontwikkeling van het Noorden worde afgesloten met te wijzen op de noodzaak, dat de hier te treffen stimulerende maatregelen zodanig worden gecoördineerd, dat aan elk facet dat erbij betrokken is, de juiste waarde wordt toegekend. Slechts na het afwegen van alle hierbij betrokken materiële en ideële belangen is het mogelijk de zo gewenste stimulering van dit landsdeel tot een harmonisch resultaat te doen leiden.

Groningen.

Ir. J. DIEPERINK.

De problemen van de landbouw in het Noorden zijn in het algemeen dezelfde als die in overig Nederland. Wat de situatie ten aanzien van de diverse produktiefactoren betreft is het Noorden er in de meeste gevallen ongunstiger aan toe dan de rest van ons land; in enkele gevallen echter gunstiger. De achilleshiel van de Nederlandse landbouw is de bedrijfsgrootte en het veel te grote aantal jonge mensen, dat in de landbouw een zelfstandige beroepsuitoefening denkt te vinden. Het eerst- en hoogstnodige om de landbouw in het Noorden te helpen is een zeer snelle industrialisatie. Eerst als hier perspectief komt, kunnen de andere noodzakelijke maatregelen t.b.v. de landbouw werkelijk zinvol worden. De daarvoor benodigde middelen kunnen worden gevonden als in de toekomst bij de bepaling van het garantiebeleid eerder en meer wordt gelet op direct structuurverbeterende maatregelen en wat minder eenzijdig op het prijsbeleid in engere zin.

De landbouw in het Noorden

Vergeleken met andere streken van ons land is het Noorden bij uitstek een agrarisch gebied. Het is tegelijkertijd één probleemgebied en deelt die onaangename positie met het eveneens eenzijdig agrarisch Zeeland. Beide feiten staan niet los van elkaar; in tegendeel, het ene is een gevolg van het andere. De werkgelegenheid in de landbouw krimpt voortdurend en sterk in; er is sinds lang een groot vertrekoverschot, een vrij permanente werkloosheid, en een ver onder het landsgemiddelde blijvend inkomen van de Noorderlingen. Heeft de landbouw in het Noorden typische kenmerken die maken, dat een aantal algemene verschijnselen in de Nederlandse landbouw een andere uitwerking hebben dan elders?

Een opvallend kenmerk van de Noordelijke landbouw is de geringe arbeidsintensiviteit. Er is weinig tuinbouw; geen fruit- of sierteelt. De varkens- en kippenhouderij, die ook per oppervlakte-eenheid aan vele handen werk geeft, is eveneens weinig ontwikkeld. De omvangrijke rundveehouderij, die foktechnisch op een hoog peil staat, geeft een lagere bezettingsgraad per hectare grasland te zien dan in de meeste andere streken van ons land. Het karakter van de bedrijven is in de loop der jaren weinig veranderd. De verhoudingen eigendom - pacht; bouwland - grasland; het bouwplan en de veebezetting hebben sinds tientallen jaren geen wezenlijke wijzigingen ondergaan. De veranderingen als gevolg van de oorlog waren slechts van tijdelijke aard. Als enige uitzondering kan de aardappelteelt gelden die in de veenkoloniën en in de kleibouwstreek minder intensief kan worden beoefend als gevolg van de zgn. aardappelmoetheid.

Het algemene peil van de bedrijfsvoering lijkt weinig van het landsgemiddelde af te wijken. Een vergelijking van de financiële bedrijfsresultaten en van de kostprijzen van verschillende produkten levert zowel plussen als minnen op. Dat er binnen het Noordelijk gebied van streek tot streek nogal grote verschillen zijn is niet verwonderlijk, want de landbouw in Noord-Nederland is verre van homogeen, hetgeen vooral een gevolg is van een ruime variatie in grondsoorten.

De problemen van de landbouw in het Noorden zijn in het algemeen dezelfde als die van overig Nederland. Daarbij vergeet ik niet de situatie van de veenkoloniën, die men elders niet kent, en evenmin het feit, dat de weersomstandigheden er anders zijn. De laatstgenoemde factor, het klimaat, heeft tot gevolg dat de primeurs van de tuinbouw later aan de markt komen en daardoor minder opbrengen. Ook zijn, om dezelfde reden, de opbrengsten van de suikerbietenteelt lager. Hier staat tegenover dat de gezondheidstoestand van enkele gewassen, bijv. van pootaardappelen, in het Noorden met zijn koeler klimaat, beter op peil te houden is.

Om ook de details van het beeld beter tot hun recht te laten komen laat ik de verschillende produktiefactoren de revue passeren. De gegevens zijn geput uit verschillende L.-E.I.- en C.B.S.-bronnen, terwijl er ook in diverse rapporten veel materiaal bijeen is gebracht. De theoretische scholing van de boeren en hun zoons is in het Noorden relatief gunstig, vooral wat de jongeren betreft. Met de vakscholing van de landarbeiders is het in ons land slecht gesteld; het Noorden maakt daarop geen uitzondering. Onderwijsgelegenheden voor toekomstige agrariërs zijn er in ruime mate aanwezig. Aan de verbetering van het niveau van dit onderwijs wordt hard gewerkt; een praktische oplossing voor de scholing van landarbeiders is er nog niet. Het blijft althans een droevig feit dat de jonge landarbeiders onvoldoende geschoold in hun beroep rollen.

De cijfers van de werkloosheid onder de landarbeiders zijn zo welsprekend, dat het niet nodig is de vraag te beantwoorden hoe het met de arbeidsvoorziening is gesteld. De in bepaalde gemeenten en groepen van naastliggende gemeenten lage arbeidsproduktiviteit (in Drenthe bijv. lager dan het landelijk gemiddelde) is een teken, dat er in de Noordelijke landbouw nog veel verscholen werkloosheid is, die uiteraard vooral op de kleine bedrijven te vinden is. Ook kan worden geconstateerd, dat de vrouwelijke gezinsleden minder in het bedrijf werken dan elders. Ten dele houdt dit verband met de andere bedrijfsstructuur—minder kleinvee en tuinbouw in de ruimste zin—ten dele

ook met traditie. Hetzelfde geldt voor de grotere boeren in de akkerbouwstreken langs de Waddenkust. Zij verrichten minder handenarbeid dan bijv. hun collega's in Zuidwestelijk Nederland. Een en ander beïnvloedt natuurlijk het gezinsinkomen van de Noordelijke agrariërs in ongunstige zin.

Het is niet gemakkelijk met stelligheid iets te zeggen over de ondernemingslust van de boeren. Mijn persoonlijke indruk is, dat deze geringer is dan elders. Er blijkt een sterke gehechtheid aan de sinds lang bestaande bedrijfsstijl te zijn en beduchtheid voor het nemen van risico's, ook in de gevallen waarin de financiële omstandigheden niet ongunstig zijn.

Er is in het Noorden een grote variatie in grondsoorten. De cultuurtechnische toestand varieert eveneens sterk. Gemiddeld genomen is de situatie slechter dan in de rest van Nederland. Dit geldt zowel voor de waterhuishouding — of te droog, of te nat — als voor de aard van het bodemprofiel en de vlakheid (onegaal). Er zal aan de grond en aan de waterbeheersing veel verbeterd dienen te worden wil men blijvend op goede prestaties kunnen rekenen. De toestand van de bedrijven op de droogtegevoelige gronden is een op dit moment iedereen duidelijk aansprekend bewijs van deze stelling. Vooral vele Drentse boeren zijn er slecht aan toe. De in velerlei opzicht afwijkende veenkoloniale gebieden maken helaas op dit vrij trieste gedeelte van het overzicht van de produktiefactoren geen uitzondering. Recente onderzoeken tonen aan dat ook daar de toestand van de grond en de waterhuishouding niet best is en nodig verbeterd dient te worden.

Een factor die in de landbouw geducht meetelt is de ligging. Zijn de bedrijfsgebouwen en het land gemakkelijk te bereiken; hoe is de ligging van de kavels onderling en wat is de afstand tot de bedrijfsgebouwen? Vooral in Drenthe mankeert aan deze punten veel, maar in bepaalde gedeelten van de beide andere gewesten is het al niet beter. De grootte en vorm van de kavels is ook van belang in het bijzonder bij een sterk gemechaniseerde bedrijfsvoering. Ten opzichte van de beide andere provincies — en trouwens ook van landelijk gezichtspunt bezien — komt Drenthe achterop. In de aangrenzende gebieden van Groningen en Friesland is de situatie evenwel ook slecht.

We mogen in dit geheel niet vergeten op enkele algemene voorzieningen, zoals die met elektriciteit en water, te letten. Het verhaal wordt eentonig, want ook ten aanzien van deze zaken kan het platteland van het Noorden niet meekomen met andere plattelandstreken, hoewel er de laatste jaren flinke vorderingen zijn gemaakt. De — ook relatief — slechte toestand van het woning- en gebouwenbezit in Noord-Nederland is langzamerhand wel algemeen bekend. Volledigheidshalve herinner ik er aan dat wij in het Noorden ook op deze punten — ouderdom, grootte — een aantal droevige records bezitten.

De financiële positie van de landbouwbedrijven in het Noorden des lands is, zoals gezegd, van streek tot streek erg ongelijk. Gemiddeld genomen is deze positie niet slechter dan in de rest van ons land. Friesland komt evenwel bijzonder slecht uit de bus, mede in verband met het lage percentage „eigen boeren”. De beschikbare gegevens zijn echter al een jaar of zeven, acht oud en het is niet geheel uitgesloten dat er sindsdien enkele wijzigingen ten ongunste zijn opgetreden. Het wachten is op de resultaten van de onderzoeken die de commissie-Verrijn Stuart heeft gedaan. Mijn persoonlijke opvatting is, dat zich in de toe-

komst financieringsmoeilijkheden zullen voordoen, wanneer zich althans die aanzienlijke bedrijfsstructuurwijzigingen zullen voltrekken die de Nederlandse landbouw weer tot een voorbeeld van moderne rationalisatie zullen maken.

Alvorens het belangrijkste knelpunt te bespreken mag niet onvermeld blijven, dat het Noorden ruim en goed voorzien is van bedrijven die de agrarische produkten verwerken en verhandelen. Ten opzichte van andere landdelen laat deze situatie weinig te wensen over.

De achilleshiel van onze landbouw is de bedrijfsgrootte en het veel te grote aantal jonge mensen dat in de agrarische bedrijfstak een zelfstandige beroepsuitoefening op een redelijk welvaartsniveau denkt te vinden. Weliswaar is de situatie in het Noorden wat gunstiger dan gemiddeld in ons land, maar de zandgebieden in alle drie provincies geven bepaald geen bemoedigend beeld. Althans niet voor diegene, die in de te geringe omvang van zovele duizenden bedrijven *het* grote beletsel zien voor een behoorlijke stijging van de arbeidsproductiviteit en de welvaart. Dat de moeilijkheden op dit punt in de vijf andere E.E.G.-landen nog groter zijn dan hier, is een te schrale troost. De situatie in de jonge landbouwstaten — de Amerikaanse continenten, Australië en Nieuw-Zeeland, Rusland —, maar ook in landen als het Verenigd Koninkrijk en Zweden heeft mij al jaren ernstig te denken gegeven. Vele leiders in de Nederlandse landbouwwereld zien voor hun ogen de concentratie in de hun zo verwante agrarische industrieën die zij veelal mee besturen in de talrijke coöperaties. Zij propageren en bevorderen deze ontwikkeling metterdaad. Zeer aarzelend staan zij echter tegenover de hoognodige „concentratie” van bedrijven in de landbouw zelf ¹⁾. Daarmee bewijzen zij de boerenstand noch de maatschappij in haar geheel een dienst.

Stelt men ten slotte de vraag wat het eerst- en hoogstnodige is om de landbouw in het Noorden te helpen dan is mijn antwoord daarop: een zeer snelle industrialisatie. De zo noodzakelijke sanering zal dan gemakkelijker, vlugger, minder „koud” verlopen dan anders. Met genoegen heb ik geconstateerd dat de Minister van Landbouw en Visserij bij de opsomming van structuurverbeterende maatregelen de regionale industrialisatie voorop heeft gesteld. Als er in die zin werkelijk perspectief komt, zal het streven naar bedrijfsvergroting succesrijk kunnen verlopen. Pas dan zullen de andere noodzakelijke maatregelen om tot door en door gezonde landbouwbedrijven en vakbekwame agrariërs te komen werkelijk zinvol worden.

Deze maatregelen, die, zoals uit het voorgaande naar ik hoop duidelijk is gebleken, in het bijzonder ook in het Noorden genomen moeten worden, zijn kostbaar. De financiële middelen kunnen evenwel gevonden worden als in de toekomst bij de bepaling van het zogenaamde garantiebeleid voor de landbouw eerder en méér gelet wordt op de direct structuurverbeterende maatregelen en wat minder eenzijdig op het prijsbeleid in engere zin.

Leeuwarden.

Dr. A. VONDELING, I. i.

¹⁾ In persoonlijke gesprekken ontbreekt die aarzeling veelal volkomen. Zodra zij echter de voorzittershamer of de redactiepen hanteren vergeten zij te vaak dat „besturen” niet slechts uitvoeren is van beslissingen van de leden maar óók het geven van leiding, het vóórlop lopen.

Het wegtrekken van arbeidskrachten uit het Noorden naar de industriële centra van ons land heeft gevolgen, die sociologisch en economisch onaanvaardbaar zijn. Door bevordering van de industrialisatie van overheidswege zal het wegtrekken van arbeidskrachten uit het Noorden kunnen verminderen. Voor een harmonisch verloop van dit proces is echter een zekere geleidelijkheid nodig. Ook het Noorden zelf zal het nodige moeten doen om zijn gebied voor industrievestiging aantrekkelijk te maken. Deze zelfwerkzaamheid zou vooral gericht moeten zijn op voorlichting en verbetering van het industrieel woonklimaat. Ten slotte is het naast de aantrekking van nieuwe industrieën van belang, dat de bestaande industrie zich niet alleen handhaaft, maar zich ook verder kan ontwikkelen. Gezien de grote betekenis van de landbouwindustrie in het Noorden, is aldus schrijver, de te volgen Europese landbouwpolitiek voor de verdere industriële ontplooiing van even groot belang als het industrialisatiebeleid.

Het Noorden en de industriespreiding

Het onderwerp, zoals dit in bovenstaande titel tot uitdrukking komt, verbindt een tweetal begrippen, welke de laatste jaren al vele pennen in beweging hebben gebracht. Toch is het misschien dienstig om deze begrippen eens nader te beschouwen, teneinde hun verband beter te kunnen onderkennen.

Over industriespreiding in Nederland behoeft eerst te worden gedacht, indien:

1. er een belangrijke en snelle industrialisatie plaatsvindt en deze industrialisatie zich op bepaalde gedeelten van ons land blijkt te concentreren;
2. deze concentratie tot moeilijkheden in de betreffende gedeelten leidt of dreigt te leiden en
3. ook in de gebieden, waar de industrialisatie achterblijft, moeilijkheden ontstaan en spanningen optreden.

Het eerste punt kan als feit worden aangenomen, een, gezien de noodzaak voor ons land om te industrialiseren, gelukkig feit overigens. De beide andere punten die nauw verband met elkaar houden moeten van een vraagteken worden voorzien. Ontstaan er moeilijkheden in de huidige industrie centra en daar buiten?

Ten aanzien van de technische mogelijkheden in de huidige centra — ruimtelijk gezien en qua algemene outillage, zoals wegen, havens, terreinen, aansluitingen, woningen enz. — kan men stellen dat deze mogelijkheden ook nu nog niet uitgeput zijn. Wel is in vele gedeelten reeds waarneembaar, dat de investeringen aldaar in verhouding tot elders steeds duurder worden. Uiteindelijk kan men dus in het stadium geraken investeringen te moeten doen, welke bij uitbreiding van de industrie buiten de huidige centra beduidend goedkoper zouden zijn en dus efficiënter. Doordat de industrialisatie in deze centra voorts sneller voortschrijdt dan de bevolkingsaanwas, doen zich moeilijkheden voor met de voorziening van arbeidskrachten. Wil de industrialisatie in de huidige centra voortgang kunnen vinden, dan dienen arbeidskrachten van elders, en wel met name vanuit gebieden, waar de bevolkingsaanwas niet door industrialisatie is opgevangen, te worden aangetrokken.

Eén van de gebieden, waarop de zuigkracht der industrie centra is gericht, is het Noorden van ons land, van waar een voortdurende migratie plaatsvindt naar het Westen des lands. Dit verschijnsel, dat reeds sedert ettelijke jaren geconstateerd wordt, vertoont sociologische facetten, die steeds minder aanvaardbaar zijn en heeft bovendien belangrijke economische consequenties. De menselijke kant van deze kwestie kan men slechts peilen, indien men zich realiseert wat het betekent, dat vele gezinnen uit hun vertrouwde omgeving op het platteland overgeplaatst worden naar en bij de grote steden in het Westen, waar zij zich aan moeten passen aan andere, stedelijke, leefgewoonten, ver van familie en eigen milieu. Deze aanpassing is vaak moeilijker dan die van de emigrant naar verre werelddelen, want de emigrant moet immers, als hij de grote stap onderneemt, mentaal geheel met zijn milieu breken.

Voor het Noorden betekent een voortschrijdend, tot ontvolking neigend, vertrekoverschot economische stilstand of achteruitgang, waardoor de ontwikkeling van de kleinere centra wordt belemmerd en het woonklimaat aldaar geen gelijke tred kan houden met de vooruitgang in andere delen van ons land. Bij een verder voortgaan van deze verhuizing zal het verschil steeds groter worden. Dit proces zal versneld worden, daar de tegenstelling van de ontwikkeling en de mogelijkheden tussen de grote industriële centra en het Noorden des lands een steeds sterkere indruk op het publiek zullen gaan maken. De reeds om andere redenen afnemende weerstanden, die gemeenlijk overwonnen moeten worden om elders te gaan werken, zullen ook hierdoor verder verminderen. Uiteindelijk zou er in het Noorden zelfs geen verdere industrialisatie kunnen plaatshebben door gebrek aan arbeidskrachten en door een ongunstige ontwikkeling van het woonklimaat. Ook de bestaande industrie zou op de duur met steeds groter wordende moeilijkheden te kampen krijgen.

Onze Overheid ziet deze ontwikkeling met bezorgdheid aan en heeft in het kader van haar industrialisatiebeleid maatregelen genomen ter stimulering van industrievestiging

in het Noorden. Dit beleid is erop gericht om zich in de drie Noordelijke provincies industriekernen te laten ontwikkelen, waartoe een vrij groot aantal gemeenten is aangewezen. De aangewezen gemeenten zijn plaatsen, waar al een behoorlijke industrie gevestigd is en waar het klimaat voor verdere vestigingen gunstig is en nog gunstiger kan worden gemaakt. De maatregelen welke hiertoe moeten worden genomen liggen op het terrein van verbetering der verkeersverbindingen — zowel de onderlinge als die met overig Nederland en met Noord-Duitsland —, de woningbouw, het onderwijs, de culturele mogelijkheden. Ten slotte vindt rechtstreekse stimulering van industrievestiging plaats door premieregelingen.

De noodzaak van al deze maatregelen op zo groot mogelijke schaal wordt duidelijk als men bedenkt dat het Noorden een grote hindernis heeft te overwinnen. Hierover het volgende. Het probleem der industriespreading ziet men dikwijls behandeld in het kader van begrippen als „Het Westen en overig Nederland”, „De Randstad Holland” en dergelijke, waarbij men als het ware een tegenstelling suggereert tussen een min of meer door een lijn aan te geven splitsing van Nederland. Het geeft de indruk dat, wil men vooral op grond van ruimtelijke en sociologische motieven het industrie- en bevolkingsconglomeraat tegengaan, een groot deel van de nationale voortschrijdende industrialisatie en de bevolkingsaanwas in „Overig Nederland” terecht zal moeten komen resp. zal moeten blijven, waarvan het Noorden dan wel zijn evenredig deel zal krijgen. De door de feiten bewezen moeilijkheid is echter dat zij, die niet i.v.m. bijzondere voorkeuren of een bepaalde voorgeschiedenis een bedrijf elders gaan vestigen, over het algemeen de neiging zullen hebben in het Westen des lands te blijven of zich aldaar te vestigen, omdat daar het industrieel en woonklimaat gunstig is.

Gesteld nu, dat men de een of andere reden heeft om zijn bedrijf toch niet in de „Randstad” te vestigen, dan zal men de voordelen die een vestiging aldaar geboden zou hebben, toch zoveel mogelijk willen genieten en willen combineren met de voordelen die een vestiging daarbuiten geeft. M.a.w.: in vele gevallen zal het te stichten bedrijf gevestigd worden in een gebied, dat als een rand om de zogenaamde Randstad Holland ligt en dat men het randgebied zou kunnen noemen. De gemeenten, die zich in dit randgebied bevinden laten zich natuurlijk ook niet onbetuigd in hun stimuleringsactiviteiten, en tezamen met de bovenbedoelde omstandigheden, zijn zij oorzaak dat in dit randgebied van industriële ontwikkeling kan worden gesproken. In dit gebied zijn dan ook vrijwel geen kernen aangewezen.

De drie Noordelijke provincies liggen geheel buiten dit randgebied, zodat diegenen, die hier een bedrijf willen stichten naast de tegemoetkoming van overheidswege bij de investering, nog vaak andere bijzondere redenen moeten hebben om naar deze gewesten te komen, zoals bijv. een gunstige arbeidsmarkt. Wat dit betreft, kan men stellen dat, gezien de huidige ontwikkeling — wegzuigen van arbeidskrachten naar het Westen en elders —, zich geen arbeidsreserve zal vormen, welke wacht op industrievestigingen in het Noorden, doch dat bij een geleidelijke verdere industrialisatie in dit gewest de arbeidsmarkt zich zal gaan aanpassen aan de nieuwe en betere omstandigheden. M.a.w. door een verder op gang komen der Noordelijke industrialisatie wordt het wegtrekken der arbeidskrachten tot staan gebracht of op zijn minst afgeremd. Wil dit proces harmonisch verlopen, dan is het

gewenst dat deze verdere industrialisatie een zekere geleidelijkheid vertoont en niet met te grote schokken verloopt. En voorts is het natuurlijk voorwaarde dat zij, tezamen met de industrialisatie in overig Nederland, niet de totale opnamecapaciteit van arbeidskrachten in het raam van onze bevolkingsaanwas overtreft.

Naast de reeds genoemde taak, welke de Overheid op zich neemt om de industrievestiging in het Noorden te bevorderen, zal echter het Noorden zelf ook alles in het werk moeten stellen om zijn gebied en met name ook de aangewezen kernen, aantrekkelijk te maken voor het beoogde doel. Men zal zich in het Noorden moeten afvragen, wat buiten of naast de overheidssector door zelfwerkzaamheid zou kunnen worden gedaan door bestaande of op te richten organisaties van regionaal of plaatselijk karakter, wier doelstellingen er zich toe lenen op de een of andere wijze iets te doen om de industrialisatie te bevorderen. Deze zelfwerkzaamheid zou vooral gericht moeten zijn op:

1. de voorlichting, waaronder te verstaan is het geheel van gerichte propaganda, reclame, public relations enz. om de aandacht op de plaats of streek te vestigen en de mogelijkheden aan te tonen;
2. het zo aantrekkelijk mogelijk maken van de plaats voor bewoning van bij bedrijven betrokkenen, dus het verbeteren van het industrieel woonklimaat.

Na te gaan op welke wijze deze zelfwerkzaamheid kan worden verwezenlijkt, zou buiten het raam van dit artikel vallen. Het aspect zij daarom alleen aangestipt.

Ook moet men zich nog afvragen, hoe het met de reeds in het Noorden gevestigde industrie zal gaan, indien door de beoogde spreiding de industrialisatie aldaar beter op gang komt. Wat dit betreft is het van het grootste belang dat de harmonie in de Noordelijke samenleving gehandhaafd blijft en dat zowel de nieuwe als de bestaande industrie zich als een onderdeel beschouwen van dezelfde gemeenschap. Dat kan in sommige gevallen aanpassing van de bestaande industrie betekenen aan moderne opvattingen, vooral op sociaal terrein en op het gebied van de menselijke verhoudingen, doch ook aanpassing van de nieuwe industrie aan de specifieke Noordelijke verhoudingen en aan de geaardheid van de bevolking. Overigens kan men stellen, dat het Noorden, en zeker de aangewezen industrialisatiekernen „industry-minded” zijn, en dat het dus „waarachtig wel gaan zal”.

Ten slotte zouden wij nog willen betogen, dat het, naast de vestiging van nieuwe industrieën van even groot belang is, dat de bestaande industrie zich niet alleen handhaaft, maar zich ook verder kan ontwikkelen. Dit geldt met name voor een belangrijke tak van reeds bestaande industrie in het Noorden, de landbouwindustrie. Het moet voor het voortbestaan en de verdere ontwikkeling van deze industrie van het grootste belang worden geacht, dat onze Overheid in haar overleg met betrekking tot de te volgen Europese landbouwpolitiek eveneens nauwlettend de omstandigheden van deze industrie in het oog houdt, daar haar belangen rechtstreeks verband houden met het te volgen landbouwbeleid. Deze industrie is tot nu toe één van de voornaamste bronnen van welvaart in het Noorden van ons land, doch de ontwikkeling van de Euromarkt, zowel intern in die markt als in onze verhouding tot de wereld buiten dit gebied, geeft wel eens aanleiding tot enige bezorgdheid. Voor de verdere industriële ontplooiing van het Noorden is de te volgen Europese landbouwpolitiek van even groot belang als het te

In dit artikel wordt een uitvoerig overzicht gegeven van de industriële ontwikkeling in de drie Noordelijke provincies. Afzonderlijk worden be- zien de aard, de omvang en de herkomst der na- oorlogse vestigingen en de expansie van de in 1945 reeds gevestigde industrie. Sedert 1945 heeft de industrie in het Noorden nieuwe werkgelegen- heid geboden aan 29.000 mensen. Voor ruim 17.000 vond deze uitbreiding plaats in na de oor- log gevestigde bedrijven en voor bijna 12.000 als gevolg van groei der in 1945 reeds gevestigde be- drijven. Deze werkgelegenheidstoename met ca. 2.200 arbeidsplaatsen per jaar is, naar blijkt uit de 'optredende migratie op grote schaal en de nog steeds bestaande aanzienlijke structurele werkloos- heid, nog onvoldoende. Verwezenlijking van de taakstelling van een industriële arbeidsbezetting van ca. 160.000 in 1980 impliceert, dat de ko- mende twee decennia ieder jaar 4.200 personen in de industrie in het Noorden een plaats moeten kunnen vinden.

Het Noorden des lands bevindt zich momenteel in eco- nomisch opzicht in een overgangsfase. Het overwegend agrarische karakter van dit landsdeel, tot uitdrukking komend in het relatief grote aantal beroepsbeoefenaren in de landbouw en aanverwante bedrijfstakken, verandert geleidelijk door de ontwikkeling van de industrie.

De in het Noorden werkzame bevolking kan voor 1930 op ca. 390.000 personen worden gesteld, voor 1955 op ca. 440.000 en voor 1980 op naar schatting 560.000 per- sonen ¹⁾. De in de periode 1930-1980 optredende struc-

¹⁾ Alle in dit artikel gegeven cijfers werden verkregen van de Noordelijke Economisch Technologische Organisatie (N.E.T.O.) te Groningen, het Economisch Technologisch Instituut voor Friesland (E.T.I.F.) te Leeuwarden en het Drents Economisch Technologisch Instituut (D.E.T.I.) te Assen, dan wel in overleg met deze instellingen vastgesteld. De prognose voor 1980 is gebaseerd op het geleidelijk teruglopen van het omvangrijke jaarlijkse vertrekoverschot tussen het Noorden en overig Nederland in de periode 1960-1980.

(vervolg van blz. 912)

volgen industrialisatiebeleid. Beide zullen doelbewust moeten zijn. De in de Begroting 1959/'60 aangekondigde maatregelen wettigen de conclusie dat het de Regering ernst is met de bevordering van de industriespreiding. Moge ook het Europese landbouwbeleid zich ontwikkelen tot een vorm, waarbinnen ook onze landbouwindustrie zich verder kan ontplooiën.

Indien, onverhoopt, de tot uitvoering komende plannen ter verbetering van het industriële klimaat nog niet zouden leiden tot een verdere industrialisatie van het Noorden, dan ware door de Overheid te bestuderen of de maat- regelen ter directe stimulering, zoals die nu bestaan in de subsidieregeling bij industriële nieuwbouw in de kern- gemeenten, voldoende zijn, of dat op dit gebied nog aan- vullende en uitgebreidere regelingen mogelijk gemaakt moeten worden. De nabije toekomst zal moeten leren of deze directe stimuleringspremies voldoende zijn of niet, om de Nederlandse industrie de weg naar het Noorden te doen vinden.

Veendam.

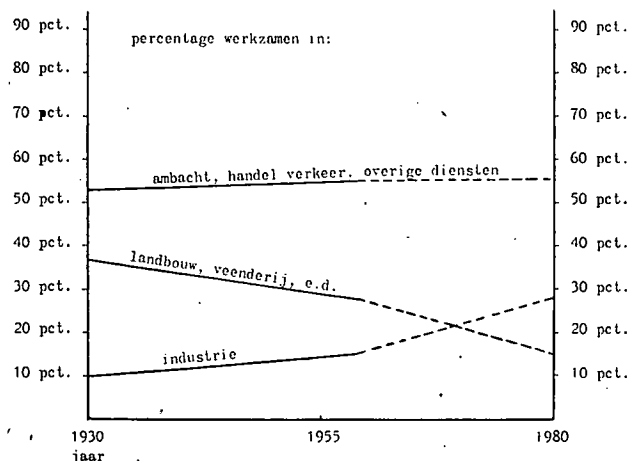
J. E. DUINTJER.

7-11-1959

De na-oorlogse industriële ontwikkeling in het Noorden des lands

tuurwijziging, welke tot uitdrukking komt in de verdeling van de werkzame bevolking over de verschillende sectoren, is als volgt weer te geven.

Ontwikkeling van de beroepsstructuur in het Noorden
1930-1980

Aangezien de industrie, zoals uit het voorgaande naar voren komt, zowel relatief als absoluut, voor het Noorden een snel groeiende bron van bestaan blijkt te zijn, heeft het stellig zin nader op de industriële ontwikkeling van dit gebied in te gaan. Als maatstaf voor deze ontwikkeling zal de personeelsbezetting worden gebruikt, terwijl onder industrie in dit verband het langs fabrieksmatige weg producerende bedrijf, werkend met tenminste tien arbeids- krachten, zal worden verstaan.

Een overzicht van de industriële ontwikkeling in het Noorden des lands voor de periode 1930-1959 en op verschillende daarbinnen liggende tijdstippen geeft het volgende staatje.

Personneelsbezetting in de industrie in het Noorden (afgerond)

1930	1945	1950	1955	1959
39.000	45.000	61.000	68.000	74.000

Aangezien, zoals blijkt, ruim 80 pCt. van de uitbreiding van de personeelsbezetting in de industrie sedert 1930 in de periode na de tweede wereldoorlog plaatsvond, zal vooral de ontwikkeling gedurende de periode 1945-1959 in beschouwing worden genomen. Daarbij zal zowel aandacht moeten worden geschonken aan de vestiging van nieuwe bedrijven in dit gebied, alsook aan de expansie van de reeds in 1945 aanwezige bedrijven.

De na-oorlogse vestigingen.

Het aantal na de oorlog in het Noorden gevestigde industriële bedrijven, zowel nieuwe als filiaalvestigingen, is zeer aanzienlijk. Tot 1 januari van dit jaar bedroeg dit aantal 298, op welk cijfer het, overigens geringe, aantal „mislukte” vestigingen reeds in mindering is gebracht. De verdeling van dit aantal over de drie provincies, alsmede de personeelsbezetting van deze bedrijven per 1 januari 1959, is als volgt.

	aantal industriële vestigingen sinds 1945	personeelsbezetting van deze bedrijven per 1 januari 1959
Groningen	73	4.640
Friesland	105	5.000
Drenthe	120	7.640
Noorden	298	17.280

Teneinde een indruk te kunnen geven van de aard en de betekenis van de na-oorlogse industriële vestigingen, is in onderstaande tabel een bedrijfstaksgewijs overzicht opgenomen van het aantal en de personeelsbezetting dezer vestigingen per 1 januari 1959.

Aard, aantal en omvang der sinds 1945 in het Noorden gevestigde industrieën

Bedrijfsklasse	Aantal vestigingen sinds 1945				personeelsbezetting per 1 januari 1959			
	Groningen	Friesland	Drenthe	Noorden	Groningen	Friesland	Drenthe	Noorden
Aardewerk, glas, kalk, stenen	4	7	7	18	89	186	124	399
Grafische bedrijven, fotografie	—	2	—	2	—	35	—	35
Chemische nijverheid	6	1	12	19	1.020	55	268	1.343
Hout-, kurk- en strobewerking	7	19	12	38	423	354	225	1.002
Verwerking van textielstoffen, reiniging, etc.	13	17	12	42	661	680	570	1.911
Leder, wasdoek, rubber	6	4	4	14	179	149	248	576
Mijnbouw, veenderijen	—	1	2	3	—	28	634	662
Metaalnijverheid, scheepsbouw, enz.	32	41	53	126	2.060	3.210	2.334	7.604
Papierenijverheid	3	2	3	8	94	61	95	250
Textielnijverheid	2	2	8	12	114	26	2.841	2.981
Voedings- en genotmiddelen	—	9	7	16	—	216	301	517
Totaal	73	105	120	298	4.640	5.000	7.640	17.280

Hieruit blijkt, dat de meeste vestigingen hebben plaats gevonden in de metaalsector, terwijl de als gevolg hiervan in deze sector ontstane personeelsbezetting voor de drie provincies tezamen ca. 45 pCt. van de totale bezetting van de na de oorlog gevestigde industrie per 1 januari van dit jaar vertegenwoordigt. Ook de cijfers voor de textielnijverheid zijn sprekend, temeer waar het relatief geringe aantal nieuwe vestigingen wijst op de vestiging van enige grote bedrijven. Vooral de provincie Drenthe heeft van de toename van het aantal bedrijven in deze bedrijfstak geprofiteerd.

De meest spectaculaire vestigingen ²⁾, welke na de tweede wereldoorlog in het Noorden des lands plaatsvonden, waren die van de N.V. Philips te Drachten, Stadskanaal en Hoogeveen; de vestiging van bedrijven door de Algemene Kunstzijde Unie te Emmen en te Emmer-Compasuum; die van de Danlonfabrieken eveneens te Emmen; die van de Nederlandse Aardolie Maatschappij te Schoonebeek; de vestiging

²⁾ Na-oorlogse vestigingen welke thans meer dan 250 werknemers in het Noorden in dienst hebben.

van de Nederlandse Soda Industrie en van de Nederlandse Kabelfabriek te Delfzijl, en van de Noordelijke Industrie voor Vezelverwerking te Hoogezand.

In totaal verschaften de hier genoemde bedrijven per 1 januari van dit jaar tezamen in het Noorden aan ca. 7.100 mensen werk. Een en ander betekent in feite, dat de hier bedoelde tien spectaculaire vestigingen met ca. 3 pCt. van het aantal na de oorlog in het Noorden gestichte industriële bedrijven ca. 40 pCt. van de totale in deze bedrijven geboden werkgelegenheid voor hun rekening namen. Vooral de provincie Drenthe, welke vijf spectaculaire vestigingen binnen zijn grenzen kreeg, heeft van deze ontwikkeling de vruchten kunnen plukken. Ruim 3.400 mensen vinden momenteel in deze provincie in de vijf hierbedoelde vestigingen werk.

Ten aanzien van de overige kleinere vestigingen, die hier verder, gezien het grote aantal, onbesproken moeten blijven, valt op te merken, dat deze bedrijven, ondanks de grote verscheidenheid in branche waartoe zij behoren, toch veel gemeen hebben. Algemeen kenmerk is nl. bij het merendeel der bedrijven het feit, dat overwegend met veel ongeschoolden of beperkt geschoolden wordt gewerkt, die in eigen bedrijf verder worden opgeleid, terwijl produkten worden vervaardigd, waarvan de transportkosten in de kostprijs relatief een kleine rol spelen.

Met betrekking tot de herkomst van de na de oorlog gevestigde bedrijven valt op te merken, dat in 184 gevallen het initiatief tot vestiging of stichting van een filiaalbedrijf van inwoners uit het Noorden afkomstig was. Voorts zijn 72 bedrijven uit het Westen des lands afkomstig, 27 uit het Oosten, 4 uit het Zuiden, terwijl er verder 11 buitenlandse

initiatieven zijn verwezenlijkt, een en ander op een totaal van 298 na-oorlogse vestigingen.

Bij beschouwing van de herkomst van de na-oorlogse vestigingen per provincie valt het op, dat Drenthe, in tegenstelling tot de beide andere provincies, een groter aantal vestigingen uit de „niet-Noordelijke provincies” heeft weten aan te trekken. In Groningen en Friesland is nl. ca. 25 pCt., resp. 30 pCt. uit de overige acht provincies afkomstig, terwijl dit percentage voor Drenthe op 45 ligt. Het percentage nieuwe vestigingen, geboren uit Noordelijke initiatieven, bedraagt op het totaal voor Groningen en Friesland ca. 70 en voor Drenthe 50. De overige vestigingen zijn uit het buitenland afkomstig, nl. in Groningen en Drenthe ieder 5 pCt.

De expansie van de in 1945 reeds aanwezige industrie.

Aan de hand van de personeelsgegevens over 1959 en 1945, alsmede met behulp van de eerder berekende na-oorlogse ontwikkeling als gevolg van nieuwe vestigingen kan de groei van de in 1945 bestaande bedrijven worden berekend. Hiervan is het volgende overzicht te maken.

	Groningen	Friesland	Drenthe	Noorden
personeelsbezetting totale industrie 1959	32.600	24.200	17.200	74.000
personeelsbezetting totale industrie 1945	28.400	10.300	6.300	45.000
	4.200	13.900	10.900	29.000
personeelsbezetting in 1959 van de na de oorlog gevestigde bedrijven	4.600	5.000	7.600	17.200
groei in de periode 1945-1959 van de reeds in 1945 be- staande, bedrijven	- 400	8.900	3.300	11.800

Uit het voorgaande overzicht valt de conclusie te trekken, dat terwijl in Groningen de na-oorlogse industriële groei uitsluitend aan de invloed van de nieuwe vestigingen is te danken, dit in Drenthe en Friesland niet het geval is. Zo heeft in deze laatste provincie de grootste groei in de in 1945 reeds bestaande bedrijven, waarin de arbeidsbezetting met 86 pCt. toenam, plaatsgevonden. Deze groei bedroeg in Drenthe slechts 52 pCt., ten opzichte van de in 1945 reeds aanwezige personeelsbezetting. De snelst groeiende sectoren zijn in de beide laatste provincies de metaal- en voedings- en genotmiddelenbranche geweest, terwijl daarnaast in Friesland in de houtbewerkingsindustrie een toeneming viel te constateren.

In de provincie Groningen heeft gedurende de periode 1945-1959 ten opzichte van de in 1945 aanwezige arbeidsbezetting, zoals uit de cijfers blijkt, zelfs een kleine daling plaatsgevonden in de bedrijven die reeds vóór 1945 zijn gesticht. De oorzaak van dit verschijnsel dient vooral te worden gezocht in het feit, dat typisch Groningse industrieën, als strokarton- en aardappelmeelfabrieken na de tweede wereldoorlog op grote schaal zijn gaan vernieuwen en tegelijkertijd mechaniseren, waardoor een sterke vermindering van de arbeidsbezetting optrad. Een sterke vermindering is eveneens in de van vóór 1945 daterende textielnijverheid in Groningen waarneembaar.

Het resultaat van de beide ontwikkelingen.

Gaan wij thans na hoe het „industriepatroon” van het Noorden er uitziet als gevolg van het „gebundelde” effect van het vestigen van nieuwe bedrijven en de uitgroei van de bestaande industrie in de periode 1945-1959. Een overzicht van de per 1 januari 1959 in het Noorden aanwezige industrie naar aantal, aard en omvang geeft daarvan het beste beeld.

Aard, aantal en omvang der per 1 januari 1959 in het Noorden aanwezige industrieën

Bedrijfsklasse	aantal vestigingen				personeelsbezetting			
	Groningen	Friesland	Drenthe	Noorden	Groningen	Friesland	Drenthe	Noorden
Aardewerk, glas, kalk, stenen	47	28	23	98	1.514	755	1.021	3.290
Grafische bedrijven, fotografie	30	29	14	73	1.386	879	635	2.900
Chemische nijverheid	27	11	13	51	2.622	327	818	3.767
Hout-, kurk- en strobewerking	51	62	35	148	1.905	2.259	902	5.066
Verwerking van textielstoffen, reiniging	71	42	27	140	4.534	1.404	1.520	7.458
Leder, wasdoek, rubber	7	10	7	24	293	432	413	1.138
Mijnbouw, veenderijen	—	2	7	9	—	38	821	859
Metaalnijverheid, scheepsbouw, enz.	132	97	80	309	7.438	6.939	4.097	18.474
Papierenijverheid	38	4	3	45	4.099	475	142	4.716
Textielnijverheid	15	10	12	37	1.035	559	2.952	4.546
Gas, elektriciteit, waterleiding	6	—	2	8	1.022	—	28	1.050
Voedings- en genotmiddelen	103	164	80	347	6.752	10.133	3.851	20.736
Totaal	527	459	303	1.289	32.600	24.200	17.200	74.000

De na-oorlogse industriële ontwikkeling heeft ertoe geleid, dat de vroeger in het Noorden bestaande eenzijdige oriëntering op de agrarische industrie is verdwenen. Een variëteit van bedrijven is thans aanwezig, hetgeen mede in

verband met de conjunctuurgevoeligheid van het gehele gebied van betekenis is.

Alhoewel de provincie Groningen in het Noorden nog steeds de relatief sterkst geïndustrialiseerde provincie is, dient toch te worden opgemerkt, dat de beide andere provincies, Friesland en Drenthe, snel aan het inlopen zijn; de groei in deze gebieden is namelijk veel sneller dan die in Groningen. Dit blijkt vooral als de ontwikkeling aan de hand van het kaartje op blz. 916 over een wat langere periode wordt gezien. Hieruit kan namelijk worden afgeleid, dat de groei gedurende de periode 1930-1959 in Groningen ca. 9.000, in Friesland ca. 14.000 en in Drenthe ca. 12.000 industriële arbeidsplaatsen bedroeg.

Perspectieven.

Zoals in de aanvang van dit artikel werd gesteld, bevindt het Noorden des lands zich in economisch opzicht in een overgangsfase, waarin oude vormen van werkgelegenheid geleidelijk door nieuwe worden vervangen. De industrie neemt in dit ontwikkelingsproces de belangrijkste plaats in en schonk sinds 1945 aan 29.000 mensen nieuwe werkgelegenheid, hetgeen neerkomt op ca. 2.200 per jaar. Alhoewel deze groei op zichzelf verheugend is en relatief vooral de laatste jaren tot één van de grootste in het land moet worden gerekend³⁾, is hij toch verre van voldoende gebleken. De na de oorlog vanuit het Noorden opgetreden migratie op grote schaal, welke thans met de term expulsië wordt aangeduid, alsmede de thans nog steeds bestaande aanzienlijke structurele werkloosheid vormen beide symptomen van een toch nog onvoldoende industriële groei. Wil de in de eerder gegeven grafiek aangeduide taakstelling, welke resulteert in een industriële arbeidsbezetting van ca. 160.000 in 1980, dan ook worden verwezenlijkt, dan zullen in de komende twintig jaar i.p.v. 2.200 ca. 4.200 personen jaarlijks in de industrie in het Noorden een plaats moeten kunnen vinden. Ten opzichte van de gemiddelde na-oorlogse industriële groei betekent deze jaarlijkse taakstelling dus bijna een verdubbeling, ten opzichte van de gemiddelde jaarlijkse groei in de periode 1950-1959, de periode waarin het regionale industrialisatiebeleid op gang kwam, zelfs een verdrievoudiging.

Gezien het feit, dat het belangrijkste gedeelte der na-oorlogse industriële groei (60 pCt.) is ontstaan door het vestigen van nieuwe of filiaalbedrijven in het Noorden, mag ook voor de toekomst bij de omvangrijke taakstelling worden aangenomen, dat het belangrijkste, c.q. een zeer belangrijk, gedeelte der nieuw te scheppen werkgelegen-

heid zal moeten worden gevonden in industrieën, welke zich van elders naar het Noorden verplaatsen of aldaar

³⁾ Zie Statistisch Zakboek 1958 blz. 63.

filiën vestigen. Aangezien het merendeel van de nieuwe vestigingen in het verleden filiaalvestigingen van grote, elders gevestigde, ondernemingen vormde, heeft een verdere industrialisatie op grote schaal slechts kans van slagen in een opgaande conjunctuur. Alleen in een dergelijke situatie wordt n.l. bedrijfsuitbreiding aantrekkelijk, terwijl bovendien in deze fase van de conjunctuur elders een „verkrapping” van de arbeidsmarkt pleegt op te treden, waarvan het Noorden, zoals het verleden bewijst, kan profiteren.

Een bijna verdubbelde c.q. verdriedovoudigde activiteit lijkt met betrekking tot de industrialisatie alleen kans op succes te hebben, indien daartoe, meer dan voorheen het geval was, van overheidswege directe stimuleringsmaatregelen worden getroffen. Deze directe stimuleringsmaatregelen zullen zodanig moeten zijn, dat de kostprijzen van de produkten, welke door zich in het Noorden vestigende bedrijven zullen worden vervaardigd, daardoor zeker niet hoger, bij voorkeur zelfs lager, zullen worden dan bij vestiging elders het geval is. Pas dan zal een bewust nagestreefde spreiding van industrie en bevolking, welke nationaal om sociale en

economische redenen gewenst is, grote resultaten kunnen boeken. Verbetering van de infrastructuur, hoe belangrijk op zich ook, is, indien deze niet samen gaat met het invoeren van sterk werkende directe prikkels tot industrievestiging, onvoldoende. In dit verband zal men dienen te bedenken, dat voor het Noorden industrievestiging het beste middel tot verbetering van het „klimaat” vormt.

Assen.

Drs. Th. G. HEYKE.

Stemmen uit het bedrijfsleven

ERVARINGEN MET EEN NIEUWE TEXTIEL-FABRIEK IN TER APEL

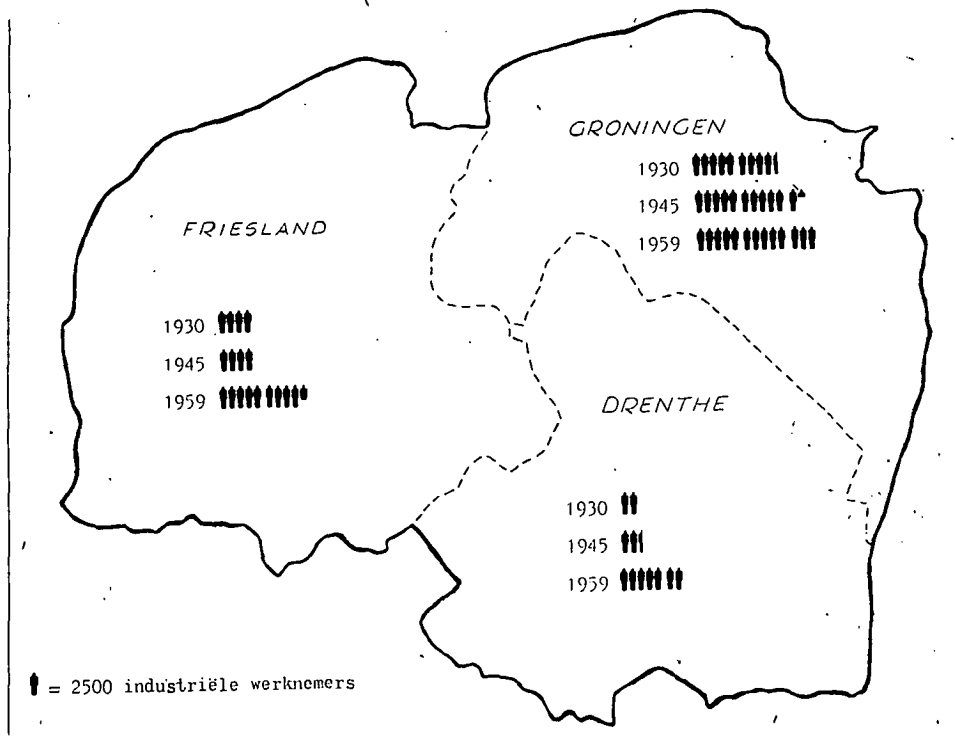
Medio 1956 nam Blydenstein & Co. N.V., textiel-fabrieken te Enschede, het besluit in verband met een nijpend tekort aan arbeidskrachten in Twente over te gaan tot de vestiging van een weverij in Ter Apel. Een vrij diepgaand onderzoek had ons namelijk het vertrouwen gegeven, dat aldaar een redelijke arbeidsvoorziening te verwachten was. Enige textielervaring ontbrak in Ter Apel geheel, zodat de eerste stap bestond in de oprichting van een school ter opleiding van wevers.

In februari 1957 werd gestart met een 18-tal arbeiders, die, daar zij geheel waren ingesteld op buitenwerk, plotse-ling een nieuw vak moesten leren binnen fabrieksmuren en in een drie ploegenstelsel. Moeilijkheden in dit aanpassingsproces bleven bij een aantal arbeiders dan ook niet uit. Gelukkig bleek een groter aantal voldoende aanpassingsvermogen en wilskracht op te brengen, zodat wij nu na ruim 2½ jaar kunnen zeggen, dat onze ervaringen, wat betreft doorzetting, aanpassing en werklust, gunstig zijn. Bijna 100 man hebben nu een basisopleiding achter de rug en werken in de normale produktie, hoewel door het ontbreken van routine het produktie- en kwaliteitsniveau nog niet op het peil is, dat in de vanouds

gevestigde textielcentra wordt bereikt. Wij hebben echter goed vertrouwen, dat wij deze achterstand binnen redelijke tijd kunnen inlopen, want bij vele arbeiders is de wil en de energie aanwezig het vak goed te leren en zich een goed bestaan en een regelmatig inkomen te verwerven.

Wij hebben gebruik gemaakt van de rijksregeling ter bevordering van de industrialisatie in deze gebieden, waardoor wij enerzijds aanspraak kunnen maken op een rijkssubsidie van f. 25 per vierkante meter fabrieksnieuwbouw en anderzijds door ons de begrijpelijke verplichting werd aanvaard slechts arbeidskrachten aan te trekken uit de geregistreerde arbeidsreserve. Deze verplichting bevat een onbillijkheid: mensen, die vast werk hebben, wordt de kans ontnomen zich in de industrie te bekwamen voor een hoger gekwalificeerd beroep. Met genoegen hebben wij dan ook geconstateerd, dat dit bezwaar in de nieuwe, onlangs van kracht geworden, rijksregeling in belangrijke mate is ondervangen.

Doordat de voor de traditionele beroepen in deze landbouw- en veenstreken vereiste vaardigheden in belangrijke mate afwijken van de door ons gestelde eisen van geschiktheid voor het textielvak, bleek het in de praktijk niet altijd mogelijk bij handhaving van een goede selectie voldoende snel het vereiste aantal arbeidskrachten aan te trekken. Gaarne en volmondig willen wij hierbij

verklaren, dat de gewestelijke arbeidsbureaus een grote mate van begrip hebben getoond voor onze specifieke problemen en steeds hun volle steun, tijd en medewerking aan ons hebben gegeven.

Wederom door de aard van het werk in deze landbouw- en veestrecken zijn er binnen het tijdvak van een jaar grote fluctuaties in de werkgelegenheid, waardoor soms op grote schaal aanvullende werkzaamheden ter bestrijding van de werkloosheid uitgevoerd worden. De verhoudingsgewijze hoge beloningen in deze aanvullende werken, waardoor de aldaar tewerkgestelden geen voldoende interesse meer hebben in een omscholingsloon in de industrie, werken soms vertragend op de selectie en aanname van personeel.

Wij wensen hier echter uitdrukkelijk naar voren te brengen dat de bovengenoemde moeilijkheden slechts moeten worden opgevat als factoren, waarmee men rekening heeft te houden; zij zijn van belang, maar allerm minst doorslaggevend bij de beoordeling van een vestigingsproject in deze streken.

Onze ervaringen van 2½ jaar samenvattend kunnen wij zeggen: de arbeidsmentaliteit is prima. Goede selectie is mogelijk en na enig initieel verloop is een personeelsbezetting van goed gehalte op te bouwen. Van de Overheid hebben wij steeds de grootst mogelijke medewerking ondervonden. De nieuwe rijksregelingen tonen een grote mate van begrip voor de moeilijkheden van de zich vestigende industrie. De toestand van het wegennet, alsmede die van de toevoerwegen, vormt een ernstige belemmering voor de snelle industriële ontwikkeling.

Enschede.

H. J. BLYDENSTEIN.

VESTIGING VAN EEN DEENSE KOUSENFABRIEK IN EMMEN

Alvorens tot vestiging in Nederland, c.q. Emmen, over te gaan werden onderzoeken ingesteld ten aanzien van een groot aantal algemene en voor onze industrie specifieke vestigingsfactoren. Het betreft hier een fabriek voor nylonkousen. De moederfabriek, alsmede het laboratorium, is in Denemarken gevestigd. De verkoop van het concern richt zich op vijftig verschillende landen in en buiten Europa.

De onderzoeken voor Nederland betroffen o.a. de volgende aspecten:

a. *ligging*. Voor verschillende plaatsen in Nederland werd nagegaan hoe de transportverbindingen waren, alsmede de water-, gas- en elektriciteitsvoorzieningen en de voorschriften ten aanzien van verwerking van chemische producten.

b. *bevolkings- en samenlevingsaspecten*. Hierbij werd onderzocht de bevolkingsopbouw, de beroeps-, de godsdienstige en de politieke structuur, de sociale verhoudingen, woningvoorzieningen, gezondheidszorg, scholen en opvoedingsinstituten, de mogelijkheden voor vrije-tijdsbesteding en de hotelaccommodatie.

c. *economische aspecten*, zoals levensstandaard, economische en financiële instellingen zowel plaatselijk als landelijk, de hulp van gemeentelijke en landelijke overheidsdiensten en de marktverhoudingen.

d. *grond- en bouwprizen*, zowel wat betreft de directe bouw als die voor toekomstige uitbreidingen; de bouwcapaciteit in de eventuele vestigingsplaats; voorschriften

betreffende arbeidsinspectie in verband met hoge temperaturen en vochtigheidsgehalte en al die verdere aspecten welke bouwen in een hoog tempo kunnen verzekeren.

e. *arbeidsmarkt*. Onder andere: de arbeidsreserve, leeftijden van mannen en meisjes, instelling jegens industrie, ploegendiensten en tariefwerk, werkloosheidscijfers, verhoudingen tot vakbonden, instelling ten opzichte van productiviteitsverbetering, aanwezigheid van technische specialisten en instructeurs.

f. *lonen*, zoals loonverhoudingen betreffende geschoolde en ongeschoolde arbeiders, administratief personeel en anderen, de wijze van onderhandelen van de vakbonden, de regels voor aanstelling, proefperiode en ontslag, de aanstelling en de beloning van gehuwde vrouwen, de sociale voorzieningen, condities ten aanzien van werktijden en andere.

Wij kozen Emmen vooral om de navolgende redenen.

1. *De voldoende arbeidsreserve*. Dat was zes jaar geleden het geval en ook nu hebben wij de verwachting, dat er ook bij een aanzienlijke uitbreiding van de produktie in dit opzicht geen onoverkomelijke moeilijkheden zullen komen. Inmiddels kan ook worden gesteld, dat niet alleen het aantal voldoende is, doch dat ook het gehalte van de werknemers en -neemsters in Drenthe minstens even goed is als in Duitsland en Scandinavië. De vrij lange opleidingsduur en de daarmee gepaard gaande hoge opleidingskosten worden o.i. ruimschoots goed gemaakt door de stabiliteit en de intensieve inzet. Met name ook de instelling ten opzichte van werkmethodeverbetering en automatisering is bijzonder positief. In dit verband is tevens belangrijk te stellen, dat de verhouding tot de vakbonden berust op reële samenwerking.

2. *De financiële medewerking van de Overheid*. Naast het financiële aspect dat bij vestiging een attractieve rol kan spelen, zijn er in de praktijk veel andere factoren, die de samenwerking kunnen bepalen. Sterker dan verwacht mocht worden bleek de medewerking van de plaatselijke en de provinciale Overheid, van het arbeidsbureau en de andere instanties hecht gebaseerd op ter zake kundige medewerking en service.

3. *De aanwezigheid van de Textiel Machine Fabriek Reading te Almelo*, waardoor het mogelijk is om op zeer korte termijn belangrijke onderdelen in huis te krijgen.

In het vijfde jaar na de vestiging werd het Duitse zusterbedrijf in verband met de Euromarktontwikkeling naar Emmen overgebracht en bovendien werd tegelijkertijd besloten tot een vrij aanzienlijke uitbreiding. Deze beide laatste gebeurtenissen mogen het bewijs zijn, dat wij in de verwachtingen ten aanzien van *Emmen als vestigingsplaats*, op grond van bovengenoemde factoren, niet werden teleurgesteld.

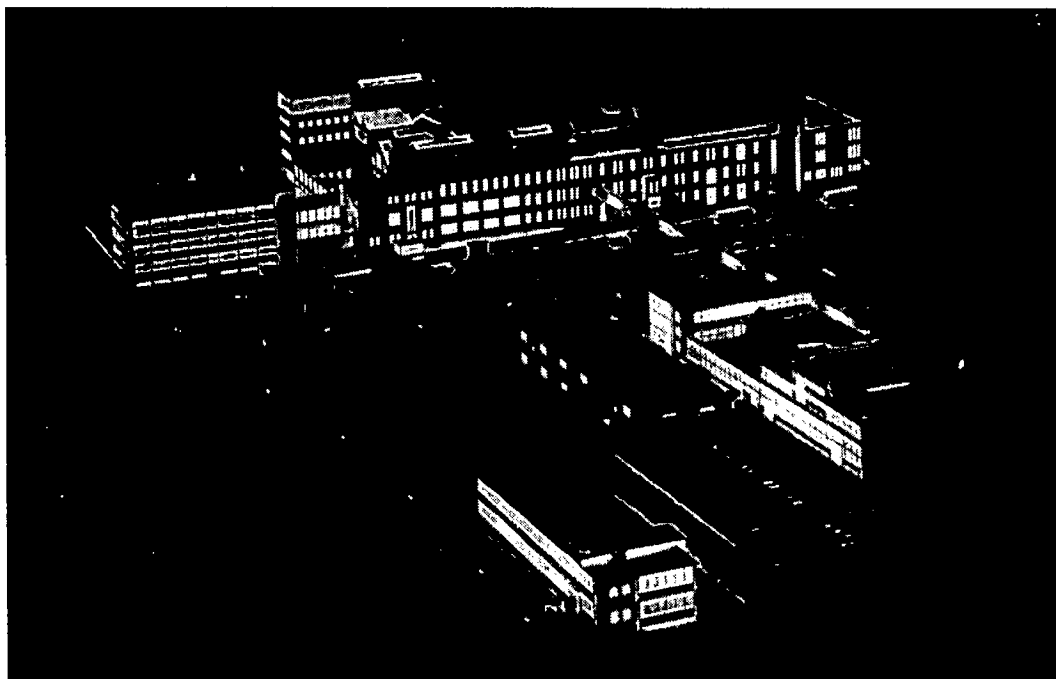
Wanneer wij stuk voor stuk de bovengenoemde factoren nagaan op hun realisering, dan zijn er uiteraard onderdelen ten aanzien waarvan een aantal vraagtekens blijft staan. Dat is onder andere de woningvoorziening. Kan men enerzijds stellen dat al het mogelijke is gedaan, anderzijds blijven de woninglijsten lang en duurt het nog steeds enige jaren, voordat men normaliter een woning krijgt. Een ander nadeel voor ons als exporterende industrie is, dat Emmen nog steeds geen douanelosplaats rijk is voor import en export.

Het totale beeld blijft zeer positief en wij hebben daarom de beste verwachtingen voor de toekomst!

Emmen.

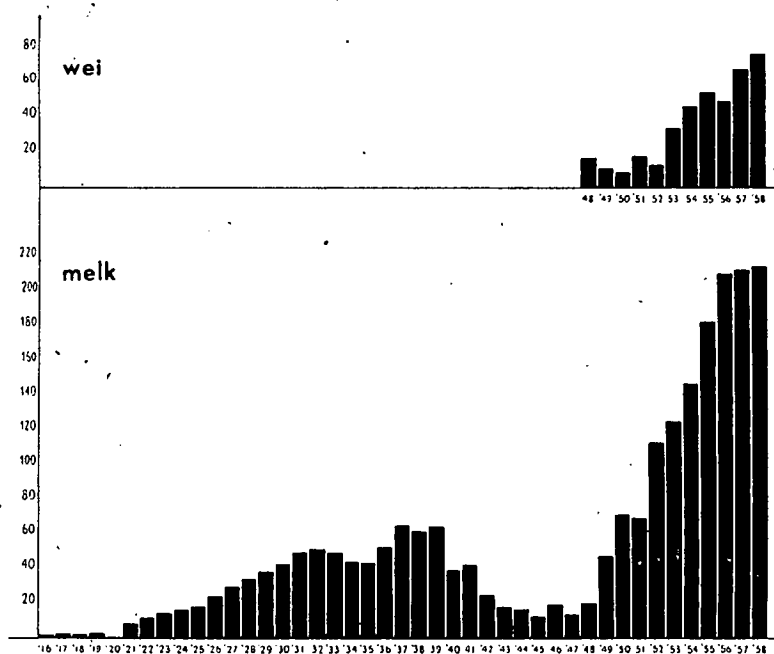
T. DINESEN.

COOPERATIEVE CONDENSFABRIEK „FRIESLAND” Leeuwarden

In 1913 begonnen, is de C.C.F. uitgegroeid tot een van de grootste condensfabrieken in de wereld.

Werd het eerste jaar 2.5 miljoen kg. melk verwerkt, in 1958 bedroeg de aanvoer meer dan 200 miljoen kg. De na de oorlog opgerichte afdeling voor de bereiding van melksuiker verwerkte in 1958 bijna 80 miljoen kg. wei.

Behalve de kust en de watersportcentra heeft het Noorden aanzienlijke recreatiemogelijkheden in de „groene ruimte”. Zo bezit het centrale plateau van midden-Drenthe met de daarop aansluitende Hondsrug ruim 15.500 ha voor recreatie geschikt terrein. Verschillende Noordelijke recreatiestreken zijn bij de eigen bevolking in trek als doel van dagtochtjes en als vakantie-oorden. Door de bevolking uit andere delen van ons land echter wordt van de mogelijkheden dezer gebieden weinig gebruik gemaakt. Zij kunnen, zowel voor de eigen bevolking als voor vakantiegangers van elders, aan betekenis winnen, indien een goede planning, zowel wat de ruimtelijke ontwikkeling en de uitbouw van het toeristisch apparaat als de financiering betreft, de te volgen weg aangeeft. Daarmee zou het gebied een belangrijke sociale taak op zich nemen en zichzelf een uit economisch oogpunt niet onaanzienlijke bedrijfstak verschaffen.

De huidige en de potentiële betekenis van de recreatieruimte in het Noorden

De vrije tijdsbesteding is, als onderdeel van de menselijke activiteit, in de laatste decennia in snel toenemende mate de aandacht gaan vragen. Dit geldt in het bijzonder voor de recreatie in de openlucht, waartoe zowel het korte tochtje op zaterdagmiddag gerekend wordt als het verblijf van enige dagen of weken in een vakantie-oord.

Deze groeiende belangstelling is verklaarbaar, gezien de omvang die de openlucht-recreatie, vooral na de oorlog, genomen heeft. De gestegen welvaart heeft een verkorting van de werktijd mogelijk gemaakt en de middelen verschaft om van de meerdere vrije tijd een intensief gebruik te maken. Deze omstandigheden hebben een massale deelneming aan het toerisme veroorzaakt, wat nog in de hand gewerkt wordt door een, tot voor kort nog ongekende, mobiliteit van grote groepen van de bevolking.

Door zijn massaliteit is de openlucht-recreatie een zaak geworden van groot sociaal belang, echter met niet te verwaarlozen economische aspecten. Een niet onbelangrijk percentage van het gezinsbudget wordt erdoor opgeëist. In vele delen van ons land gaat men zich verdiepen in de recreatiemogelijkheden die de streek biedt aan de huidige en de toekomstige bevolking, terwijl men zich bovendien bezint op de kansen om een deel van de toeristenstroom uit dichterbekende gebieden aan te trekken.

Aanwezige recreatieruimte.

De term Noorden des Lands zal minder gedachten aan recreatiemogelijkheden opwekken dan bij de centrale, Oostelijke en Zuidelijke landsdelen het geval is. Toch treft men in het Noorden enige gebieden aan, die voor het toerisme van belang zijn. De Waddeneilanden, met hun brede stranden en hun prachtige natuurschoon, dat alleen, al door het ontbreken van bordjes „Verboden Toegang” uniek is, hebben reeds een faam als vakantiegebieden. Ook het Friese watersportgebied bezit een wijd verbrede vermaardheid, al berust de kennis ervan vaak meer op horen-zeggen dan op een persoonlijke kennismaking.

Naast de kust en de watersportgebieden heeft het Noorden, in het bijzonder de provincie Drenthe, aanzienlijke recreatiemogelijkheden in de „groene ruimte” — bos,

heide en dergelijke landschapstypen. Het centrale plateau van midden-Drenthe, met de daaraan aansluitende Hondsrug, bezit een oppervlakte van ruim 15.500 ha aan bossen, heidevelden en dergelijke voor de openlucht-recreatie geschikte terreinen; dat is bijna 5 pCt. van ons nationale bezit. Deze streek, die met zijn golvend terrein een voortdurende afwisseling biedt van essen met schilderachtige dorpen, beekdalen, heidevelden en bossen, mag landschappelijk tot de mooiste van ons land worden gerekend en heeft bovendien de grote charme, dat slechts op weinig plaatsen op storende wijze in het landschap is ingegrepen. Het aansluitend gebied van Paterswolde en Haren, met het Paterswoldermeer, is een van de drukst bezochte ontspanningsoorden in het Noorden.

Slechts weinig minder omvangrijk is de bosrijke streek van Zuidwestelijk Drenthe, met de aansluitende delen van Friesland (Appelsga). Dan zijn er nog enige kleinere recreatiestreken: de bossen en heideterreinen van Norg en Roden, met het Leekstermeer, de streek van Beetsterzwaag en Bakkeveen, Oranjewoud en omgeving, het Gaasterland en het prachtige, maar buiten het Noorden vrijwel onbekende, Westerwolde.

Met deze opsomming wil niets gezegd worden ten nadele van het landschappelijk schoon van de andere, niet genoemde delen. Integendeel, het Noordelijk deel van Groningen en Friesland bezit landschappen van bijzondere schoonheid, waarin fraaie buitenplaatsen en hofsteden de aantrekkelijkheid nog verhogen, maar deze streken hebben vooral hun waarde door de mogelijkheden die zij bieden tot het maken van dagtochtjes. Grote aantallen vakantiegangers kunnen zij echter niet opnemen.

Huidig gebruik van de recreatieruimte.

Verschillende van de genoemde recreatiestreken zijn al sinds lang bij de bevolking van de nabijgelegen steden in trek als doel van dagtochtjes. Oranjewoud en Paterswolde, Zuidlaren en Emmen, om slechts enige namen te noemen, zijn in het Noorden in dit opzicht vertrouwde klanken. Maar ook als vakantieverblijf zijn zij bij de eigen bevolking

in trek. Blijkens de door het C.B.S. in 1954 gehouden enquête naar de vakantiebesteding van het Nederlandse volk bracht 30 pCt. van de bevolking van de drie Noordelijke provincies zijn vakantie in een van de recreatiestreken van dit landsdeel door. Dezelfde enquête toont aan, dat deze toeristenstreken voor de andere delen van ons land een minder belangrijke plaats innemen.

Het potentieel.

Wie de recreatiemogelijkheden van het Noorden kent, is geneigd aan te nemen dat naar verhouding weinig gebruik gemaakt wordt van de hier aanwezige recreatieruimte. De „Vakantie-enquête 1954” bevestigt deze indruk: 3 pCt. van de Nederlandse vakantiegangers bezocht de Waddeneilanden, 1 pCt. de Friese meren en 3 pCt. de Friese en Drentse bossen. Ook de hierbij gegeven tabel, gebaseerd op de resultaten van een recent onderzoek van de Rijksdienst voor het Nationale Plan naar de recreatiemogelijkheden in ons land, bevestigt deze indruk.

Recreatiegebied (bos, heide, duinen e.d.), logiesaccommodatie en bevolking in pCt. van het landelijk totaal (1958).

	Recreatie- gebied	Logies- accom- modatie	Bevolking
1	2	3	4
Groningen	0,4	0,8	4,2
Friesland (excl. Waddeneilanden)	1,7	2,4	} 4,3
Friese Waddeneilanden	3,4	6,7	
Drenthe	8,9	3,9	2,7
Overijssel	11,6	7,3	6,8
Gelderland	29,7	22,3	11,1
Utrecht	5,0	8,2	5,9
Noord-Holland	7,5	19,2	18,2
Zuid-Holland	3,3	10,7	23,7
Zeeland	1,0	4,3	2,5
Noord-Brabant	20,6	8,4	12,9
Limburg	6,9	5,8	7,7
	100,0	100,0	100,0

Bronnen: R.N.P. voor kolom 2 en 3; C.B.S. voor kolom 4.

In deze tabel worden onder „recreatiegebied” die terreinsoorten verstaan, die ruime mogelijkheden tot verpozing bieden, zoals bos, heide, duinen e.d. De watersportgebieden zijn hierin dus niet begrepen, daar hun opnamecapaciteit per ha niet vergelijkbaar is met die van de genoemde terreintypen, en hetzelfde geldt voor het strand, dat bij een betrekkelijk geringe oppervlakte een zeer groot opnemend vermogen heeft. Kolom 2 heeft dus uitsluitend betrekking op de voor het toerisme van belang zijnde „groene ruimte”.

Uit deze kolom blijkt, dat de recreatieruimte ongelijk over de verschillende provincies is verdeeld. Groningen is zeer slecht bedeed; Friesland behoort — wanneer men de Waddeneilanden buiten beschouwing laat — eveneens tot de armere provincies; Drenthe daarentegen neemt in ons land de vierde plaats in. Betreft men de oppervlakte aan recreatiegebied op de eigen bevolking, dan blijkt Drenthe zelfs, met 982 m² per hoofd, de provincie te zijn die het rijkst aan natuurschoon is, Gelderland komt op de tweede plaats met 820 m², Friesland (zonder Waddeneilanden) is met 121 m² vrijwel gelijk bedeed als Zuid-Holland (124 m²), terwijl Groningen met 30 m² de kleinste oppervlakte recreatieruimte bezit.

In kolom 3 is de verdeling van de logiesaccommodatie — d.i. het aantal slaapplekken in hotels, pensions, kampeerblijven enz. — opgenomen. Men zou enige relatie kunnen verwachten tussen de rijkdom aan natuurschoon en de omvang van het toeristisch apparaat. Een dergelijk verband blijkt echter niet aanwezig te zijn. De kustprovincies hebben een meer dan evenredig aandeel verkregen, waartoe in de eerste plaats de aantrekkelijkheid van het strand, en voor

de Westelijke provincies ook de nabijheid van grote bevolkingsagglomeraties, heeft bijgedragen. Vooral Drenthe en Noord-Brabant blijken echter uit een toeristisch oogpunt „achtergebleven gebieden” te zijn.

De kaart geeft een overzicht van de belangrijkste recreatiegebieden en de daarmee samenhangende, voor het toerisme van belang zijnde streken, de watersportgebieden, de verspreiding van de logiesaccommodatie en de belangrijkste bevolkingscentra.

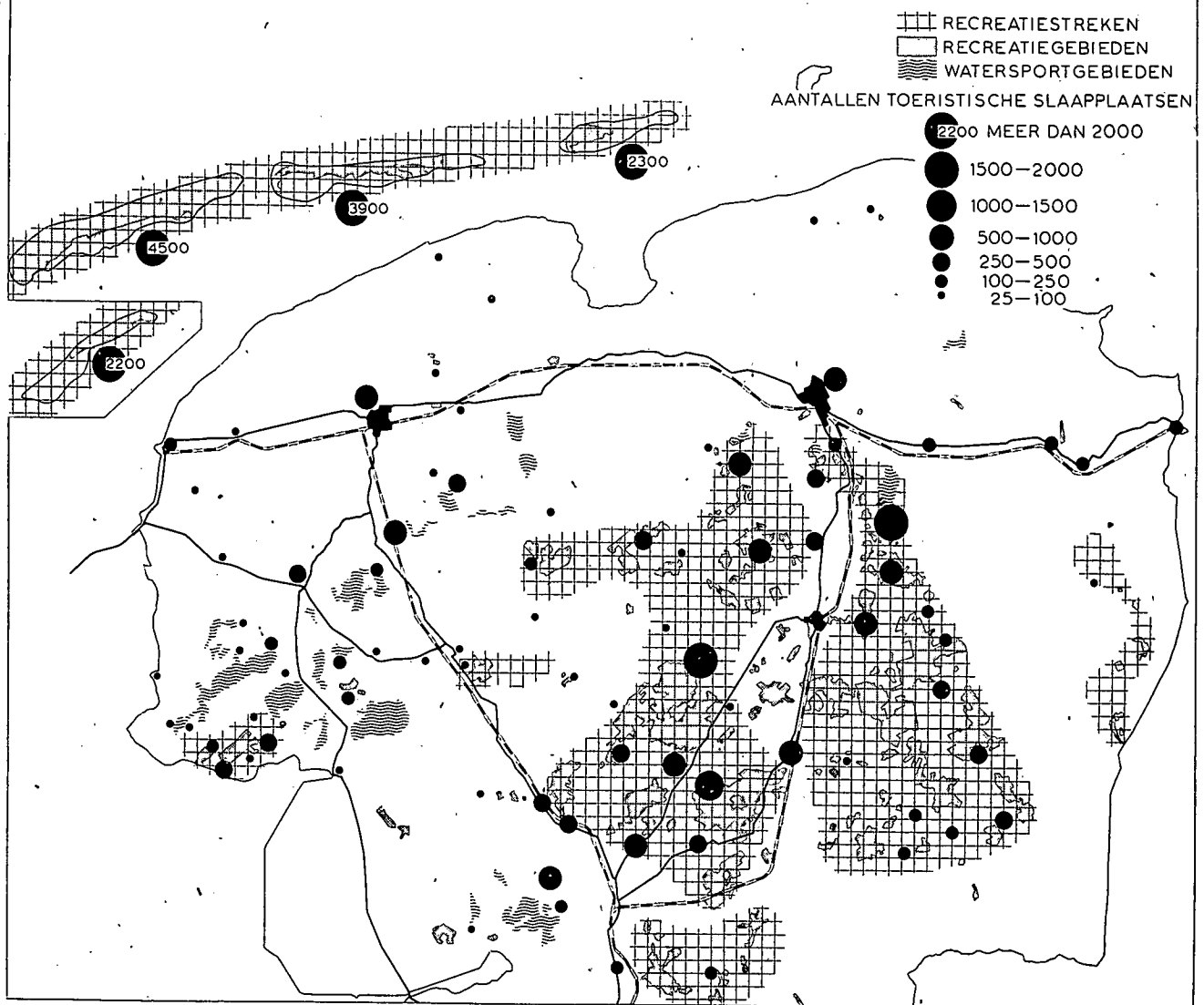
Wanneer men zich, aan de hand van deze kaart, aan bespiegelingen over de mogelijke verdere uitbouw van het toeristisch apparaat waagt, dan vallen de uitgestrekte gebieden van Zuidwestelijk Drenthe en van de Hondsrug met centraal-Drenthe in de eerste plaats in het oog. Hier is een voldoende uitgestrektheid aan natuurschoon aanwezig om een groot aantal vakantiegangers op te kunnen nemen. Daartoe moet een streek echter meer bieden dan natuurschoon alleen. De hedendaagse vakantieganger vraagt een omvangrijk toeristisch apparaat, bestaande uit logiesverstreckende bedrijven en eetgelegenheden, ontsluitingswegen en -paden, mogelijkheden tot amusement van verschillend genre, zwembaden en gelegenheden voor sport en spel, voorzieningen die ten dele door particulier initiatief, voor het overige door overheidszorg tot stand moeten komen. Voor de realisering van dit alles zullen omvangrijke investeringen nodig zijn en bovendien een planning die een harmonische en gesynchroniseerde uitbouw in de verschillende sectoren mogelijk maakt. Daarbij komt de niet te verwaarlozen eis, dat een zekere mate van bekwaamheid en geschiktheid nodig is om als gastheer tegenover toeristen op te kunnen treden. Want anders dan in andere bedrijfstakken wordt bij het vreemdelingenverkeer de kwaliteit van het „produkt” in hoge mate bepaald door het humeur van de producent. Al is een streek rijk aan natuurschoon en al doet men er grote investeringen ter verbetering van de accommodatie, toch zal de vreemdelingenstroom eraan voorbij gaan indien de gastheermentaliteit en de nodige vakkennis ontbreken.

Soortgelijke overwegingen kan men ook met betrekking tot het Friese merengebied stellen. Ook hier ligt een recreatieruimte, waarvan de mogelijkheden nog slechts zeer ten dele zijn uitgebuit en ook hier zal een omvangrijk programma voor de uitbouw van de toeristische accommodatie nodig zijn.

Voor beide streken is het opstellen van plannen voor de vergroting van het vreemdelingenverkeersapparaat verantwoord. Het is te verwachten dat de omvang van het toerisme in de komende decennia nog aanzienlijk toe zal nemen en dat daardoor een sterke uitbreiding van de accommodatie, die voor de openlucht-recreatie beschikbaar is, nodig zal zijn. Streken die tot nu toe door een meer excentrische ligging ten opzichte van de grote bevolkingscentra buiten de grote toeristenstroom lagen, zullen hierdoor nieuwe kansen krijgen. De toenemende mobiliteit en de verbetering van het wegennet spelen daarbij een belangrijke rol. Deze laatste factor is vooral voor het Noorden van belang, dat door de uitvoering van de Zuiderzeewerken relatief gezien zoveel dichterbij de Randstad Holland komt te liggen.

Maar ook de eigen bevolking van het Noorden zal in toenemende mate gebruik gaan maken van de aanwezige recreatieruimte, zeker indien nieuwe impulsen het economisch leven zullen stimuleren. De recreatiestreken van Zuid-Friesland, Noord-Drenthe en Groningen zullen daardoor vooral een taak krijgen ten behoeve van de dagtrek uit de steden, terwijl zij ook voor de vakantie-

RECREATIERUIMTE IN HET NOORDEN DES LANDS

gangers, die in het gewest verblijven, aantrekkelijk zullen zijn als doel van uitstapjes.

Voor de Waddeneilanden liggen de ontwikkelingsmogelijkheden door hun isolement — in de meest letterlijke zin van het woord! — enigszins anders. Het uit een economisch oogpunt zo belangrijke samengaan van dagtrek en vakantiebezoek ontbreekt er vrijwel geheel. De capaciteit van de logiesverstrekkende bedrijven is er, gezien de verhouding tussen de aantallen vreemdelingen en de eigen bevolking, reeds zeer groot. Mede ook door het seizoenskarakter van het vreemdelingenverkeer is een veel verdere uitbreiding, ook van het verzorgend apparaat, niet rendabel. De belangrijkste beperking wordt echter gesteld door de veranderingen die de typische kenmerken van de Waddeneilanden bij een grote toeneming van het aantal bezoekers zouden ondergaan. Nu vormt de rust en de onbeperkte toegankelijkheid van het natuurschoon de belangrijkste charme; bij een veel grotere drukte zouden afzettingen plaats moeten vinden, er zou een ander publiek komen, met andere eisen, waaraan gezien de beperkte economische mogelijkheden niet tegemoet gekomen kan worden. De Studiecommissie Waddeneilanden heeft in haar zo juist gepubliceerde rapport op deze verschijnselen gewezen en komt daarbij tot de slotsom, dat in de eerste plaats kwaliteitsverbeterende maatregelen nodig zijn, terwijl slechts

een bescheiden uitbreiding van de capaciteit wordt aanbevolen.

Conclusie.

Samenvattend kan worden gesteld, dat de recreatieruimte van het Noorden van toenemend belang kan en zal zijn voor de openlucht-recreatie, zowel voor de eigen bevolking als voor de vakantiegangers van elders, mits een goede planning — zowel wat de ruimtelijke ontwikkeling en de uitbouw van het toeristisch apparaat als de financiering betreft — de te volgen weg aangeeft. Daarmee neemt het gewest een belangrijke sociale taak ten aanzien van de omliggende, dichtbevolkte gebieden op zich, en verschaft zichzelf gelijktijdig een uit economisch oogpunt niet onaanzienlijke bedrijfstak. Want al heeft het toerisme betrekkelijk weinig invloed op de werkgelegenheid, het kan van groot belang zijn door de vermeerdering van de gewestelijke inkomsten en door de verbreding van de bestaansbasis, die het aan vele bedrijven verschaft. Vooral voor de kleinere plaatsen is dit van veel belang: middenstandsbedrijven, die zonder vreemdelingenverkeer geen bestaan konden vinden, kunnen zich mogelijk met inkomsten uit het toerisme wel handhaven, ten voordele van het verzorgingsniveau, en daarmee van de welvaart van de streek.

Voorburg.

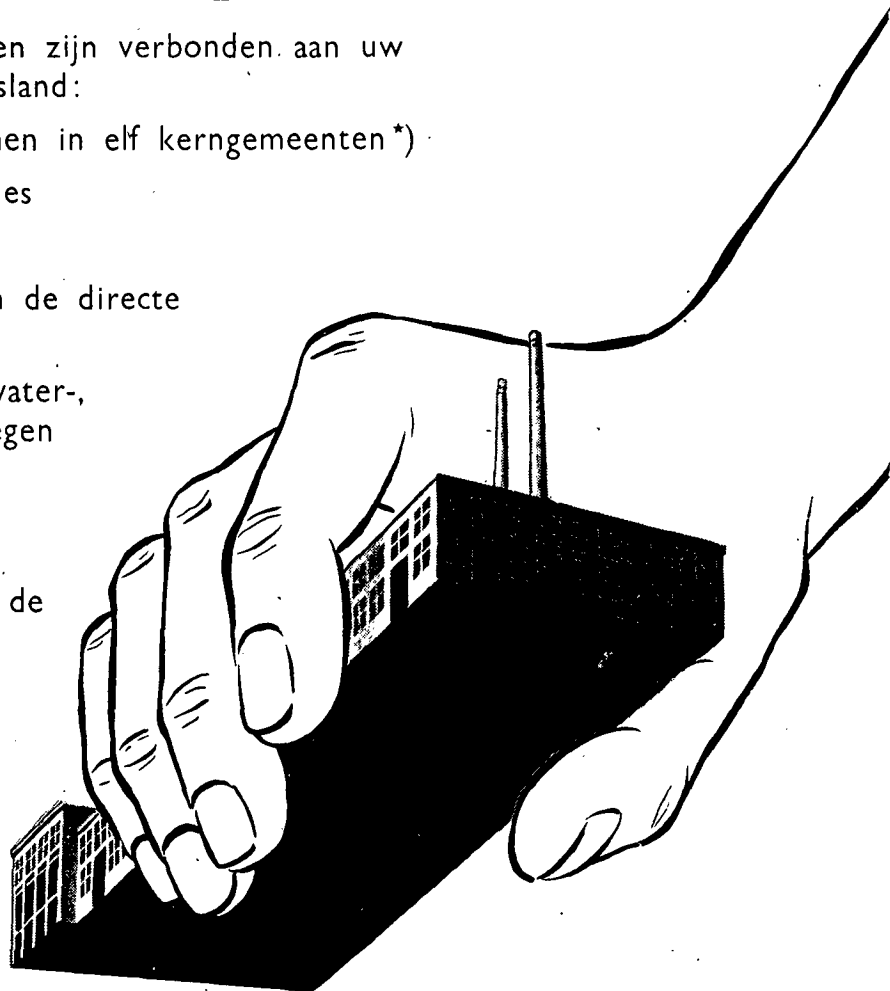
Ir. R. VAN DE WAAL.

Vestig uw bedrijf in FRIESLAND

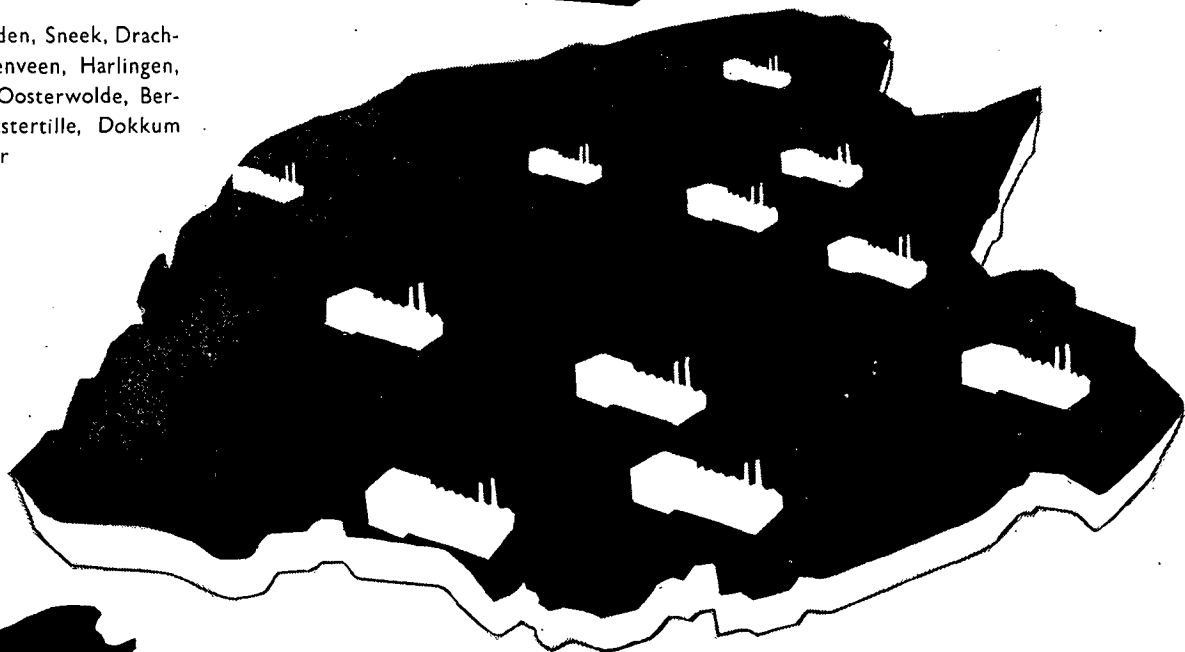
Deze fundamentele voordelen zijn verbonden aan uw industriële vestiging in Friesland:

- goedkope industrieterreinen in elf kerngemeenten*)
- aantrekkelijke bouwpremies
- grote arbeidsreserve
- toeleverende bedrijven in de directe omgeving
- snelle verbindingen via water-, spoor- en snelverkeerswegen
- directe lijndiensten naar Engeland

De overheid steunt krachtig de vooruitstrevende planning, waardoor gunstige economische ontwikkelingen uw industriële vestiging ten goede zullen komen.

* Leeuwarden, Sneek, Drachten, Heerenveen, Harlingen, Wolvega, Oosterwolde, Bergum, Kootstertille, Dokkum en Lemmer

Friesland kunt u bouwen!

Inlichtingen worden u verstrekt door het E.T.I.F.-Leeuwarden

Zowel in de Zesde Industrialisatienota als in de Memorie van Toelichting op de Rijksbegrotingen van 1959 en 1960 wordt erop gewezen, dat het tot stand brengen van goede verbindingen te land en te water voor het bevorderen van de economische ontwikkeling en de spreiding der economische activiteit van primaire betekenis is. Dat de Regering zich op dit belangrijke punt duidelijk uitsprak is voor het Noorden van groot belang. Schrijver bespreekt de bestaande en mogelijke wegverbindingen met en in het Noorden en betoogt, dat dit gebied in de eerste plaats autosnelwegen — in tijdsduur gemeten korte verbindingen — nodig heeft, waaronder die met de Randstad Holland een eerste plaats innemen. Voorts geeft hij een overzicht van de verbindingen te water en per spoor. Deze laatste hebben door de elektrificatie van de hoofdspoorwegen naar Groningen en Leeuwarden een grote verbetering ondergaan. Intern zijn echter nog wel enige aanvullingen gewenst. Wat het luchtverkeer betreft zal wellicht kunnen worden volstaan met enkele kleine vliegvelden.

In de Zesde Industrialisatienota van 1958 noemde de Minister van Economische Zaken onder de algemeen klimaatverbeterende maatregelen voor o.a. de drie Noordelijke provincies als eerste de noodzaak van het totstandbrengen van goede verbindingen.

„In het algemeen,” aldus deze nota, „zullen de verbindingen met de economische zwaartepunten van ons land van dien aard moeten zijn, dat de ondernemer zijn relaties op efficiënte wijze kan onderhouden. Aangezien hierbij zowel interregionale als regionale verbindingen in het geding zijn, zal de gestelde eis afhankelijk zijn van de uitvoering van het Rijkswegenplan en de provinciale wegenplannen, waarbij uiteraard ook de daarop aansluitende wegen van lagere orde van belang moeten worden geacht”.

„In het bijzonder voor wat de wegen van het Rijkswegenplan betreft, zal het hier in verschillende gevallen mede gaan om dezelfde wegverbindingen, die ook nodig zijn om de periferie van de Randstad Holland dicht bij laatstgenoemd gebied te brengen. Dit samenvallen van belangen versterkt nog de betekenis van het spoedig tot stand komen van de verbetering of nieuwe aanleg van deze wegen. Zelfs kan de realisatie hiervan beschouwd worden als de centrale voorwaarde voor het welslagen van het spreidingsbeleid in het algemeen en van de industrialisatie in de hier besproken gebieden in het bijzonder”.

Dat de Minister van Verkeer en Waterstaat dit gevoelen deelde, blijkt o.a. uit de Memorie van Toelichting op de begroting 1959, waarin de Minister, na het memoreren van diverse nota's, rapporten en adressen, waarin ditzelfde gevoelen tot uiting kwam, o.a. zegt:

„Wil men het bedrijfsleven door het gehele land de mogelijkheid voor ruime ontplooiing geven, dan wordt daarvoor, veelal als primair punt de aanwezigheid van goede verbindingen voor het wegverkeer nodig geacht. De toenemende gecompliceerdheid van het economisch leven brengt een meer intense interrelatie tussen de verschillende bedrijfstakken mede dan ooit tevoren; anderzijds moeten veelal gelijkgerichte bedrijven tot samenwerking overgaan om aan buitenlandse concurrentie het hoofd te kunnen bieden, in het bijzonder nu de komende Euro-markt de mededinging zal verzwaren. Beide factoren dragen bij tot een verlevendiging van het personen- en goederenverkeer; evenals in een fabriek het inwendige transport zo efficiënt mogelijk behoort te verlopen, zal ook in ons land gezorgd moeten worden voor een vlotte uitwisseling van goederen en personen”.

De noodzaak van een betere verkeersontsluiting voor het Noorden

Ook in de Memorie van Toelichting op de Rijksbegroting 1960 stelt de huidige Minister van Verkeer en Waterstaat, dat voor het bevorderen van de economische ontwikkeling en de spreiding van de economische activiteit over ons land goede verbindingen te land en te water van primaire betekenis zijn. Ik meen, dat het van grote betekenis voor het Noorden is, dat de Regering op dit zo belangrijke punt duidelijk uitsprekt, waar het heen moet.

Prof. Dr. Jac. P. Thijsse schreef verleden jaar in zijn pre-advies met betrekking tot het aspect van de ruimtelijke ordening van Nederland in een Nieuw Europa, uitgebracht voor de Algemene Vergadering van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, na te hebben opgemerkt, dat de drie Noordelijke provincies duidelijke expulsieregieden zijn, waarin de structurele werkloosheid zich het eerst en het duidelijkst demonstreert, o.a.:

„Het lijkt plausibel, dat de ontwikkeling van de Noord-Oosthoek is achtergebleven, o.a. door onvoldoende verkeersverbindingen. Dit geldt voor het weg- en het waterverkeer zowel binnen deze provincies als voor de verbindingen met ons Nederlandse brandpunt van activiteit: de Randstad”.

Het Noorden ligt hemelsbreed ver van het centrale Westen, en door de huidige onvoldoende verbindingen ook in tijdsduur. „Boven Zwolle” is bij velen tot een begrip geworden; het duidt in veler gedachting op een scheidslijn, die men slechts ongaarne overschrijdt. De perifere ligging van het Noorden ten opzichte van de economische zwaartepunten in overig Nederland is door de geografisch nu eenmaal grote afstanden niet ongedaan te maken, maar zij is, in tijdsmaat gemeten, wel te verkleinen.

De afsluiting van de voormalige Zuiderzee door de Afsluitdijk heeft in de jaren vóór 1940 Leeuwarden dicht bij de Randstad gebracht, zij het dat de verbindingen met Amsterdam en Haarlem en verder lange tijd nog onvoldoende gebleven zijn en ten dele nog zijn.

Het verkeer van Groningen, de metropool van het Noorden, met Amsterdam is in hoofdzaak nog aangewezen op de route via Zwolle - Amersfoort, de in de loop der jaren berucht geworden Zuiderzeestraatweg. Voor het

ONTWIKKELINGSPLAN WEGEN

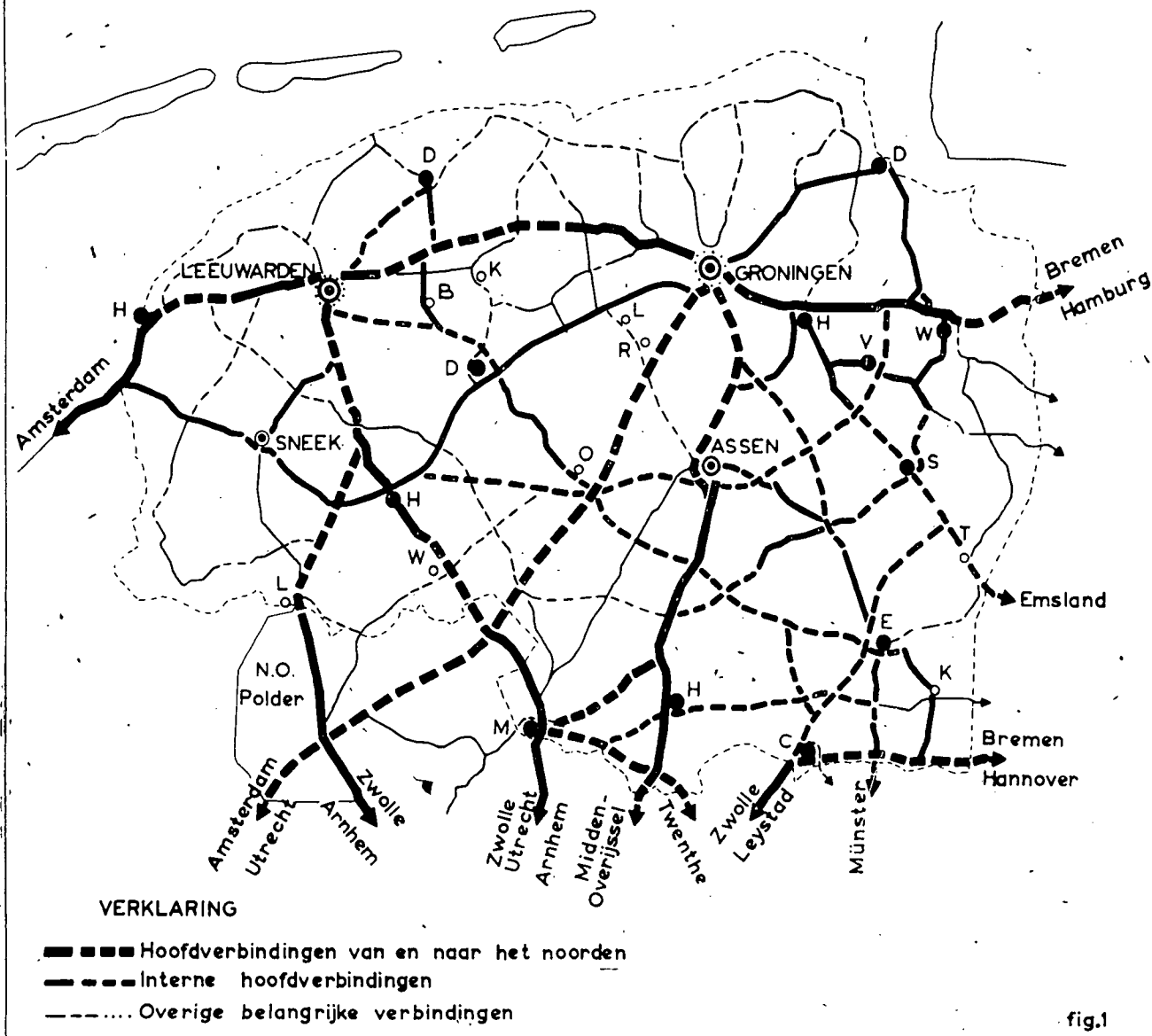

fig.1

verkeer van Groningen met Den Haag, Rotterdam en Utrecht is deze de enige route. Verheugend is, dat de Rijkswaterstaat met volle kracht werkt aan een nieuwe verbinding Zwolle - Zevenhuizen, waarvan het gedeelte Zwolle - Wezep inmiddels gereedgekomen is. Het zou van belang zijn, dat de aanleg van deze nieuwe Zuiderzeeweg spoedig gereed komt en gevolgd zou worden door de aanleg van een nieuwe verbinding om Amersfoort en verder westwaarts in de richting Utrecht.

Ook met Zwolle, Arnhem en Nijmegen, Brabant en Limburg, en het Ruhrgebied, zijn de verbindingen onvoldoende. Gelukkig treft de Rijkswaterstaat voorbereidingen voor de aanleg van een geheel nieuwe verbinding van Katerveer naar Arnhem. Verdubbeling van de rijbaan Zwolle - Meppel - Steenwijk en geheel kruisingsvrij maken van deze verbinding zou voorts een vlotte afwikkeling van het verkeer met West-, Midden- en Zuid-Nederland en met het Ruhrgebied ten zeerste bevorderen.

Over de verbinding van Groningen met Twente en Midden-Overijssel heeft een interprovinciale Commissie

onder voorzitterschap van de Commissaris der Koningin in Overijssel uitvoerig gerapporteerd in 1953, waarbij een nieuwe verbinding van Groningen via Assen en Hogeveen in de richting Twente ter plaatsing op het Rijkswegenplan werd aanbevolen.

In afwachting van eventuele plannen van het Rijk is de provincie Drenthe op haar gebied reeds aangevangen met de realisering van een gedeelte van dit project, dat einde 1960 of midden 1961 tot de Overijsselse grens gereed kan zijn. Het verkeer met Midden-Overijssel en Deventer volgt tot nabij de Overijsselse grens dezelfde route.

In de verbindingen met Duitsland is vooral het grensstation Nieuwe Schans in de loop der jaren van grote betekenis geworden voor het verkeer met Bremen - Hamburg en Scandinavië. Hierlangs loopt de bekende Europaweg E 35 van Amsterdam naar Hamburg, die vanaf Groningen met de via de Afsluitdijk lopende E 10 samenvalt.

Voorts kan een goede ontwikkeling worden verwacht van enige andere grensposten, waaronder die van Nieuw-

ONTWIKKELINGSPLAN KANALEN

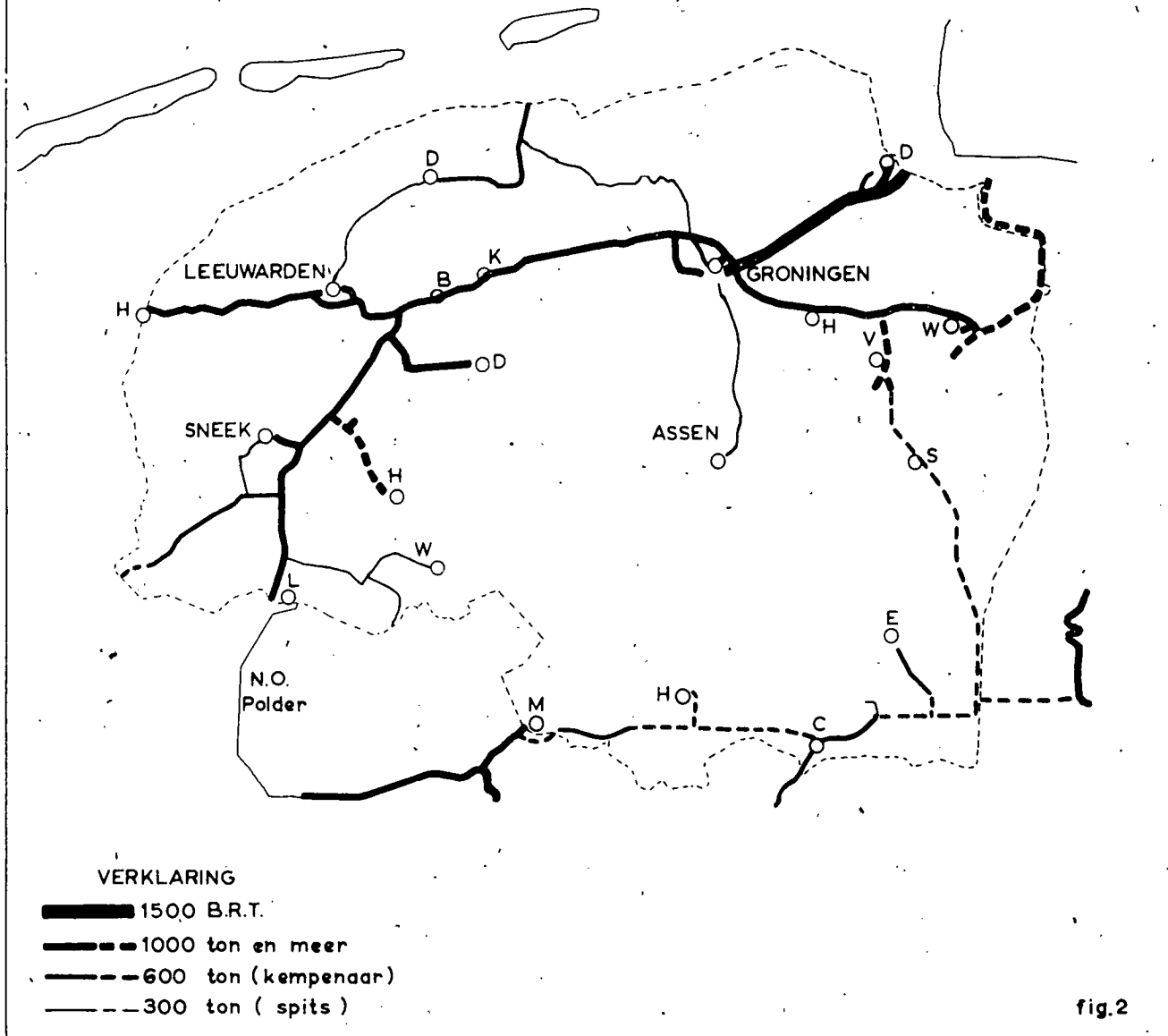

fig.2

Schoonebeek, waarvan de waarde zal toenemen door de in gang zijnde verbetering van de verbinding Nieuw-Schoonebeek - Meppen op Duits gebied en door de aanleg van de nieuwe weg door de IJsselmeerpolders van Amsterdam via Lelystad - Zwolle.

Als men een rechte lijn trekt tussen Amsterdam en Bremen - Hamburg gaat deze door Z.O. Drenthe. De ligging ten opzichte van de verbindingsstroken tussen de brandpunten van activiteit is dus, althans niet voor heel Noord-Oost-Nederland, zo afzijdig als Prof. Thijsse in zijn genoemde pre-advies doet voorkomen. Het Noorden heeft ook in dit opzicht stellig mogelijkheden, die bij goede verbindingen tot verdere ontwikkeling kunnen komen.

De in het voorgaande genoemde verbindingen zijn de verbindingen van de hoofdkernen Groningen en Leeuwarden met de economische zwaartepunten buiten het Noorden. Op het kaartje, aangevende de ontwikkelingsmogelijkheid van het wegennet in de eerstkomende decennia, zijn deze verbindingen met een dikke lijn aangegeven.

Behalve voor de genoemde hoofdkernen doen deze

hoofdverbindingen tevens dienst voor de aansluiting van verschillende kleinere kernen, waarvan Assen met bijna 30.000 inwoners de grootste is en als provinciale hoofdstad tevens een bijzondere functie vervult ten opzichte van de hele provincie Drenthe. Het is van groot belang, dat de beschreven hoofdverbindingen spoedig worden uitgevoerd, dan wel dat de in gang zijnde uitvoering spoedig wordt voltooid.

Geheel in overeenstemming met de aangehaalde uitspraken van de Ministers van Economische Zaken en van Verkeer en Waterstaat heeft de Rijkswaterstaat veel gedaan om de vlotheid van het wegverkeer te bevorderen. Door de aanleg van autosnelwegen in het Westen des lands en door de overbruggingen van de grote rivieren zijn de afstanden tussen de grote steden in de Randstad en met Brabant en Arnhem, in tijdmaat gemeten, tot de helft of een derde verkleind. De grote intensiteit van het verkeer op deze autosnelwegen moet dan ook, behalve uit de grote bevolkingsconcentraties in de Randstad en in Brabant, mede verklaard worden uit deze enorme tijdsverkortingen, die

FRIESCH-GRONINGSCH HYPOTHEEKBANK N.V.

hypotheken f 327.300.000.-

pandbrieven en schuldbekentenissen f 301.400.000.-

AMSTERDAM, TEL. 31160 - 's-GRAVENHAGE, TEL. 184746 - GRONINGEN, TEL. 20041 - ROTTERDAM, TEL. 115550

(advertentie)

economisch van uitzonderlijke waarde zijn, en ook de mogelijkheden van verplaatsing per auto voor ontspanning en recreatie en allerlei sociale en culturele doeleinden zeer verhogen.

Wat het Noorden in de eerste plaats nodig heeft, zijn ook dergelijke, in tijdsduur korte verbindingen, waaronder die met de Randstad een eerste plaats innemen. Als de plannen van de Rijkswaterstaat tot de aanleg van een autosnelweg Groningen - Amsterdam via Lelystad spoedig zouden kunnen worden verwezenlijkt, zullen Groningen, Leeuwarden en Assen op respectievelijk ongeveer 160, 135 en 140 km van Amsterdam komen te liggen en zullen deze afstanden vlot in twee uur of minder afgelegd kunnen worden.

Behalve de hoofdverbindingen naar de zwaartepunten buiten het Noorden zijn interne hoofdverbindingen van de hoofdkernen met de kleinere kernen en van de kleinere kernen onderling noodzakelijk. In veel gevallen zullen ook deze hoofdverbindingen rijkswegen zijn; minder belangrijke verbindingen kunnen wegen van de betrokken provinciale wegenplannen zijn. Het kaartje geeft een beeld van hetgeen op dit punt in de komende jaren wellicht mogelijk zal blijken. Met dunne lijnen zijn voorts nog enige andere meer of minder belangrijke verbindingen aangegeven, waaronder een weg door het gebied van de in de toekomst wellicht in te polderen Lauwerszee.

De factoren, die pleiten voor de aanleg van goede wegverbindingen zijn vrijwel dezelfde als die welke gelden voor de kanalen, althans voor de grotere vaarwegen, die een vlotte vaart met schepen van een grotere tonnage mogelijk maken.

Het rapport van de Ministeriële Commissie Vaarwegen Noorden des Lands van 1950 zegt hierover:

„Aangezien hier (het Noorden des lands) de afstand tot het centrum van het land en de Nederlandse mijnstreek groot is, kan de factor vervoer voor de bedrijven in deze streek aanmerkelijk gunstiger worden gemaakt door verruiming van enige hoofdkanalen voor de vaart met schepen van voldoende grote tonnage, waardoor de vrachten aanzienlijk lager kunnen worden dan zij thans zijn. Door de mogelijkheid om op deze kanalen sneller te varen kan men het noorden des lands als het ware dichter bij het centrum brengen”.

Als belangrijkste kanalen in het Noorden kunnen genoemd worden de Fries-Groningse kanalen — Groningen - Lemmer met zijtak naar Harlingen (zie kanalenkaartje) — voor schepen van 1.350 ton en met uitbreidingsmogelijkheden tot de vaart met 2.000-tons schepen, en het Eemskanaal — Groningen - Delfzijl — dat thans verbeterd wordt voor zeeschepen tot ca. 1.000 brt., met de mogelijkheid van verdere verruiming tot 1.500 brt.; voorts het Winschoterdiep met de in aanleg zijnde zijtak naar Veendam en de vaarweg naar Drachten, alle 1.000-tons kanalen. Op de kaart zijn deze kanalen aangegeven. Voor deze indeling

en planning van de kanalen is vorengenoemd rapport van 1950 in belangrijke mate het uitgangspunt.

Dit rapport bepleitte ook de totstandkoming van enige nieuwe kanalen, met name een kanaal van het Zwarte Water (Meppel) naar Zuid-Oost-Drenthe (Emmen) en een kanaal van Veendam via Emmen - Coevorden naar Almelo, waardoor in dit van goede kanalen verstoken gebied een verbinding tussen de Groningse en de Twente-kanalen zou kunnen ontstaan, beide als 600-tons kanalen gedacht.

De Commissie Verkeersverbindingen Groningen - Drenthe - Twente kwam in 1953 op grond van uitvoerige vervoersprognoses en kostenberekeningen weliswaar tot de conclusie, dat zij de aanleg van een kanaal Veendam - Almelo niet kon aanbevelen, maar de zeer veel grotere vervoerstoename op de Fries-Groningse kanalen dan door voornoemde Commissie op een kanaal Veendam - Almelo voor mogelijk werd gehouden, zal aanleiding kunnen zijn om de in 1953 gegeven zienswijze opnieuw onder de loep te nemen. Op het kaartje zijn ook nog enkele mogelijkheden van kanaalaansluiting weergegeven voor Heerenveen, Dokkum en de vaarweg via Stavoren.

Het Noorden heeft in Delfzijl zijn voornaamste haven, toegankelijk voor schepen tot ca. 10.000 ton draagvermogen. De haven van Harlingen is geschikt voor zeeschepen van 3.000 ton draagvermogen met uitbreidingsmogelijkheid tot 4.000 ton. Na voltooiing van het Eemskanaal kan Groningen bereikt worden door zeeschepen van 1.500 à 2.000 ton draagvermogen.

De spoorwegverbindingen met het Noorden hebben enkele jaren geleden een grote verbetering ondergaan door de elektrificatie van de hoofdspoorwegen naar Groningen en Leeuwarden. Intern zijn in het Noorden nog wel enige aanvullende verbeteringen gewenst, waaronder o.a. een rechtstreekse aansluiting van het sterk in ontwikkeling zijnde Emmen aan het hoofdspoorwegennet bij Hoogeveen zowel voor het verkeer in de richting Groningen als dat in de richting Zwolle - Westen des lands. De bestaande verbinding via Hardenberg is hiervoor, althans wat het personenvervoer betreft, onvoldoende te achten. Ook zou een nieuwe spoorweg van Gieten naar Bareveld wellicht de mogelijkheid openen van een ringlijn voor personen- en goederenvervoer vanuit Groningen via Hoogezand, Veendam en Assen.

De bestaande vlieghavens Eelde en Leeuwarden spelen in de doorgaande luchtvaart weinig of geen rol. Het is ook niet te verwachten, dat de wenselijkheid hiervan in de naaste toekomst sterk zal gaan spreken. Wellicht zal in het Noorden volstaan kunnen worden met enkele kleinere velden, in verband met enige belangrijke industriële vestigingen.

Assen.

Ir. W. I. C. VAN VEELEN.

Economische aspecten van de ontwikkeling van het Noorden

De doelstelling van dit artikel is na te gaan, waaruit blijkt, dat het Noorden — het samenstel van de provinciën Friesland, Groningen en Drenthe — een achtergebleven gebied is en wat voor typen van economisch-politieke maatregelen vermoedelijk zullen kunnen leiden tot een inhalen van de achterstand.

Het Noorden is een t.o.v. overig Nederland achtergebleven gebied, omdat het gemiddelde inkomen per hoofd er lager en het werkloosheidspercentage, vooral in Drenthe, er hoger is dan in overig Nederland.

Het gehele gebied omvat vier landschapseenheden in de zin van fysisch begrensde streken met sterke kenmerken van gebieden met een betrekkelijk homogene economische structuur. Niettemin is het Noorden een sociaal-economische levenseenheid. In dit gebied is structurele werkloosheid ontstaan, ten dele doordat de vervening afliep, terwijl het aantal benodigde arbeiders per ha in het veenderijbedrijf groter is dan in de landbouw, en ten dele, doordat de industrie minder snel is gegroeid dan de bevolking. De stad Groningen is het voornaamste centrum; bijna 40 pCt. van de beroepsbevolking van deze stad werkt in de industrie.

Voor tal van industriële bedrijfstakken maakt het voor de produktiekosten (incl. transportkosten) slechts weinig verschil, of de bedrijven in het Westen, het Noorden of elders in den lande zijn gevestigd. Het Noorden is echter voor vele ondernemingshoofden een onbekend gebied, waarin zij niet verkiezen te wonen. Daarom vereist industrialisatie van het Noorden stimulerende overheidsmaatregelen. Gaan de industriële centra groeien, dan ontstaat, vermoedelijk van een omvang van 250.000 inwoners af, een automatisch werkend „agglomeratie-effect”, dat de industrialisatie verder stimuleert.

De structurele werkloosheid heeft in het Noorden de vorm van extra-heftige seizoenschommelingen in de werkgelegenheid. Zij heeft een belangrijke migratie van mensen tussen 15 en 45 jaar naar overig Nederland ten gevolge.

Er is een scala van stimuleringsmaatregelen mogelijk. Om hun optimale combinatie te bepalen is een grondig economisch onderzoek van het Noorden nodig, leidend tot een streekinventaris en een regionaal model. Dit onderzoek kan in onderlinge samenwerking worden volvoerd door 1) de drie bestaande Economisch-Technologische Instituten; 2) een op te richten Noordelijk Bureau voor de Statistiek (N.B.S.) en 3) een Noordelijk Planbureau of econometrische afdeling van het N.B.S.

1. Probleemstelling.

Tegenwoordig is het beseft algemeen, dat Noord-Nederland — globaal omschreven als het samenstel van de provinciën Groningen, Friesland en Drenthe —, vergeleken met het overige gedeelte van Nederland, in zijn economische ontwikkeling is achtergebleven. Tamelijk veel overeenstemming bestaat ook over de gedachte, dat men hieraan iets moet doen. De doelstelling van dit artikel is na te gaan, 1) waaruit blijkt, dat het Noorden een achtergebleven gebied is, en 2) wat voor typen van economisch-politieke maatregelen vermoedelijk zullen kunnen leiden tot een inhalen van de achterstand.

Men noemt een streek een achtergebleven gebied, indien de welvaart er belangrijk lager is dan in andere, zgn. ontwikkelde gebieden. Men moet er zich echter voor hoeden het begrip welvaart te eng te interpreteren. De welvaart is in wezen een psychische entiteit van een zeer samengesteld karakter. De elementen van de welvaart kan men in grote lijnen als volgt opsommen:

a) *het gemiddelde reële inkomen per hoofd* van de bevolking, voor zover beschikbaar voor consumptieve doeleinden; een stijging van deze grootte betekent, op zichzelf genomen, een stijging van de welvaart;

b) *de inkomensverdeling*; indien aanvankelijk de ongelijkheid der inkomens groot is, wordt in de loop van de tijd het rechtvaardigheidsgevoel van de moderne Westerse mens gewoonlijk beter bevredigd, naarmate de inkomensverdeling gelijkmatiger wordt — waarbij men echter beseft, dat een te ver voortgezette nivellering het gevaar in zich sluit, dat de prikkel tot het verbeteren der produktieve prestaties gaat verzwakken, doch deze beperking heeft betrekking op inkomensverschillen tussen individuen en niet op die tussen streken, zodat zij voor ons probleem niet van belang is;

c) *de werkgelegenheid*; werkloosheid wordt gevoeld als een maatschappelijk kwaad en de erdoor veroorzaakte gevoelens van onlust vormen reeds als zodanig een aftrekpost van de welvaart — terwijl uiteraard bovendien het bestaan van werkloosheid betekent, dat produktieve kracht ongebruikt blijft, zodat ook het gemiddelde reële inkomen per hoofd lager is, dan bij de gegeven hoeveelheden en kwaliteiten der produktiemiddelen en bij de gegeven stand van de techniek mogelijk zou zijn;

d) *diverse „imponderabilia”, t.w. psychische elementen als vrijheid, veiligheid, rechtszekerheid, een aanvaardbare levensstijl van de groep, waartoe iemand behoort, bevorderen eveneens zijn welvaart.*

Het merkwaardige is, dat er empirisch een zekere samenhang tussen deze vier elementen van de welvaart blijkt te bestaan. In 1949 waren van een aantal landen, die tezamen 2,08 miljard inwoners hadden, zeer ruwe schattingen bekend van het gemiddelde nationale inkomen per hoofd; ruim 30 pCt. van deze mensen had een gemiddeld jaarinkomen van kleiner dan 50 dollar, terwijl het gemiddelde jaarinkomen van een andere groep van bijna 25 pCt. tussen 50 en 100 dollar in lag ¹⁾. Deze twee groepen van de wereldbevolking — ruim de helft dus — vormen de bevolking van de typisch achtergebleven gebieden, met een anglicisme ook wel „onderontwikkelde” gebieden genaamd. Het feit doet zich voor, dat in deze gebieden niet alleen het gemiddelde inkomen per hoofd aanzienlijk lager is dan in de ontwikkelde Westerse landen, maar dat bovendien de inkomensverdeling er veel ongelijkmatiger, de werkloosheid er groter, de veiligheid en rechtszekerheid e.d. er kleiner zijn dan in de Westerse landen.

Men zal zich wellicht afvragen, wat dit nu heeft te maken met de problematiek van Noord-Nederland. Het antwoord is tweeledig. In de eerste plaats is het goed te beseffen, dat het gemiddelde inkomen per inwoner zelfs in Drenthe, de provincie met het laagste inkomen per hoofd van geheel Nederland, ten minste het drievoud bedraagt van het inkomen per hoofd van de meeste buiten-Europese achtergebleven gebieden. Als we zeggen, dat Noord-Nederland een achtergebleven gebied is, dan wordt hiermede bedoeld: in vergelijking met overig Nederland. Het volgende staatje moge dit verduidelijken.

TABEL 1. *Inkomen per inwoner (1950) a)*

Gebied	Gemiddeld inkomen per inwoner (in gld.)
Groningen	1.167
Friesland	1.078
Drenthe	950
Het Westen	1.336
Nederland	1.197

a) Men vindt deze tabel in: *Het Noorden in Nederland*, uitgegeven onder auspiciën van de provinciale besturen van Groningen, Friesland en Drenthe, Assen, z.j. (1958), blz. 9.

Bron: C.B.S.: *Inkomensverdeling 1950*, Utrecht 1954, blz. 9, staat no. 4. Het gaat hier over de in de inkomstenbelasting aangeslagen inkomens. Zou men het gemiddelde nationale inkomen per inwoner wensen te bepalen, dan dienen hierop verschillende correcties te worden aangebracht, o.a. voor de niet-aangeslagen particuliere inkomens, de zgn. collectieve inkomens en (negatief) de overgedragen inkomens.

Het tweede punt is, dat Noord-Nederland ook nog in een ander opzicht een achtergebleven gebied is t.o.v. de rest van het land; hier is een parallel met de niet-Europese achtergebleven gebieden: *de werkgelegenheid*, uitgedrukt als percentage van de beroepsbevolking, is er laag. Het volgende staatje moge dit globaal illustreren.

TABEL 2. *Gemiddelde werkloosheid van mannen in procenten van de mannelijke beroepsbevolking, voor de gehele periode 1950-1957 a)*

Gebied	Werkloosheid
Groningen	4,7
Friesland	4,4
Drenthe	7,1
Nederland	2,4

a) Ontleend aan: *Het Noorden in Nederland*, blz. 8. Er wordt daar de aandacht op gevestigd, dat Noord-Nederland eind 1957 binnen zijn grenzen ongeveer 11 pCt. van de mannelijke beroepsbevolking, doch bijna 30 pCt. van de Nederlandse werklozen (eind juni 1958: 26 pCt.) herbergt.

Het intrigerende ons, of er wellicht ook nog een parallel met de buiten-Europese achtergebleven gebieden bestaat in dier

voege, dat de inkomensverdeling in Noord-Nederland ongelijkmatiger zou zijn dan in overig Nederland (en dus ook dan in Nederland in zijn geheel). Om dit te onderzoeken hebben we de α van Pareto ²⁾ berekend voor Nederland als geheel en voor de drie Noordelijke provinciën afzonderlijk ³⁾. Het resultaat vindt men in tabel 3.

TABEL 3.

Waarden van de α van Pareto in het jaar 1950

Gebied	α
Groningen	1,93
Friesland	2,16
Drenthe	2,46
Nederland	1,96

Vergelijking met tabel 1 leidt tot de slotsom, dat er in Nederland voor 1950 geen positieve correlatie kan worden aangetoond tussen het gemiddelde inkomen per inwoner van een gewest en de α van dit gewest; het verschil in waarde van de α tussen Groningen en Nederland is niet significant, terwijl Friesland α slechts weinig hoger ligt dan de beide vorgenoemde. Drenthe, met een laag gemiddeld inkomen per inwoner, toont een duidelijk hogere waarde van de α , juist andersom dan men op grond van een veronderstelde parallel met de buiten-Europese achtergebleven gebieden zou verwachten.

Het voorgaande samenvattend kan men dus zeggen, dat Noord-Nederland een t.o.v. overig Nederland achtergebleven gebied is, omdat het inkomen per hoofd er lager en het werkloosheidspercentage er hoger is dan elders.

In hetgeen volgt zullen enkele opmerkingen worden gemaakt over de oorzaken van dit verschijnsel, waarna nog nader wordt ingegaan op de omvang van de werkloosheid. Daarna zullen wij trachten aan te geven, wat er nodig is om het gebied op een gelijk economisch peil te brengen met overig Nederland. Daarbij zal blijken, dat het ten gevolge van het ontbreken van voldoende statistisch materiaal thans niet mogelijk is over dit laatste punt nauwkeurige uitspraken te doen.

2. Enkele punten van de historische en geografische achtergrond van de toestand, waarin het Noorden verkeert.

Structurele werkloosheid kan op twee manieren ontstaan:

- 1) de aanwas van de beroepsbevolking is groter dan de toeneming van de kapitaalvoorraad;
- 2) wijzigingen in de structuur van het produktie-apparaat doen de werkgelegenheid dalen.

Het eerste punt is een kwestie van groei, het tweede van structuur, waarbij men onder structuur verstaat: de samenstelling van het produktie-apparaat naar de produktiviteit per hoofd en naar de bijdrage tot de werkgelegenheid. Indien in een bepaalde periode in het verleden (de basis-

¹⁾ S. Kuznets: „Population, Income and Capital”, in de bundel *Economic Progress*, artikelen en handelingen van de ronde-tafelconferentie van de „International Economic Association” te Sta. Margherita Ligure in Italië, zomer 1953, onder redactie van L. H. Dupriez gepubliceerd te Leuven in 1955, blz. 27-46, speciaal blz. 31.

²⁾ De α van Pareto is een maatstaf voor de mate van gelijkheid van de inkomensverdeling. Noemt men het inkomen x en het aantal personen, dat een inkomen van x of meer geniet, y , dan geldt empirisch gewoonlijk bij benadering het volgende door V. Pareto gevonden verband:

$$y = Ax - \alpha$$

waarin A en α positieve constanten zijn, die per land (of per streek) en per tijdvak verschillende waarden kunnen hebben. Men kan de voorgaande vergelijking, die de zgn. wet van Pareto uitdrukt, ook als volgt schrijven:

$$\log y = -\alpha \log x + \log A$$

waardoor een lineair verband tussen $\log y$ en $\log x$ is geformuleerd. Voor zeer hoge en zeer lage waarden van x gaat dit lineaire verband tussen $\log y$ en $\log x$ echter empirisch niet op. Naarmate de waarde van x groter is, is de gelijkheid van de inkomensverdeling groter, m.a.w., dan is de ongelijkheid kleiner.

³⁾ Bij het uitvoeren van deze berekening hebben wij gebruik gemaakt van de gegevens, afgedrukt in de volgende publikatie van het C.B.S.: *Inkomensverdeling 1950*, Utrecht 1954, blz. 8, staat no. 3 en blz. 90, tabel 3.

periode) geen structuurwerkloosheid zou hebben bestaan, dan zou dit type werkloosheid afwezig *blijven*, indien — bij gelijkblijvende techniek en gelijkblijvende structuur — de kapitaalvoorraad juist even snel zou groeien als de beroepsbevolking. Indien echter intussen de structuur tevens verandert, kan er structurele werkloosheid ontstaan; dit is het geval, indien weliswaar de kapitaalvoorraad groeit, doch het bedrijfsleven zich sterker dan voorheen bedient van machines, die met minder arbeid worden gecombineerd. In navolging van Byé ⁴⁾ zullen wij van *groei* spreken, indien het reële nationale inkomen (eventueel per hoofd) dan wel de kapitaalvoorraad stijgt, ongeacht of tevens de structuur van het bedrijfsleven verandert. Indien louter de verandering van de structuur aan de orde is, zullen wij het woord *ontwikkeling* gebruiken.

Over de oorzaken van het bestaan van structurele werkloosheid in Noord-Nederland mogen thans enkele zeer korte opmerkingen volgen ⁵⁾.

Professor Keuning ziet de drie Noordelijke provinciën (plus de zgn. kop van Overijssel) als één groot agrarisch gebied, dat zich kenmerkt door een stuwende functie ⁶⁾ van in menig opzicht nationale reikwijdte. Hij verdeelt dit gebied in vier landschapseenheden, waarvan de grenzen niet samenvallen met de provinciale grenzen tussen de drie Noordelijke gewesten. Deze vier landschapseenheden zijn de volgende.

1) *Het veehouderijgebied van Friesland en dat rondom de stad Groningen, alsmede de kop van Overijssel.*

Deze landschapseenheid was aanvankelijk in hoofdzaak een veengebied. De afgeveende gebieden werden omgezet in weiland. Aangezien in het veeteeltbedrijf per ha minder mensen werken dan in de veenderij, leidde deze ontwikkeling tot structurele werkloosheid; daartegenover geschiedde de groei van de industrie niet snel genoeg om de vrijgekomen en groeiende veenarbeidersbevolking in haar geheel werkgelegenheid te bieden.

2) *Het akkerbouwgebied van de Groninger klei langs de Waddenkust en de Dollart.*

Dit is een landbouwgebied met weinig industrie. De mechanisering van de landbouw en het natuurlijke bevolkingsaccres leidden tot structurele werkloosheid, die ten dele weer wordt verminderd door migratie naar overig Nederland en naar het buitenland. Een hoopgevend punt is de beginnende ontwikkeling van Delfzijl, waartoe de stoot is gegeven door de recente oprichting van een soda-fabriek aldaar.

3) *Het akkerbouwgebied van de veenkoloniën, dat zich ook over een groot gedeelte van Oostelijk Drenthe uitstrekt.*

In deze veenkoloniën is de structurele werkloosheid, evenals in het Friese veehouderijgebied, veroorzaakt door het aflopen van de turfgraverij en de groei van de bevolking.

⁴⁾ M. Byé: „Le rôle du capital dans le développement économique”, *Economie Appliquée*, XI (1958), blz. 429-447, speciaal blz. 430.

⁵⁾ Deze opmerkingen steunen grotendeels op de beide volgende publikaties. 1) H. J. Keuning: *Mozaïek der functies*, 's-Gravenhage 1955, blz. 140-152 en 156-178. 2) S. Korteweg: „Het Noorden en de zesde industrialisatienota”, *Sociaal Maandblad Arbeid*, XIII (1958), blz. 450-465.

⁶⁾ „Stuwend” noemt men die ondernemingen, die hun produkt in hoofdzaak buiten de eigen streek (dus in „overig Nederland” en eventueel zelfs in het buitenland) afzetten. De overige ondernemingen, die slechts van regionale betekenis zijn, noemt men „verzorgend”.

Van 1930 tot 1945 was de industriële groei geringer dan die van de bevolking, zodat de structuurwerkloosheid geen kans kreeg in te krimpen. Sinds 1945 is echter de groei van de industrie belangrijker, niet alleen in de Groninger veenkoloniale dorpen (Stadskanaal: Philips), maar ook in Emmen (A.K.U.) en in Schoonebeek (aardolie).

4) *De zandgebieden van de Friese Wouden (Drachten), het Zuidelijke deel van het Groninger Westerkwartier, het Goorecht en het Drentse plateau.*

De structurele werkloosheid is hier ontstaan doordat de grond vrijwel volledig in cultuur is gebracht, terwijl de bevolking bleef groeien. Zal de groei van de werkgelegenheid gelijke tred houden met de natuurlijke bevolkingsaanwas, dan is dus industrialisatie noodzakelijk. Hiermede is intussen een begin gemaakt: in Drachten heeft Philips een omvangrijke fabriek gesticht, terwijl ook in Hogeveen een vestiging van Philips is gekomen; men hoopt, dat elk van deze beide plaatsen zal uitgroeien tot een belangrijk industrieel centrum.

De stad Groningen met haar 144.000 inwoners is het belangrijkste centrum van industriële bedrijvigheid van het gehele Noorden. Men vindt er o.a. bedrijven voor de verwerking van voedings- en genotmiddelen (tabak, koffie, suiker, zuivel, bier), drukkerijen en grote uitgeverijen, confectie- en tricotagebedrijven ⁷⁾.

De mannelijke beroepsbevolking van de stad Groningen omvatte in 1958 naar een ruwe schatting ⁸⁾ gemiddeld 41.000 mannen en 15.000 vrouwen. Van de mannelijke beroepsbevolking waren in dat jaar 18.000 personen (44 pCt.) werkzaam in de industrie, van de vrouwelijke 4.000 personen (27 pCt.), zodat van de gehele beroepsbevolking van 56.000 mensen ongeveer 22.000 personen (39 pCt.) in de industrie werkten. De centrumpositie van de stad leidt tot een hoog percentage vrouwen, dat werkzaam is buiten de industrie en wel vnl. in de dienstensector, zoals winkels en kantoren. De werkloosheid, uitgedrukt als percentage van de beroepsbevolking, schommelde in 1958 bij de mannen tussen bijna 5 pCt. en bijna 2,5 pCt., terwijl het bij de vrouwen tamelijk stabiel was en iets boven 1 pCt. lag.

De stad heeft nog steeds te kampen met een ernstige woningnood. Het procentuele woningtekort ⁹⁾ bedroeg op 1 januari 1959 in de stad 5,7 pCt., en in de provincie als geheel (incl. de stad) 2,7 pCt. Het verschil leidt tot een toenemende pendel van werkkrachten tussen de stad en de omliggende gemeenten, doordat een steeds groter percentage der in de stad werkzame mensen zich in deze omringende gemeenten vestigt. Noemt men omringende gemeenten als Adorp, Noorddijk, Bedum, Eelde, Haren en Hoogkerk, te zamen met de stad, „Groot-Groningen”, dan ligt het inwonertal van Groot-Groningen in de buurt van 180.000. Een groot gedeelte van de *grande banlieue* is echter van agrarisch karakter.

⁷⁾ De tricotagebedrijven zijn bezig de concurrentiestrijd met de confectiebedrijven om de arbeidsters te verliezen. Enige confectiebedrijven hebben gedurende de laatste tien jaren filialen opgericht in tal van dorpen in de omgeving, waar nog ruimte is op de arbeidsmarkt voor vrouwen.

⁸⁾ De thans volgende getallen en percentages zijn niet nauwkeurig, omdat exacte gegevens ontbreken; het betreft hier schattingen, gemaakt door de heer E. F. A. Sap, sociograaf in dienst van de gemeente Groningen.

⁹⁾ Het procentuele woningtekort wordt als volgt gedefinieerd:
$$\frac{\text{statistische woningbehoefte} - \text{statistische woningvoorraad}}{\text{statistische woningbehoefte}} \times 100 \text{ pCt.}$$
 In Delfzijl is dit percentage thans vrijwel nul.

In de afgelopen zomer heeft een grote Amerikaanse onderneming, de *Greenwood Engineering Company*, besloten in de stad een fabriek te vestigen voor de vervaardiging van machines voor de kartonnage- en verpakkingindustrie. Deze fabriek zal binnenkort ongeveer 200 man in dienst hebben. Het moederbedrijf in de Verenigde Staten gaat dan produceren voor de markt in het Amerikaanse werelddeel; het Groninger bedrijf voor de rest van de wereld. De directie heeft enige tijd gearzeld tussen Lübeck en Groningen. Enkele van de redenen, waarom de keuze op Groningen viel, waren: 1) de aanwezigheid van diep vaarwater; 2) de premieregeling voor industrievestiging in een als industrie kern aangewezen gemeente ¹⁰⁾, en 3) de recreatiemogelijkheden, die de directe omgeving van de stad biedt en die de beide Amerikaanse plaatselijke directeurs veel belang bleken in te boezemen. Daarbij dachten zij niet uitsluitend aan de nabijgelegen bosgebieden van Drenthe, maar ook aan het Paterswoldsemeer met zijn mogelijkheden op het gebied van de watersport.

Het is inderdaad in het Westen van Nederland nog onvoldoende bekend, dat Groningen een moderne stad is, waarin het prettig wonen is, niet alleen omdat er nog ruimte is voor recreatie in de vrije natuur, maar ook vanwege het intensieve geestelijke leven op allerlei gebied. Men beschikt er, om slechts enkele hoofdpunten te noemen, behalve over een bijzonder volledig toegeruste universiteit, over goede musea en bibliotheken, een uitstekend symfonieorkest en tal van zeer goede koren, een actieve vereniging voor kamermuziek en ten slotte een druk bespeelde schouwburg, alwaar niet slechts toneelstukken, doch ook opera's worden uitgevoerd. „De stad” is dan ook niet alleen het economische, maar tevens het culturele centrum van het gehele Noorden, dat via tal van verbindingswegen voor personenauto's vlot bereikbaar is.

3. Enkele opmerkingen over het achterblijven van de industriële groei in het licht van de theorie van de vestigingsplaats.

Na van de bovenvermelde feiten te hebben kennis genomen kan men zich afvragen, hoe het komt, dat de groei van de industrie in Noord-Nederland zo langzaam ging. Maakt het bestaan van een betrekkelijk groot overschot aan arbeiders en van veel ruimte het niet aantrekkelijk voor industriële ondernemingen zich in zulk een gebied te vestigen?

De theorie van de vestigingsplaats houdt zich bezig met het probleem, op welke geografische plaats een bepaald productieproces met de laagste kosten kan geschieden. Isard maakt daarbij gebruik van het begrip „afstandsinzet” (*distance input*) ¹¹⁾, d.i. de hoeveelheid productiefactoren, die moet worden ingezet om een gewichtseenheid — hetzij grondstof, hetzij gereed produkt — over een afstandseenheid te verplaatsen. Kiest men als gewichtseenheid een ton, als afstandseenheid een kilometer, dan is de afstandsinzet de hoeveelheid productiefactoren, die nodig is om een tonkilometer te „produceren”. De prijs van deze afstandsinzet is de transportkosten van een tonkilometer.

In de meeste gangbare leerboeken over economische theorie houdt men met het bestaan van het element „ruimte” weinig rekening ¹²⁾. Men analyseert de handelingen van een ondernemer, uitgaande van de vooronderstelling, dat hij tracht het totale bedrag van de winst zo groot mogelijk te maken ¹³⁾, door aan te nemen, dat hij een zodanige „combinatie” van arbeid, kapitaalgoederen en grond- en hulpstoffen zal zoeken, dat de gemiddelde totale kosten bij een gegeven productie-omvang ¹⁴⁾ zo laag mogelijk zijn. De theorie van de vestigingsplaats voegt hier als nieuw element aan toe, dat ook de hoeveelheid benodigde af-

¹⁰⁾ Deze regeling houdt in de eerste plaats in, dat men een subsidie tussen 35 en 75 gulden per vierkante meter ontvangt bij de bouw van fabrieken, en in de tweede plaats, dat de prijzen van de industrieterreinen zijn gesteld op de helft van hun kostprijs.

¹¹⁾ W. Isard: „The General Theory of Location and Space-Economy”, *Quarterly Journal of Economics*, LXIII (1949), blz. 476-506, speciaal blz. 486.

¹²⁾ Wel met het element „tijd”: dit geschiedt in de economische dynamica.

¹³⁾ In de dynamica: beschouwd op lange termijn, tenzij men het heeft over typisch op korte termijn werkende speculatieve ondernemingen.

¹⁴⁾ De productie-omvang wordt bijv. in tonnen per jaar gemeten.

DUINTJER WILKENS MEIHUIZEN & Co. N.V.

VEENDAM

fabricceert:

Aardappelmeel

Glucose-stroop en massé

**Dextrose voor technische en
farmaceutische doeleinden**

Dextrines en British Gum

**Speciale zetmeelprodukten voor
Consumptie en Industrie**

standsinzetten (en uiteraard de daarvoor door de ondernemer te betalen prijs) in de bewuste „combinatie” moet worden betrokken. Het kan immers wel voorkomen, dat in plaats *A* een combinatie van arbeid, kapitaalgoederen en grond- en hulpstoffen mogelijk is, waarvan de kosten per eenheid produkt lager zijn dan die van een combinatie, die in plaats *B* het voordeligst is, terwijl echter de hoeveelheid benodigde afstandsinzetten voor plaats *A* zoveel groter is dan voor plaats *B*, dat de ondernemer per saldo in *B* toch nog beter af is. Laat nu *A* het Noorden, *B* het Westen van Nederland voorstellen.

Men kan stellen, dat de arbeidskosten in het Noorden voor tal van productieprocessen lager zijn dan in het Westen, maar dat de hoeveelheid benodigde afstandsinzetten — de transportkosten dus — vooral voor stuwende bedrijven, waarvan de centrale afzetmarkt in het Westen ligt, voor het Noorden groter is dan voor het Westen. Het antwoord op de vraag, waar de productie het voordeligst is, is dus op het eerste gezicht onzeker.

Professor Klaassen heeft ons medegedeeld ¹⁵⁾, dat het Nederlandsch Economisch Instituut te Rotterdam voor een aantal plaatsen in Nederland — o.a. Drachten, Groningen, Deventer, Alkmaar en Tilburg — heeft onderzocht, welke verschillen in kosten (incl. transportkosten) er bij vestiging van nieuwe bedrijven in deze plaatsen kunnen worden aangetoond. Het bleek, dat voor de onderzochte bedrijfstakken een kostenafwijking van niet meer dan + 1½ pCt. of — 1½ pCt. t.o.v. het landsgemiddelde bestaat. Aangezien geografische kostenverschillen in de ogen van de leiders dezer ondernemingen eerst relevant beginnen te worden,

¹⁵⁾ L. H. Klaassen, in een lezing over „Europaort en de regionale economische ontwikkeling”, op 9 februari 1959 gehouden voor de Economische Faculteitsvereniging te Groningen.

indien zij een veelvoud van de bovenvermelde feitelijk geconstateerde maximale afwijking bedragen, moet men dus wel concluderen, dat het voor de meeste ondernemingen uit een oogpunt van hoogte van de kosten (incl. transportkosten), en dus van de winst, tamelijk onverschillig is, waar zij gevestigd zijn resp. zich nieuw inrichten ¹⁶⁾.

Hier wreekt zich de te grote eenvoud van de vooronderstelling van de winstmaximering, waarvan de economische theorie gewoonlijk uitgaat. In feite laat een ondernemingshoofd zich ook nog door vele andere motieven leiden dan alleen het streven de winst zo hoog mogelijk maken. *Eén* van deze motieven is, dat hij met zijn gezin wil wonen in een omgeving, die hem en zijn vrouw bekend is en die hun „ligt”. Hier komt het vierde element van de welvaart, waarover in het begin van dit artikel is gesproken, zijn relevantie bewijzen: de diverse imponderabilia, waarvan de *levensstijl* er één is.

Nu is het motief van de winstmaximering gewoonlijk wel het belangrijkste van het samenstel van economische motieven, dat een ondernemer beweegt, en voor de meeste onderdelen van de theorie doet een vereenvoudiging van deze motieven tot slechts één enkele, de winstmaximering, de werkelijkheid niet op een voor de praktische doeleinden van de analyse hinderlijke wijze geweld aan. Maar zodra men het element van de ruimte, de vestigingsplaats, in het geding brengt, gebeuren er twee dingen. In de eerste plaats komt nu het element van de levensstijl in het volle licht te staan, want naar de mening van de meeste mensen — en dus ook van de meeste ondernemers — is het levenspatroon in de ene streek prettiger dan dat in de andere. In de tweede plaats blijken de kostenvoordelen van vestiging buiten het oude, vertrouwde gebied zo gering te zijn, dat het relatieve gewicht van het motief van de winstmaximering bij de beslissing over de te kiezen vestigingsplaats vrijwel tot nul wordt gereduceerd.

Het resultaat van dit alles is, dat industrieel leven a.h.w. zichzelf vermeerdert: *grote industriesteden hebben een agglomererend effect*. Louter ten gevolge van het feit, dat er reeds industrie is, die de stad zo groot heeft gemaakt, dat velerlei en gemakkelijk contact met tal van handelsrelaties als vanzelf tot stand komt, dat allerlei comfort en allerlei vormen van sociaal leven (ook op cultureel gebied) reeds aanwezig zijn, strijkt in of vlak bij diezelfde stad de nieuwe industrie neer, die zich gaat vestigen. Een gedeelte van deze industrie — vnl. de typisch stuwende bedrijven — vormt de agglomeratie; een ander gedeelte, uit verzorgende bedrijven bestaande, volgt de agglomeratie. Zo is het Westen, het oudste industriegebied, steeds sterker geïndustrialiseerd geraakt en steeds voller geworden, terwijl de industriële groei van het Noorden achterbleef.

Het is niet precies bekend, welke omvang een stad moet hebben, zal zich er het „agglomeratie-effect” gaan voordoen. Klaassen schat, dat deze omvang in de orde van grootte van 250.000 inwoners ligt.

Het staat wel vast, dat één van de oorzaken van het bestaan van het agglomeratie-effect eenvoudig de menselijke traagheid is. Tal van mensen hebben van andere streken van het land dan die, waarin zij zelf toevallig wonen, een niet zeer werkelijkheidsgetrouw beeld. Niet alleen de economische toestand in het algemeen, maar ook meer in het bijzonder de levensstijl stellen zij zich minder gunstig

¹⁶⁾ Dit geldt niet voor de zware industrie en voor andere industrieën, die door de aard van hun productieproces aan een bepaalde plaats zijn gebonden (scheepsbouw, steenfabrieken e.d.); het geldt bijv. wel voor de lichte metaalindustrie.

voor, dan deze in feite is. Een in zakelijk opzicht werkelijk goed geslaagd voorbeeld van een belangrijke industrievestiging in de „vreemde” streek doet evenwel de psychische weerstand vanzelf enigszins verminderen. Zo deed zich bijv. in Emmen, welk dorp met een inwonertal in de orde van grootte van 65.000 uiteraard aan een agglomeratie-effect nog lang niet toe is, het gelukkige verschijnsel voor, dat, toen de A.K.U. er een nevenvestiging had gesticht, enkele andere ondernemingen dit voorbeeld volgden en er eveneens kwamen werken.

4. Omvang en mobiliteit van de arbeidsreserve.

In paragraaf 2 is medegedeeld, dat Keuning de vier landschapseenheden, waarin men het samenstel van de drie Noordelijke provinciën kan verdelen, als één groot gebied beschouwt. Deze opvatting onderschrijven wij, zolang het gaat om het Noorden als een ruimtelijke economische en sociale levenseenheid. Indien men echter de *werkloosheid kwantitatief* gaat analyseren, is er reden Friesland en Groningen samen als één streek met een betrekkelijk homogene economische structuur, en Drenthe als een afzonderlijke tweede te beschouwen.

Deze stelling vereist wel enige toelichting. De vraag, wat men theoretisch onder een „streek” moet verstaan, is vooral bij de Belgische economen een onderwerp van overdenking geweest. Zo heeft bijv. Schreurs een onderscheid gemaakt tussen vier verschillende begrippen ¹⁷⁾:

1) *de fysisch begrensde streek*, d.i. een geografische eenheid, die wordt bepaald o.a. door klimatologische, geologische en hydrografische factoren, bijv. een polder;

2) *de administratief begrensde streek*, d.i. een gebied, dat een bestuurlijke eenheid vormt, bijv. een provincie;

3) *de streek als gebied met een betrekkelijk homogene economische structuur*, d.i. een gebied, waarin de structuur van de beroepsbevolking een zekere mate van homogeniteit vertoont, bijv. de Borinage;

4) *de streek als ruimtelijke economische en sociale levenseenheid*, d.i. een gebied, dat in sociologisch opzicht tot op zekere hoogte een eenheid vormt (Schreurs) en bovendien — en daarop leggen vooral Declercq en Vanneste de nadruk ¹⁸⁾ — een geografische eenheid is, waarbinnen de economische grootheden in hoge mate op gelijke manier reageren of van elkander afhankelijk zijn. In tegenstelling tot het sub 3) genoemde begrip gaat het thans niet om de mate van homogeniteit van de structuur der beroepsbevolking, maar om het verschijnsel, dat er tussen de economische variabelen in de streek — ook al is de beroepsstructuur er wellicht zeer gedifferentieerd — nauwere samenhangen bestaan dan tussen deze variabelen en de economische grootheden uit andere gebieden. Kengetallen betreffende de intensiteit van de betrekkingen, die de inwoners van een bepaalde gemeente onderhouden met de industrie, de handel, het bankwezen en de culturele instellingen ¹⁹⁾ van het streekcentrum, zijn veelal functies van de afstand tussen de betrokken gemeente en de centrumstad. Deze regionale kengetallen — aldus Röpcke (blz. 60) — „zullen in de kern van de te onderzoeken streek hun hoogste of laagste waarden kennen. Zodra men zich van de kern verwij-

¹⁷⁾ A. Schreurs: „Contribution aux études d'économie régionale en Wallonie: Problèmes de méthode”, *Revue des Sciences économiques*, XXIX (1954), blz. 93-144 en 144-169, speciaal blz. 94-96. Voor een samenvatting zie men J. Röpcke: „De methodes van een streekstudie”, in de bundel *Regionale economie*, handelingen van het tweede Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Gent 1955, blz. 57-70, speciaal blz. 57-60.

¹⁸⁾ G. Declercq en O. Vanneste: *Structurele werkloosheid*, deel I, tweede druk, Kortrijk 1957, blz. 67. Zij leggen veel sterker dan Schreurs de nadruk op het economische aspect. Dit economische begrip streek achten zij het voor de regionale economie relevante begrip, zij het ook, dat men voor praktische doeleinden veelal het administratieve begrip streek niet kan missen, omdat het voorhanden statistische materiaal gewoonlijk hierop is afgestemd en omdat de bestuursbevoegdheid der plaatselijke overheidsorganen, belast met de tenuitvoerlegging van de regionale politiek of met de medewerking daaraan, is begrensd door administratieve grenzen.

¹⁹⁾ Declercq en Vanneste betrekken de culturele factoren o.i. terecht in hun betoog, aangezien men ook het vierde element van het in het begin van dit artikel omschreven ruime begrip welvaart mede in aanmerking moet nemen, waar dat maar mogelijk is. Het gaat hier weer om de levensstijl, het culturele klimaat. Indien en voor zover de culturele instellingen diensten bewijzen, die zich lenen voor kwantificering, zal men deze diensten — onstoffelijke goederen — trouwens moeten rangschikken onder het eerste element: het reële inkomen.

dert, veranderen de waarden van deze getallen, terwijl aan de grens van de streek deze waarden plots zullen omslaan om in een nieuw centrum een nieuw hoogte- of laagtepunt te bereiken".

Men kan zich nu de volgende werkmethode indenken. Stel, dat men in een zeker geografisch gebied, bijv. de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland omvattend, meent een aantal streekcentra te hebben ontdekt; *stel* — nog steeds bij wijze van voorbeeld —, dat dit de plaatsen Leeuwarden, Groningen, Assen, Emmen, Zwolle en Enschede zijn. Indien het voorhanden statistische materiaal dit toelaat, kan men voor elke in dit gebied liggende gemeente (of onderdeel daarvan, bijv. een dorp) de kengetallen berekenen, die de intensiteit van de industriële betrekkingen tussen deze gemeente en elk der veronderstelde streekcentra aangeven. Van deze verschillende industriële kengetallen noteert men op de kaart uitsluitend het hoogste²⁰⁾, met daarachter de beginletter van de plaatsnaam van het streekcentrum, waarop dit kengetal betrekking heeft. Vervolgens verbindt men alle gemeenten (of dorpen), waarvoor de ingeschreven kengetallen dezelfde getalwaarde en dezelfde letter vertonen, onderling door een lijn. De kaart verkrijgt daardoor het uiterlijk van de plattegrond van een berglandschap: men ziet plooiingen in het terrein — bergtoppen in de streekcentra (althans, indien deze goed zijn gekozen) en daar omheen dalen²¹⁾. Men kan vervolgens het spel herhalen voor de handelsbetrekkingen, de bankrelaties en de culturele invloeden der diverse streekcentra; men krijgt dan even zovele plattegronden van „plooiingsgebergten”, waarbij het waarschijnlijk is, dat de onderscheidene kaarten niet precies identiek zijn.

De streek rondom elke streek als sociaal-economische levensseenheid wordt dan bepaald volgens het zgn. *principe van de maximale plooiing*: de grens loopt over „de plaatsen, waar het grootste aantal plooiingen in de geografische spreiding van de regionale kengetallen samenvalt, of de kleinste *zone*, waar het grootste aantal plooiingen wordt aangetroffen”²²⁾.

Elders in dit artikel is vastgesteld, dat Groningen het economische centrum van het Noorden is. Leeuwarden en Assen zijn voorts centra van secundaire aard. Wil men nu de grenzen van „het Noorden van Nederland” als *economische streek* bepalen, dan zou een statistisch onderzoek nodig zijn op de door Declercq en Vanneste voorgestelde wijze; zulk een onderzoek is momenteel echter op grond van het bestaande gebrek aan statistisch materiaal niet uitvoerbaar. Het lijkt ons waarschijnlijk, dat Keunings mening, dat de drie Noordelijke provinciën één economische en sociale ruimte of streek vormen met Groningen als het voornaamste centrum, door zulk een onderzoek zou worden bevestigd — al is het waarschijnlijk, dat de economische grenzen evenmin met de provinciale buitengrenzen van de drie Noordelijke provinciën zouden blijken samen te vallen als Keunings viertal landschapseenheden (d.z. fysisch begrensde streken met sterke kenmerken van gebieden met een betrekkelijk homogeen economische structuur) met de provinciale grenzen.

Hieruit blijkt reeds, dat het Noorden *wel* één streek is, indien men het beschouwt als een ruimtelijke economische en sociale levensseenheid, maar *niet*, indien men zoekt naar streken met een betrekkelijk homogeen economische structuur. Deze structuur verschilt in elk van de vier door Keuning onderscheiden landschapseenheden.

Onderzoekt men het Noorden van het *ene gezichtspunt* van de *omvang van de werkloosheid* uit, dan blijkt uit tabel 4, dat het gebied in *dit* opzicht in twee verschillende streken uiteenvalt, nl. Friesland en Groningen aan de ene, Drenthe aan de andere kant.

Men ziet, dat de werkloosheidspercentages in Groningen en Friesland voortdurend van dezelfde orde van grootte zijn en in hoge mate op gelijke manier reageren. Men kan dus zeggen, dat Groningen en Friesland één „werkloosheidsruimte” vormen, d.w.z., een ruimte of streek, waarin de omvang van de werkloosheid een zekere mate van homo-

geniteit vertoont. Omdat het hier gaat om één bepaald aspect van de structuur van de beroepsbevolking, is het begrip „werkloosheidsruimte” een speciaal geval van het hierboven sub 3) omschreven begrip „streek als gebied met een betrekkelijk homogeen economische structuur”. De classificatie van het voorhanden statistische materiaal, dat is afgestemd op administratief begrensde streken (provinciën), maakt, dat het wel schijnt, alsof de grenzen van deze werkloosheidsruimte samenvallen met de provinciale buitengrenzen van het complex Groningen-Friesland.

TABEL 4.

Gemiddelde werkloosheid van mannen in de Noordelijke provinciën en in het Rijk in percentages van de beroepsbevolking, 1950-1957 a)

Jaar	Groningen	Friesland	Drenthe	Nederland
1950	3,6	3,1	6,8	2,5
1951	4,9	4,3	6,8	2,9
1952	6,8	6,2	8,5	4,3
1953	5,6	5,0	7,8	3,2
1954	4,8	4,4	7,1	2,3
1955	4,3	4,2	7,1	1,6
1956	3,8	3,6	6,1	1,2
1957	3,7	4,3	6,8	1,5

a) Overgenomen uit: *Het Noorden in Nederland*, blz. 7; bron: Rijksarbidsbureau.

Aan de andere kant is de structuur van Drenthe, wat betreft het werkloosheidspercentage, op zo markante wijze verschillend van het complex Groningen-Friesland, dat er alle reden is Drenthe als een afzonderlijke werkloosheidsruimte op te vatten. Het werkloosheidspercentage is hier immers 1½- tot 2-maal zo hoog als in Groningen-Friesland.

Bij wijze van voorbeeld hebben wij de werkloosheid in Groningen-Friesland nader onderzocht. De getrokken curve in *grafiek 1* toont de bewegingen van het aantal per ultimo van iedere maand bij de arbeidsbureaus ingeschreven mannelijke werklozen in Groningen en Friesland te zamen²³⁾. Het betreft hier „geheel werklozen”, zodat de mannen, die op de aanvullende werken zijn te werk gesteld, niet tot de werklozen zijn gerekend. De gestippelde lijn is de trend, berekend volgens de methode van de twaalfmaandelijke voortschrijdende gemiddelden.

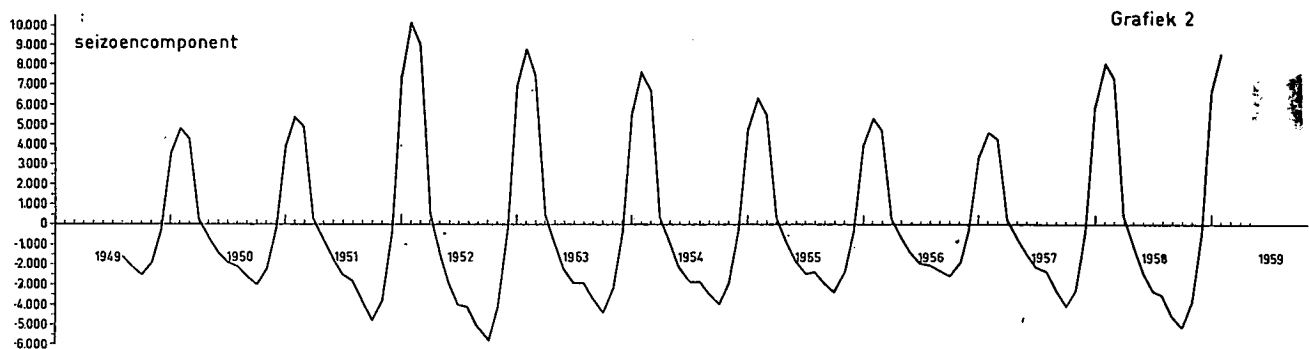
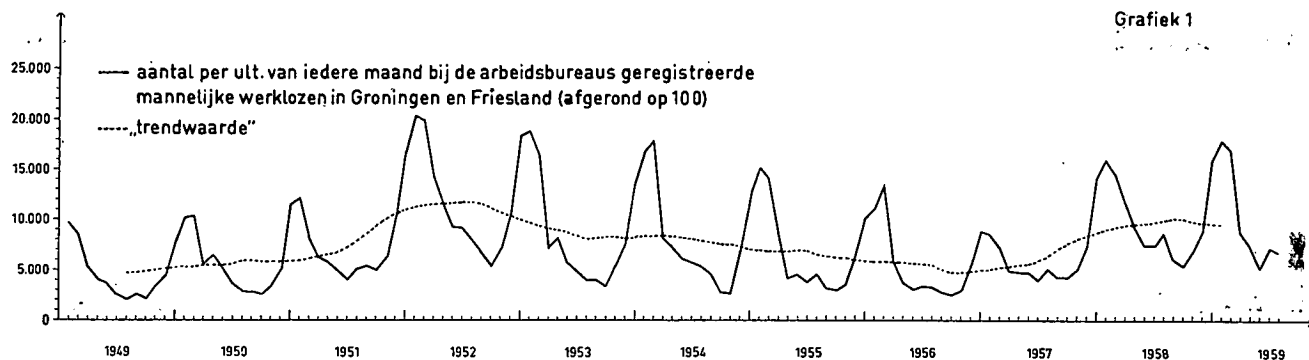
Vervolgens is met behulp van de multiplicatieve methode de seizoenschommeling berekend; deze is afgebeeld in *grafiek 2*. Ten slotte geeft *grafiek 3* de toevallige component weer.

De trendlijn van *grafiek 1* — de gestippelde lijn — bevat dus alle bewegingen van de werkloosheid, behalve de seizoenschommelingen en de toevallige component. Dit betekent, althans op het eerste gezicht, dat deze gestippelde lijn in zich sluit:

- 1) de frictiewerkloosheid;
- 2) de werkloosheid van moeilijk plaatsbaren;
- 3) de technologische en de structurele werkloosheid;

4) de conjuncturele werkloosheid. Deze kan niet met behulp van statistische technieken uit het geheel worden afgezonderd, omdat hiervoor een tijdreeks van werkloosheidscijfers over ten minste een jaar of twintig nodig zou zijn. Dit kan dus eerst tegen het jaar 1970 geschieden.

²³⁾ Bron: C.B.S.: *Sociale maandstatistiek*. De cijfers van vóór 1952 zijn ons verstrekt door het Gewestelijk Arbeidsbureau te Groningen. Bij raadpleging van de publikaties van het C.B.S. houde men er rekening mede, dat met ingang van juli 1952 de term „wachtgelders” is vervangen door: „mensen met arbeidsverhouding”.

De conjunctuurwerkloosheid is van het bovenstaande viertal de enige, waarvan men *a priori* weet, dat deze een schommeling doormaakt. Nu wekt de gestippelde lijn van grafiek 1 de indruk van een golf met een periodiciteit van ongeveer zes jaren — al is dit niet meer dan een indruk, omdat, zoals gezegd, de conjunctuurbeweging er langs statistische weg niet uit kan worden afgezonderd. Er zijn echter nog andere redenen, op grond waarvan het ernaar uitziet, dat de na-oorlogse conjunctuur in Nederland *misschien* wel een golflengte van zes jaren zou kunnen blijken te bezitten ²⁴⁾. Laten we nu eens *bij wijze van werkhypothese aannemen*, dat de golfbeweging van de gestippelde kromme in hoofdzaak wordt veroorzaakt door een zesjarige conjunctuurcyclus, waarvan de dieptepunten liggen bij juli 1952 en september 1958, zodat de conjuncturele werkloosheid in de beide genoemde maanden maximaal was. Het maximum van de voor seizoeninvloeden gecorrigeerde werkloosheid van juli 1952 ligt in de buurt van 12.000, dat van september 1958 ongeveer bij 10.000 werklozen. Daartussen ligt bij oktober 1956 met ongeveer 5.000 werklozen het punt, waar de voor seizoeninvloeden gecorrigeerde werkloosheid minimaal is. Men mag nu vermoedelijk wel aannemen, dat het samenstel van frictiewerkloosheid, werkloosheid van moeilijk plaatsbaren, technologische en structurele werkloosheid in de genoemde zes jaren ergens tussen 7.000 en 9.500 werklozen in heeft gelegen. Aangezien de totale mannelijke beroepsbevolking van Groningen-Friesland in het midden van deze zesjarige periode van de

orde van grootte van 270.000 mannen is geweest ²⁵⁾, bedroeg het stratum van frictie- en structuurwerkloosheid, technologische werkloosheid en werkloosheid van moeilijk plaatsbaren ongeveer $2\frac{1}{2}$ à $3\frac{1}{2}$ pCt. van de totale mannelijke beroepsbevolking.

Indien men zich nu aansluit bij de gangbare schatting, dat het samenstel van frictiewerkloosheid en werkloosheid van moeilijk plaatsbaren van een orde van grootte van $2\frac{1}{2}$ à 3 pCt. is ²⁶⁾, dan zou men, mechanisch redenerende, tot de verrassende conclusie komen, dat er in Groningen-Friesland „eigenlijk” in het geheel geen structurele en technologische werkloosheid bestaat. Bij zulk een mechanische redenering laat men echter de merkwaardige vorm van de in grafiek 2 getekende seizoencomponent ten onrechte buiten beschouwing. De amplitudo van het positieve stuk van deze golf varieert van 4 pCt. van de mannelijke beroepsbevolking (einde januari 1951) tot bijna 2 pCt. van de beroepsbevolking (einde januari 1957). Uit de figuur blijkt, dat de toppen nagenoeg op een rechte lijn liggen, zodat men de gemiddelde amplitudo van het positieve gedeelte van de seizoenwerkloosheidsgolf over de genoemde vijf jaren globaal op 3 pCt. van de beroepsbevolking mag stellen ²⁷⁾. Voor Nederland als geheel was

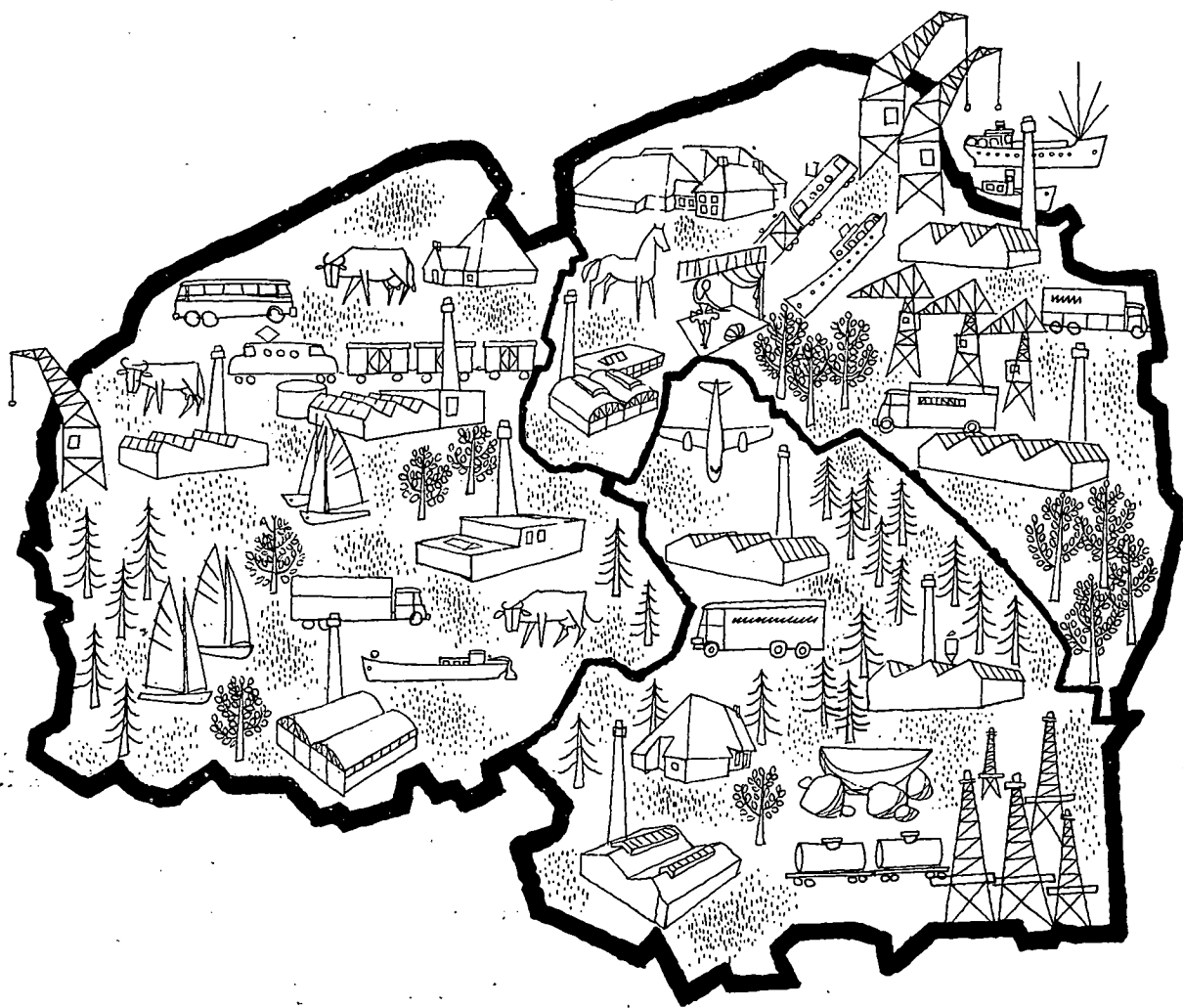
²⁵⁾ Zie de tabel op blz. 13 van *Het Noorden in Nederland*.

²⁶⁾ Uittalingen in die geest vindt men bij voorbeeld bij de beide volgende schrijvers. D. Dillard: *The Economics of John Maynard Keynes*, New York 1948, blz. 21; A. Barrère: *Théorie économique et impulsion Keynésienne*, Parijs 1952, blz. 72; die echter ook de vrijwillige werkloosheid onder dit percentage begrijpt.

²⁷⁾ Beschouwt men echter de aangenomen golflengte van de conjunctuurgolf (zes jaren) als tijdeenheid, dan moet ook de top van einde januari 1958 in de beschouwing worden betrokken en wordt de gemiddelde seizoenwerkloosheid hoger dan 3 pCt.

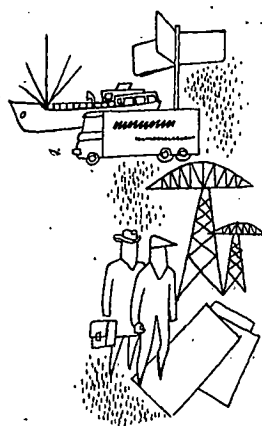
²⁴⁾ Zie de belangwekkende uiteenzetting, die Minister Zijlstra daarover op 18 november 1958 heeft gegeven in de Tweede Kamer der Staten-Generaal: *Handelingen van de Tweede Kamer, vaststelling hoofdstuk X (Economische Zaken) van de Rijksbegroting voor 1959*, blz. 3324 e.v.

Het noorden van ons land

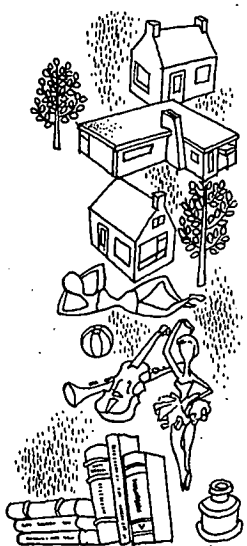
bij velen te weinig bekend

**biedt nieuwe mogelijkheden
ook voor uw bedrijf, voor wat
betreft**

**ligging en
verbindingen
outillage
arbeidsaanbod
en - geschiktheid
faciliteiten**

maar ook voor u, uw staf en

**uw personeel
ten aanzien van
woongelegenheid
cultuur
recreatie
ontspanning
onderwijs-
mogelijkheden**

de gemiddelde amplitudo van het positieve gedeelte van de seizoen golf van de werkloosheid van einde januari 1952 tot einde januari 1957 echter slechts iets meer dan 1 pCt. van de mannelijke beroepsbevolking²⁸⁾.

Deze afwijking is niet vreemd; het is een algemeen voorkomend verschijnsel, dat de seizoenfluctuaties van de werkloosheid kleiner worden, naarmate het „algemene werkloosheidsniveau” (conjunctureel en structureel) lager wordt, omdat de seizoenbedrijven er dan minder spoedig toe overgaan overtollige arbeidskrachten te ontslaan, uit vrees ze niet meer te zullen kunnen terugkrijgen, als het volle seizoen weer aanbreekt.

Voorts is het mogelijk, dat gedurende een conjuncturele hausse met overspannen arbeidsmarkt een aantal mannen de seizoenarbeid verlaat om een andere werkkring te aanvaarden. Indien nu de seizoenschommelingen in Groningen-Friesland voortdurend heftiger zijn dan in Nederland als geheel, betekent dit, dat het „algemene werkloosheidsniveau” er permanent hoger ligt dan in Nederland — hetgeen echter geen conjuncturele oorzaken kan hebben, doch slechts kan zijn veroorzaakt door een inadequate structuur en een bij de bevolkingsaanwas

²⁸⁾ De amplitudines van het positieve gedeelte van de kromme van de landelijke seizoenwerkloosheid van mannen, uitgedrukt als percentages van de landelijk beschikbare hoeveelheid man-jaren van mannen, waren van 1952-1958 (steeds in de maand januari) als volgt: 1952: 1,57; 1953: 1,49; 1954: 1,29; 1955: 0,87; 1956: 0,61; 1957: 0,54; 1958: 1,32. Het verschil met Groningen-Friesland is dus zeer opvallend. De oorspronkelijke reeks der werkloosheidscijfers zijn ontleend aan de *Sociale Maandstatistiek* (1953, 1954, 1956, 1958, 1959) van het C.B.S. en het *Maandschrift* van het C.B.S. (1951: blz. 727, 838, 940 en 1029, steeds tabel 7, en 1952, blz. 20 en 35, tabel 7). De gegevens betreffende de beschikbare manjaren zijn ons verstrekt door het Rijksarbeidsbureau. Er zij de aandacht op gevestigd, dat de vergelijking van de amplitudines van het positieve gedeelte van de seizoenwerkloosheidslijnen van Groningen-Friesland en Nederland als geheel slechts een zeer ruwe is, omdat het bij het geval van Groningen-Friesland gaat om percentages van de mannelijke beroepsbevolking (aantal mannen), bij Nederland daarentegen om percentages van de landelijk beschikbare hoeveelheid manjaren van mannen, tussen welke twee grootheden gewoonlijk afwijkingen zullen bestaan. Deze afwijkingen kunnen echter o.i. nooit het verschil tussen ruim 3 pCt. (Groningen-Friesland) en ruim 1 pCt. (Nederland) verklaren. Een gedeeltelijke verklaring van dit verschil is, dat het Noorden meer agrarisch van karakter is dan Nederland als geheel.

achtergebleven groei van het produktie-apparaat. Men moet o.i. dan ook concluderen, dat in Groningen-Friesland de structuurwerkloosheid de vorm aanneemt van een extra-heftige seizoenwerkloosheid.

Het bestaan van structuurwerkloosheid is de oorzaak van de grote mobiliteit van mensen in de kracht hunner jaren met het gevolg, dat de leeftijdsklassen van 15 tot 45 jaar in Noord-Nederland betrekkelijk zwak zijn bezet²⁹⁾. Tabel 5 laat zien, waarheen de binnenlandse migratie in de jaren 1948-1955 uit de drie Noordelijke provinciën vandaan zich heeft bewogen.

5. Regionale economische politiek.

Petre³⁰⁾ definieert het begrip regionale economische politiek als een bewust gebruik door de Overheid van zekere instrumenten van economische politiek met de bedoeling invloed uit te oefenen op de ruimtelijke verdeling van de economische activiteit over het nationale grondgebied. Er is een parallel met de conjunctuurpolitiek: deze laatste beoogt een nivellering van de welvaart in de tijd, de regionale economische politiek in de ruimte. Pourvoyeur en Swevers³¹⁾ leggen er de nadruk op, dat regionale economische politiek, wil zij slagen, altijd een discriminerend karakter moet hebben. Tèrwille van het algemene belang geeft de Overheid de streek, die zij wil ontwikkelen en doen groeien, in bepaalde opzichten een gunstigere behandeling dan de andere streken.

²⁹⁾ Statistische gegevens hierover vindt men in het reeds genoemde artikel van Korteweg op blz. 455.

³⁰⁾ J. Petre: „De gronden en instrumenten van regionaal-economische politiek in West-Europa”, in de bundel *Regionale economie*, handelingen van het tweede Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Gent 1955, blz. 35-56, speciaal blz. 35-37.

³¹⁾ R. Pourvoyeur en C. Swevers: „Overheidszorg op regionaal-economisch plan”, *Economica-Documentatie*, IV (1954), blz. 108-127, speciaal blz. 109. Dat de Vlamingen zich zo sterk voor het vraagstuk van de regionale economische politiek interesseren, is geen wonder. Vlaanderen is in zijn ontwikkeling en groei achtergebleven t.o.v. het grootste deel van Wallonië en de moeilijkheden zijn er in hoofdzaak van gelijke aard als in het Noorden van Nederland: een lager gemiddeld inkomen per inwoner, structurele werkloosheid, migratie van de bevolking. Vanwege het taalprobleem is de weerstand tegen migratie echter nog groter dan bij ons; er is daarom ook een belangrijke pendel van arbeiders van het Vlaamse naar het Waalse land.

TABEL 5. Overschotten der binnenlandse migratie per provincie, 1948-1955 a)

PROVINCIE	Totaal	Waarvan uit, resp. naar (—)												
		Gr.	Fr.	Dr.	Ov.	Geld.	Utr.	Nrd. Hol.	Zuid-Hol.	Zeel.	Nrd. Brab.	Lim-burg	N.O.P. b)	C.B.R. c)
Groningen	1948	-1.405	— 78	32	— 298	— 222	— 161	— 648	— 346	— 19	— 116	— 96	— 50	597
	1949	-2.552	65	— 405	— 303	— 359	— 297	— 688	— 355	— 221	— 142	— 147	— 109	409
	1950	-2.815	81	— 171	— 955	— 373	— 221	— 743	— 345	28	71	— 1	— 292	248
	1951	-2.463	117	182	— 404	— 340	— 124	— 745	— 606	— 14	— 139	— 90	— 495	195
	1952	-1.742	34	124	— 165	— 475	— 183	— 683	— 714	— 30	— 125	— 77	— 229	781
	1953	-1.897	333	— 152	— 90	— 425	— 199	— 823	— 1.109	42	— 218	— 53	— 225	1.022
	1954	-3.876	215	— 252	— 265	— 459	— 436	— 999	— 1.582	— 110	— 139	— 71	— 180	402
	1955	-4.011	323	53	— 437	— 460	— 366	— 1.204	— 1.617	— 12	— 85	— 82	— 194	70
Friesland	1948	-2.228	78	— 82	— 344	— 368	— 256	— 881	— 314	— 51	— 108	— 37	— 142	277
	1949	-2.635	65	— 142	— 195	— 356	— 236	— 726	— 390	— 61	— 131	— 94	— 364	125
	1950	-2.881	81	— 175	— 563	— 405	— 236	— 928	— 281	33	— 58	— 61	— 290	164
	1951	-3.234	117	— 113	— 397	— 391	— 195	— 977	— 482	29	— 179	— 92	— 432	112
	1952	-2.401	34	— 93	— 191	— 284	— 186	— 877	— 538	— 23	— 132	— 61	— 386	404
	1953	-3.343	333	— 181	— 195	— 390	— 265	— 804	— 894	22	— 234	— 113	— 329	417
	1954	-4.825	215	— 114	— 598	— 649	— 309	— 1.287	— 1.120	— 17	— 134	— 127	— 407	152
	1955	-5.522	323	— 224	— 583	— 540	— 353	— 1.585	— 1.159	— 28	— 131	— 142	— 528	74
Drenthe	1948	-1.822	32	82	— 469	— 364	— 150	— 399	— 200	— 28	— 53	— 83	— 63	— 63
	1949	— 531	405	142	— 429	— 240	— 104	— 178	— 77	— 26	— 13	— 62	— 91	142
	1950	-1.156	171	175	— 457	— 224	— 90	— 332	— 218	14	— 23	— 50	— 177	55
	1951	-1.790	182	113	— 378	— 12	— 242	— 447	— 276	37	— 99	— 102	— 226	24
	1952	— 429	124	93	1	77	61	120	440	6	51	80	107	287
	1953	— 960	152	181	— 232	— 105	21	106	894	21	— 149	102	99	394
	1954	-1.904	252	114	— 333	— 278	— 106	440	766	72	3	131	181	34
	1955	-3.703	53	224	— 860	— 325	— 158	— 820	— 1.502	18	5	52	— 141	— 39

a) Bron: C.B.S.: „Statistiek van de binnenlandse migratie 1948-1952”, blz. 35, tabel 2. Idem voor 1952-1955, t.a.p. blz. 17, tabel 2.

b) Noordoostpolder.

c) Centraal bevolkingsregister.

Zoals bij economische politiek steeds het geval is, moet men onderscheid maken tussen doelstellingen en middelen; de middelen worden ook wel „instrumenten” genoemd. De *doelstellingen* van de regionale economische politiek kunnen van nationale en van regionale aard zijn ³²⁾, zij het ook, dat deze twee soorten doelstellingen o.i. niet zelden in elkander grijpen. Men kan zeggen, dat het doel van een regionale economische politiek, gericht op een versnelde ontwikkeling en groei van het Noorden, in twee opzichten van regionale aard is: voor het Noorden gaat het erom het gemiddelde inkomen per inwoner te verhogen, voor het Westen komt het erop neer de verdere voortgang van de opeenhoping van mensen en fabrieken aldaar — de zgn. congestie — te vertragen. Indien men mag aannemen, dat beide regionale doelstellingen tevens in het belang van Nederland in zijn geheel zijn, kan men echter even goed spreken van een doelstelling van nationale aard.

Maar mag men dit laatste wel aannemen? Het komt ons voor, dat zulks inderdaad het geval is, en wel om de volgende redenen.

1) In een gebied met structurele werkloosheid is een snellere groei mogelijk dan in een streek, waar op de arbeidsmarkt telkenmale, als er een economische opleving is, overspanning optreedt. De groeilijn van het reële geografische produkt botst daarom in het Noorden minder spoedig dan in het Westen tegen de bovengrens, gesteld door het arbeidspotentieel, aan. Bevordering van de economische groei van het Noorden betekent daarom op den duur *eo ipso* de bevordering van een snellere gemiddelde groei van de *gehele* Nederlandse volkshuishouding, dan mogelijk zou zijn bij een voortgang van de groei van het Westen, terwijl het Noorden zich weinig ontplooit. Dit laatste zou ons voorlopig toch te wachten staan bij ontstentenis van een actieve regionale economische politiek, gericht op de groei van het Noorden en het afremmen van de migratiestroom uit het Noorden.

2) Men kan daartegenover stellen, dat de groei van het Westen — en daarmee van de gehele Nederlandse volkshuishouding — kan worden versneld door de migratiestroom uit het Noorden niet af te remmen, maar juist te bevorderen, zodat knelpunten op de Hollandse arbeidsmarkt minder spoedig optreden ³³⁾. Zelfs, indien men eraan

³²⁾ Petre, blz. 39-46. In een geïntegreerd Europa kunnen zij uiteraard ook van Europese aard zijn.

³³⁾ Het ligt voor de hand, dat dit argument vooral zal worden gebezigd door leiders van ondernemingen in het Westen (dus in Holland en Utrecht), die van de vestigingen van nieuwe industrieën in het Noorden, en daarmee van nieuwe concurrenten, schade voor hun eigen onderneming verwachten. Met name, indien de nieuwe ondernemingen in het Noorden van stuwend karakter zijn, is deze vrees actueel; en uiteraard zal een industrialisatiepolitiek er inderdaad naar streven vestiging van stuwende industrieën te bevorderen, omdat deze agglomeratievormend zijn. De verzorgende bedrijven volgen gewoonlijk de agglomeratie en komen pas, naarmate deze groeit: in tweede instantie dus. Zij, die zo spreken om potentiële concurrenten te weren, zien echter over het hoofd, dat een versnelde groei van het Noorden tevens een versnelde groei van de nationale effectieve vraag betekent: *de afzetmarkt wordt er ruimer door*. Dit is natuurlijk in principe ook het geval bij een groei van het Westen, doch dan is de verruiming van de markt, zoals in de tekst sub 1) is betoogd, minder groot, dan indien men het Noorden laat groeien. In het laatste geval — groei van het Noorden — zal de binnenlandse afzet van ondernemingen, gevestigd in het Westen, slechts in die speciale gevallen dalen, waarin de groei van de binnenlandse afzet van de nieuwe Noordelijke industrie sneller gaat dan de groei van de nationale markt in zijn geheel. In deze speciale gevallen zal de desbetreffende bedrijfstak zich met kracht op de export moeten gaan toeleggen.

voorbijgaat, dat dit van de migranten een aanpassing van hun levensstijl vergt, die zij niet zelden onaangenaam vinden, is tegen dit argument nog wel het een en ander aan te voeren. Petre (blz. 42-43) formuleert deze tegenargumenten op een zo voortreffelijke wijze, dat wij hem hier gaarne zelf aan het woord laten:

„Men is inderdaad tot de vaststelling gekomen dat, boven een zekere grens, een voortschrijdende uitbreiding van de industriële kerngebieden en grote steden gepaard gaat met een toenemende afwenteling van een reeks reële kosten door de private ondernemer. M.a.w. beslist een ondernemer zijn bedrijf op te richten in een gebied van hoge concentratie, dan is het zeer goed mogelijk dat zijn produktiekosten voordeliger uitvallen dan in een andere streek, terwijl de sociale kosten die de vestiging van een nieuw bedrijf meebrengt, en welke hij niet te dragen heeft, uiterst hoog oplopen. Deze sociale kosten worden in de concentratiegebieden gedeeltelijk gedragen door de gebruikers (onder de vorm van vervoerkosten, tijdverlies, slechte woningtoestanden ³⁴⁾, hogere huishuur ³⁵⁾, tekort aan licht en lucht, weerslag op de gezondheid, ...); zij belasten vooral de gemeenschap wegens de hoge uitgaven die in de begrotingen van staat, provincie en gemeenten, rechtstreeks of onrechtstreeks, op rekening van de grote agglomeraties worden gedaan, en komen aldus neer op een bedekte vorm van subsidiering der grote concentratiegebieden door de rest van het land. Meerdere studies hebben uitgewezen dat de gemeentelijke uitgaven vanaf een zekere grens bij toenemende bevolking een meer dan proportionele stijging vertonen ³⁶⁾. De klaarblijkelijke afwijking tussen de evolutie van de private kosten en van de sociale kosten in het geval van de grote concentratiegebieden toont de wenselijkheid aan en zelfs de noodzakelijkheid van een overheidsinterventie”.

Samengevat: voortschrijdende congestie van het Westen bergt het gevaar in zich van een steeds grotere afwijking van de maatschappelijke of sociale kosten t.o.v. de particuliere of private kosten. Ook om dit gevaar te vermijden is het beter de prikkel tot migratie weg te nemen door het Noorden zelf tot ontwikkeling te brengen; daardoor wordt de congestie van het Westen vanzelf vertraagd — waarmee echter niet gezegd wil zijn, dat er daarnaast niet nog andere mogelijkheden zijn om verdere congestie tegen te gaan. Zodra men deze doelstelling aanvaardt en een economische politiek voert om deze doelstelling te bereiken, wordt het achtergebleven gebied een „ontwikkelingsgebied”.

De *middelen* van de regionale economische politiek kan men in grote lijnen in de volgende twee hoofdcategorieën indelen.

I) *Algemene klimaatverbeterende maatregelen*. Deze zijn erop gericht de vestigingsplaatsfactoren zodanig te wijzigen, dat het voor ondernemingen aantrekkelijk wordt zich in het ontwikkelingsgebied te vestigen. Men duidt deze maatregelen ook wel aan als *maatregelen ter verbetering van de infrastructuur* van de streek ³⁷⁾. Zij zijn ten dele van aflopend, ten dele van permanent karakter. Het laatste is het geval met die gedeelten van de overheidstaak, die nodig blijven, ook al heeft het gebied zijn achterstand ingehaald, om te voorkomen, dat de streek opnieuw achterop raakt.

³⁴⁾ Dit geldt in Nederland momenteel niet, omdat de woningtoestanden in het Noorden de slechtste van geheel Nederland zijn. Zie hierover de tabel op blz. 10 van *Het Noorden in Nederland*.

³⁵⁾ Deze factor wordt in het Westen van Nederland nog versterkt, doordat de bouwkosten er door de slaptie van de grond hoog zijn.

³⁶⁾ Zie o.a.: J. Fr. Gravier: *Décentralisation et Progrès technique*, Parijs 1953, blz. 135 e.v.; E.C.E.: *Economic Survey of Europe in 1954*, blz. 156-157. (Noot van Petre).

³⁷⁾ Het begrip infrastructuur is hier in zijn ruime betekenis gebruikt. Men bezigt het woord echter dikwijls in een enge zin; het omvat dan in hoofdzaak de verkeersverbindingen en de industrieterreinen. In dit artikel zal het begrip infrastructuur uitsluitend in de ruime betekenis worden gebruikt.

II) *Speciale stimulerende maatregelen*. Dit zijn maatregelen, die ten doel hebben een prikkel te geven aan individuele ondernemingen zich in het ontwikkelingsgebied te vestigen. Men kan ze ook *specifieke maatregelen* noemen. Deze maatregelen behoren o.i. van aflopend karakter te zijn op dezelfde manier als de bekende „opvoedende invoerrechten” zulks waren in de gedachtengang van Friedrich List.

De beide bovengenoemde hoofdcategorieën kan men verder onderverdelen in respectievelijk twee en drie subtypen ³⁸⁾. Het criterium voor deze onderverdeling is de mate van directheid, waarin de Overheid zich ordenend met het bedrijfsleven bemoeit. Deze drie subtypen, waarvan uitsluitend de eerste twee toepasselijk zijn voor een onderverdeling van de algemene klimaatverbeterende maatregelen, zijn de volgende.

1) *Psychologische prikkels*. Het gaat hier om maatregelen, die ten doel hebben invloed uit te oefenen op de psychische instelling van ondernemers, dragers en bezitters van produktiefactoren en verbruikers, t.o.v. het wonen en werken in het ontwikkelingsgebied en het betrekken van produkten, voortgebracht in dat gebied, zonder dat de Overheid enigerlei pressie (laat staan dwang) toepast of zelfs maar enigerlei geldelijk voordeel toekent aan hen, die aan haar wensen gehoor geven.

2) *Economische prikkels*. Deze omschrijft Petre als „de maatregelen waardoor de overheid, zonder rechtstreeks in het bedrijfsleven tussen te komen, door toekenning van economische voordelen of door het verlenen van faciliteiten, de economische activiteit ruimtelijk zoekt te oriënteren. Al deze maatregelen betekenen economisch gezien een overheidshulp teneinde de produktiekosten in de noodgebieden te verlichten. Zij houden bijgevolg een ruimtelijke discriminatie in, althans voor zover zij verder gaan dan het opheffen van een vroegere bedekte discriminatie (of subsidiëring) ten voordele van de structureel sterke gebieden. Zij brengen dus een herverdeling in de ruimte teweeg van de algemene produktiekosten, die de private ondernemers te dragen hebben”. Wij voegen hieraan toe, dat het juist deze ruimtelijke discriminatie is, die van aflopend karakter moet zijn. Want deze discriminatie bewerkstelligt, dat in de ontwikkelingsgebieden de particuliere kosten lager worden dan de maatschappelijke, zoals zulks tot dusverre in de congestiegebieden het geval was (en nog is). Op den duur moet men komen tot een toestand, waarbij de particuliere kosten zo volledig mogelijk een weerspiegeling zijn van de maatschappelijke, omdat er anders geen prikkel voor een onderneming is zich daar te vestigen, waar de *comparatieve* kosten van het door haar voortgebrachte produkt het laagst zijn.

3) *Maatregelen, die een rechtstreekse tussenkomst van de Overheid in het bedrijfsleven inhouden, verderop kortheidshalve aan te duiden als rechtstreekse maatregelen*. Deze omschrijving spreekt wel voor zichzelf. In het kader van de zojuist behandelde dubbele indeling kan men de volgende puntsgewijze opsomming van de instrumenten van de ruimtelijke economische politiek geven.

Ad 1) Algemene klimaatverbeterende maatregelen of maatregelen ter verbetering van de infrastructuur.

1) *Psychologische prikkels*.

a) Het gaat hier in de eerste plaats om de oprichting

³⁸⁾ Deze indeling in drie categorieën is wederom van Petre, blz. 51-53. Het onderscheid tussen algemene klimaatverbeterende en speciale stimulerende maatregelen noemt hij niet.

van middelbare, technische en nijverheidsscholen ³⁹⁾ e.d. in kerngemeenten, waar zulke scholen nog niet bestaan, alsmede om de versterking van het culturele leven aldaar in het algemeen. Indien het peil en het aantal dezer instellingen in hun ogen onvoldoende is, zullen de industriële leiders er blijvend bezwaar tegen hebben zich in zulk een gemeente te vestigen. Het zou dan ook uit een oogpunt van industrialisatiepolitiek van het Noorden volkomen averechts werken, indien de wetgever voorstellen tot wet zou verheffen, die de Minister van Onderwijs het recht zouden geven een school voor v.h.m.o. te sluiten, resp. de oprichting ervan te verhinderen, indien die school niet in de hoogste klasse gedurende bijv. drie achtereenvolgende jaren een aantal leerlingen, al naar het schooltype variërend van 18 tot 30, kan verwachten. Indien de Minister, deze bevoegdheid verkregen hebbend, haar inderdaad zou gebruiken, zou een lange reeks thans bestaande scholen voor v.h.m.o. in het Noorden gaan verdwijnen, hetgeen een negatief werkende psychologische prikkel van aanzienlijke sterkte zou betekenen. In het kader van de regionale ontwikkelingspolitiek zal men in dit opzicht ten gunste van het ontwikkelingsgebied *moeten* discrimineren. Zulk een discriminatie is evenzeer nodig t.a.v. bijv. toneel-, opera- en balletgroepen. Men moet het belang van deze dingen niet onderschatten.

b) In de tweede plaats is een stelselmatige en waarheidsgetrouwe voorlichting van de inwoners der congestiegebieden betreffende het woonklimaat en de recreatiemogelijkheden in de ontwikkelingsgebieden van belang, zodat vooroordelen verminderen en op den duur verdwijnen. Een hulpmiddel hiertoe, dat bovendien bepaalde sectoren van het bedrijfsleven in de ontwikkelingsgebieden aanstonds ten goede komt, is de bevordering van het toerisme naar deze gebieden.

2) *Economische prikkels*.

a) Oprichting van vakopleidingen aan de technische scholen, voor zover deze nog niet bestaan, terwijl zich vestigende industrieën zulke vakarbeiders nodig zullen hebben.

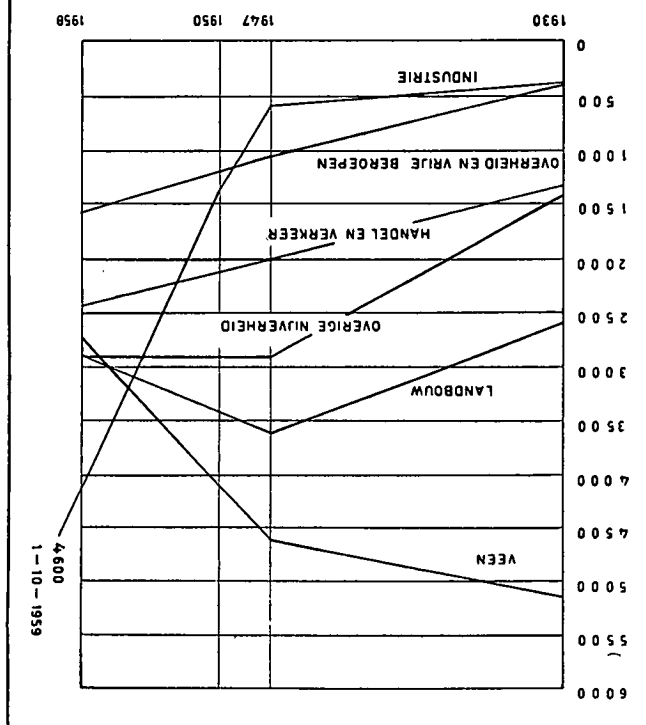
b) Discriminatie bij de toewijzing van bouwvolume voor woningen en geldmiddelen ter financiering van de woningbouw ten gunste van de kerngemeenten in de ontwikkelings-

³⁹⁾ De Regering behoort o.i. niet te spoedig toe te geven aan de roep om meer universiteiten. In de eerste plaats is een moderne universiteit een buitengewoon kostbare instelling, waarvan de geïnvesteerde kapitalen in maatschappelijk opzicht eerst rendabel worden, indien het aantal studenten per universiteit vele duizenden belooft. In de tweede plaats is er een grens aan het aantal wetenschapsmensen van professorabel gehalte, dat het universitaire leven aan de rest van het maatschappelijke bestel mag onttrekken. In de derde, maar niet de minst belangrijke, plaats is het pedagogisch verkeerd de universiteit naar de student toe te brengen (ver doorgedreven regionale spreiding); het is voor de student juist buitengewoon vormend ergens anders te studeren dan in de streek, waar hij zijn jeugdijaren heeft doorgebracht: ook daarom is een *beperkt* aantal regionaal verspreide universiteiten, elk van aanzienlijke omvang, die hun studenten van heinde en ver zien toestromen, het best — mits ook de *beurzen* in zodanig ruim aantal en tot zodanige bedragen per beurs worden toegekend, dat niemand op louter financiële gronden wordt belet zich in de universiteitstad op kamers te vestigen. Zulk een beursstelsel is echter niet alleen beter, maar ook aanzienlijk goedkoper dan de oprichting en instandhouding van een netwerk van kleine universiteiten. De oprichting van een nieuwe universiteit behoort o.i. eerst *dan* te worden overwogen, indien alle reeds bestaande universiteiten een omvang hebben aangenomen, die op onderwijskundige en wetenschappelijke gronden liever niet moet worden overschreden. Deze grens te bepalen zou het onderwerp zijn van een aparte studie.

EMMEN

Industrie
vervangt
vervening

(Advertentie)

gebieden. Deze discriminatie is een tweesnijdend zwaard: zij bevordert de vestiging in de ontwikkelingsgebieden en gaat die in de congestiegebieden tegen; uiteraard moet men ook zorgen voor voldoende hotelaccomodatatie, kerken, vergaderruimte, enz.

c) Overheidsinvesteringen ter vergroting en modernisering van industrieterreinen en het verkeersnet zowel binnen de streek zelf als naar het Westen toe (wegen, spoorwegen, vliegvelden, kanalen en havens); uitvoering van zorgvuldig opgezette plannen in dezen van een zodanige in het oog lopende omvang, dat men in de congestiegebieden de indruk krijgt, dat er inderdaad „iets belangrijks aan de hand is”, kunnen — te zamen met een goed woningbouwprogramma — soms iets van een „shocktherapie” bewerkstelligen, waardoor de belangstelling voor nieuwe vestigingen wordt vergroot, zodat het punt, alwaar bepaalde kernen een omvang verkrijgen, waarbij automatisch het agglomeratie-effect gaat werken, dichter naar het heden toe wordt verschoven.

d) Landelijke nivellering van de ambtenarensalarissen in het gehele land, zodat — wegens de iets lagere kosten van levensonderhoud in de ontwikkelingsgebieden, vergeleken met de congestiegebieden — het voor de regionale overheden in de achtergebleven gebieden gemakkelijker wordt deskundigen aan te trekken ter voorbereiding en uitvoering van de plannen.

e) Enige regionale decentralisatie van de zetels van het ambtenarenapparaat van de centrale Overheid, voor zover dit apparaat niet noodzakelijkerwijs aan een bepaalde stad in het Westen is gebonden, teneinde bepaalde ont-

wikkelingskernen te helpen zich te ontwikkelen in de richting van een grote stad, waarvoor het agglomeratie-effect gaat werken, terwijl tevens het Westen enigszins wordt ontlast (plan-Drees Jr.).

f) Verbetering en herverkaveling van landbouwgronden in die streken, waar deze belangrijk zou bijdragen tot de groei van de produktiviteit van de agrarische sector, en derhalve tot zijn koopkrachtigheid.

Ad II) Speciale stimulerende maatregelen of specifieke maatregelen.

1) *Psychologische prikkels.*

a) Persoonlijke overreding van de leiders van bepaalde ondernemingen om hen te bewegen bedrijven te stichten in de ontwikkelingsgebieden. Het is ons bekend, dat de Nederlandse Regering dit middel bij zekere grote ondernemingen met succes heeft beproefd.

b) Stelselmatige voorlichting van het bedrijfsleven over de ontwikkeling van de arbeidsmarkt en de industrieterreinen in de ontwikkelingsgebieden.

2) *Economische prikkels.*

a) Discriminatoire belastingfaciliteiten ten gunste van ondernemingen, die zich in de ontwikkelingsgebieden komen vestigen of aldaar reeds gevestigde bedrijven aanmerkelijk vergroten ⁴⁰⁾.

b) Het zo volledig mogelijk doorberekenen van de maatschappelijke kosten aan het bedrijfsleven in de congestiegebieden, zodat deze maatschappelijke kosten tot uitdrukking komen in de particuliere kosten ⁴¹⁾; het is echter nog niet zo eenvoudig hiervoor een goede en aanvaardbare techniek te bedenken.

c) Voordelen op het gebied van op te nemen kredieten, bijv. lagere interestvoet dan in de congestiegebieden, of overheidsgarantie van leningen, opgenomen door ondernemingen, die nieuwe bedrijven in de ontwikkelingsgebieden oprichten of aldaar reeds bestaande bedrijven aanmerkelijk vergroten. Zulk een overheidsgarantie — die in Nederland wel eens is gegeven — kan bijv. wenselijk zijn om niet-risicodragend kapitaal om te zetten in risicodragend kapitaal.

d) Het toekennen van subsidie bij de aankoop van industrieterreinen, bij de bouw van industriegebouwen en eventueel ook nog — uiteraard tijdelijk — in de loonkosten van exploitatie; in noot 10 op blz. 930 is reeds summier aangeduid, welke maatregelen de Nederlandse Regering in dezen reeds heeft genomen.

e) Subsidiëring van de scholing van arbeiders en kaderpersoneel in en door de ondernemingen zelf.

f) Verlaagde tarieven voor de ontwikkelingsgebieden van de openbare vervoer- en energietarieven, alsmede restitutie van de rechten, geheven op ingevoerde grondstoffen en machines.

g) Hulp bij de analyse van de buitenlandse inkoop- en

⁴⁰⁾ Wijlen Professor Pinxten heeft er de aandacht op gevestigd, dat het bijv. van belang kan zijn de winsten van deze ondernemingen voorlopig niet door heffing van winstbelasting of ondernemingsbelasting af te roemen onder voorwaarde, dat de ondernemingen deze winsten gebruiken voor doeleinden van interne financiering. K. Pinxten: „Het goed recht van Vlaanderen op een actieve overheidspolitiek”, blz. 7; gestencilde syllabus van een voordracht, gehouden tijdens de 30e Volkshogeschoolcursus over „Overheidszorg voor de economie in Vlaanderen”, 13-18 september 1954, Stichting-Lodewijk de Raet, Coudenberg 68, Brussel.

⁴¹⁾ Nadat de overgangperiode is verstreken, zal men dit ook in de voormalige ontwikkelingsgebieden moeten doen.

afzetmarkten teneinde te bevorderen, dat de nieuwe bedrijven, die immers met hulp van de gemeenschap in de ontwikkelingsgebieden worden opgericht, zo levenskrachtig mogelijk zullen zijn: men moet geen bedrijven oprichten zonder enig gegrond idee te hebben, waar men zijn produkten t.z.t. zal kunnen afzetten. Daarbij zal men moeten trachten tot een prognose te komen betreffende de gevolgen van het langzamerhand vervagen en ten slotte geheel wegvallen van de tolgrens tussen Nederland en de Duitse Bondsrepubliek; zodra de E.E.G. geheel is voltooid, zal, zoals een blik op de kaart van West-Europa leert, Noord-Nederland één gebied vormen met het Noordwestelijke stuk van Duitsland, en wel een gebied, dat, door zijn ligging tussen Hamburg en Rotterdam in, economisch minder excentrisch zal zijn gesitueerd dan het Noord-Nederland van vandaag binnen de grenzen van Benelux ⁴²⁾.

h) De centrale Overheid zou een gedeelte van haar bestedingen in de reële sfeer ten goede kunnen laten komen van de nieuwe bedrijven in de ontwikkelingsgebieden.

3) *Rechtstreekse maatregelen.*

a) Vestiging van overheidsbedrijven in de ontwikkelingsgebieden, eventueel met de vooropgezette bedoeling deze bedrijven, wanneer zij later eenmaal economisch op eigen benen staan, te denationaliseren ⁴³⁾.

b) Deelneming van de staat in het kapitaal van nieuwe ondernemingen, die in de ontwikkelingsgebieden zullen gaan werken.

c) Rechtstreekse beperking door de Overheid, met behulp van verbodsmaatregelen, van nieuwe vestigingen in de congestiegebieden. Deze maatregel heeft het sterkst van alle het kenmerk van een directe ordening en is daarom voor velen, die in de economische vrijheid een goed zien, slechts als *ultima ratio* aanvaardbaar ⁴⁴⁾.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat men er niet mede kan volstaan slechts de industrialisatie te stimuleren. Zoals reeds is gebleken, ziet het ernaar uit, dat de structurele werkloosheid in het Noorden optreedt in de vorm van extra-heftige seizoenschommelingen van de werkgelegenheid. Het zal daarom nodig zijn ook de agrarische sector in de politiek te betrekken en deze langzamerhand tot verdere mechanisering te prikkelen, naarmate de structureel bepaalde arbeidsreserve bezig is te verdwijnen.

6. De noodzaak van economisch onderzoek.

Men zal hebben opgemerkt, dat wij ons bij de classificatie van de instrumenten van de regionale economische politiek in de vorige paragraaf hebben beperkt tot een louter *kwalitatieve* opsomming van de instrumenten, die *mogelijk* zijn. Over de vraag, welke dezer instrumenten voor het geval van de economische ontwikkeling van het Noorden aanbeveling verdienen en wel tot welk een omvang en in welke combinatie — het *kwantitatieve* vraagstuk dus — hebben wij ons niet uitgelaten.

De reden van dit stilzwijgen is, dat wij menen daarover

⁴²⁾ Ook bij de uitbreiding van het verkeersnet en de verdeling van de recreatieruimte zal men rekening moeten houden met de situatie aan de andere kant van de grens en de voorzienbare groei van dit Duitse gebied. Er is alle reden te trachten met de Noord-Duitsers tot samenwerking te komen op het gebied van de regionale politiek. Dat de drie Noordnederlandse provinciën hun politiek in dezen coördineren, spreekt natuurlijk vanzelf.

⁴³⁾ Dit is men aanvankelijk van plan geweest met het sodabedrijf te Delfzijl, toen het er nog naar uitzag, dat hiervoor geen particulier kapitaal zou kunnen worden aangetrokken.

⁴⁴⁾ Petrè (blz. 53) deelt mede, dat dergelijke maatregelen zijn getroffen voor Londen, Parijs en Athene.

niet veel te kunnen zeggen, dat voldoende op empirische gegevens steunt om de moeite van het opschrijven waard te zijn. Daarom willen wij deze paragraaf wijden aan het o.i. belangrijke vraagstuk, hoe men tot zulk een voldoende gefundeerd oordeel zou moeten komen.

Nodig is een voortgezet economisch onderzoek van het Noorden, resulterend in 1) een sociaal-economische inventaris en 2) een econometrisch model van de streek.

Ad 1) Een sociaal-economische inventaris is een stelselmatige beschrijving van de sociaal-economische verschijnselen van de streek, in hun onderlinge samenhang, teneinde de economische structuur van de streek en haar zwakke plekken goed te leren kennen ⁴⁵⁾. Het gaat hier in eerste instantie om het stellen van de juiste diagnose van de economische ziekte van de streek. Een sociaal-economische inventaris bevat weliswaar veel statistisch materiaal, maar is door haar sterk beschrijvende karakter toch in hoofdzaak kwalitatief van aard. Men tracht te komen tot de afgrenzing van de betrokken streek als sociaal-economische levenseenheid om vervolgens de natuurlijke hulpbronnen en hinderpalen, de demografische structuur en het arbeidspotentieel, de mogelijkheden en moeilijkheden van industrie, landbouw, handel en verkeer, en de vestigingstendities van de bedrijven te analyseren en te beschrijven. Kent men eenmaal de sterke en de zwakke plekken van de streek goed, dan kan men hieruit aanwijzingen putten voor een antwoord op de vraag, waar de beste aangrijpingspunten liggen voor een effectieve regionale economische politiek.

Het komt ons voor, dat het zeer wenselijk is, dat de provinciale besturen van Friesland, Groningen en Drenthe in onderlinge samenwerking trachten tot de opstelling van een sociaal-economische inventaris van het Noorden te komen. Het schijnt ons toe, dat de drie provinciale *Economisch-Technologische Instituten* de geschikte organen zijn om dit werk, waarmede zij reeds een eindweegs zijn gevorderd, voort te zetten en uit te breiden. Indien deze drie instituten dit werk in onderlinge samenwerking doen, zullen zij eenzelfde opzet kunnen volgen, hetgeen zeer wenselijk is ter wille van de onderlinge vergelijkbaarheid der resultaten en de samenvatting dier resultaten in één regionaal overzicht.

Ad 2) Een econometrisch model van een streek (i.c. het Noorden) is een samenstel van vergelijkingen, dat de onderlinge samenhang van de macro-economische grootheden van die streek en hun samenhang met economische grootheden buiten de streek (i.c. overig Nederland en het buitenland) beschrijft. Het is van kwantitatieve aard en is bestemd voor het opstellen van verantwoorde prognoses zowel betreffende de verwachte toekomstige ontwikkeling van de streek onder invloed van hetgeen zich hier, in overig Nederland en in het buitenland afspeelt, als betreffende de te verwachten effecten van voorgestelde economisch-politieke

⁴⁵⁾ Een voorbeeld is het rapport „*Economisch structuurbeeld van Oost-Vlaanderen*”, Gent 1959, dat in opdracht van het provinciale bestuur van Oost-Vlaanderen onder leiding van Prof. Dr. A. J. Vlerick, hoogleraar-directeur van het Seminarie voor economie bij de Rijksuniversiteit te Gent, is geschreven door diens assistenten M. Anselin, A. Buyst en J. Maton. Dit rapport bestaat uit drie delen in één band, achtereenvolgens handelende over: I) Demografische structuur; II) Economische bedrijvigheid en infrastructuur (waarbij alle bedrijfstakken stuk voor stuk worden beschreven); III) Sociaal-economische problematiek van het Oostvlaamse arbeidspotentieel (beroepsstructuur, scholing, arbeidsmobiliteit, werkloosheid).

TABEL 6.

Provinciale rekeningen, inzet-afzettabel
(Groningen, 1953; in mln. gld.) a)

Betaald of te betalen aan:	Betaald of te betalen door:																Totaal Bedrijven	Overheid	Verzekeringsfondsen	Consumenten	Overig Nederland	Buitenland	Balansmutatierekening	TOTAAL		
	20-30	01	03 en 08 en 14	04	05	06	07 en 15	09 en 10	11-13	16	17	40-41	42	50-51	60-62-70											
20-30 Landbouw, tuinb., veeteelt en visserij	41,4	0,2	12,1	—	0,5	—	0,3	—	—	—	—	—	—	—	—	125,0	0,5	180,0	—	—	14,5	67,8	19,9	0,5	282,7	
01 Aardewerk, glas, kalk en steen	—	0,2	—	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,4	—	13,1	—	—	0,2	9,8	0,5	—	23,6	
03 en 08 Grafische nijv., kunstnijv. en papiernijv.	1,1	0,2	11,7	0,5	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6,3	15,8	36,3	—	—	0,5	46,6	52,2	—	135,6	
04 Bouwnijverheid	0,5	—	0,5	—	0,1	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,8	4,6	7,0	16,2	—	1,0	—	—	67,6	91,8	
05 Chemische nijverheid	—	—	1,3	—	3,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,5	0,9	6,6	0,8	—	3,0	30,3	37,2	—	77,9	
06 Hout, kurk en stro	1,0	—	—	0,1	—	1,2	0,2	—	—	—	—	—	—	—	—	1,5	2,1	8,1	1,5	—	1,4	33,6	3,4	—	48,0	
07 en 15 Kleding, reiniging en textiel	1,0	—	—	—	—	—	3,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,0	—	—	—	3,7	111,9	2,5	—	123,5	
09 en 10 Leder, wasdoek, rubber en veenderijen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11-13 Metaalnijv., scheepsbouw enz.	1,0	1,9	1,1	—	0,8	0,3	0,4	0,3	8,9	—	—	—	—	—	—	0,5	—	19,9	2,0	—	1,8	101,2	36,0	20,5	181,4	
16 Gas-, elektricit.- en waterleidingsbedr.	0,2	1,2	2,3	—	0,4	0,5	0,2	—	—	—	—	—	—	—	—	0,8	1,7	10,2	1,1	—	13,5	3,5	—	0,5	28,8	
17 Voedings- en genotm.	9,8	—	0,9	—	10,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	55,1	2,2	78,1	—	—	40,0	259,9	125,0	—	503,0	
40-41 Handel, incl. uitg.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31,1	3,2	—	85,0	63,8	36,0	39,0	258,1	
42 Verkeer, incl. horeca	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26,5	5,0	—	34,0	62,5	55,0	—	183,0	
50-51 Krediet-, bank- en verzekeringswezen	34,8	1,2	8,1	2,5	2,5	1,7	1,1	0,1	6,4	0,3	15,0	—	35,0	—	—	—	—	9,5	2,0	6,5	0,6	3,4	2,0	—	24,0	
60-62-70 Overige bedrijven en beroepen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	41,6	10,0	—	76,0	10,4	5,2	—	143,2	
Totaal bedrijven	90,8	4,9	38,0	15,6	18,3	3,8	5,3	0,5	20,5	1,4	206,4	34,0	22,4	2,3	9,6	473,8	41,8	6,5	278,3	814,0	374,9	128,1	—	—	2.117,4	
Overheid	3,2	1,2	2,0	2,7	1,6	1,9	6,0	0,9	2,2	5,2	38,7	39,9	4,2	0,5	14,5	124,7	—	—	108,0	1,0	—	1,0	—	—	234,7	
Verzekeringsfondsen	3,0	0,4	1,3	2,2	1,0	0,3	1,1	0,2	3,5	0,5	2,4	1,2	2,8	0,7	2,3	22,9	21,7	—	47,2	2,0	—	1,0	—	—	94,8	
Consumenten	124,1	9,6	40,8	39,0	21,1	8,4	34,9	5,7	80,1	3,7	72,5	100,8	62,0	13,5	89,0	705,2	104,5	44,2	—	40,0	10,0	—	—	—	903,9	
Overig Nederland	45,7	5,0	43,8	21,1	16,5	14,9	55,5	3,4	32,1	9,3	121,0	26,2	30,6	2,0	8,8	435,9	60,7	—	336,5	—	—	—	15,0	—	848,1	
Buitenland	8,9	1,4	3,2	10,0	17,6	18,0	16,1	1,7	37,7	6,3	54,0	50,0	45,0	0,5	5,0	275,4	6,0	—	5,0	—	—	—	—	—	286,4	
Balansmutatierekening	7,0	1,1	6,5	1,2	1,8	0,7	4,6	0,4	5,3	2,4	8,0	6,0	16,0	4,5	14,0	79,5	—	44,1	128,9	—	—	—	—	—	143,1	
TOTAAL	282,7	23,6	35,6	91,8	77,9	48,0	123,5	12,8	181,4	28,8	503,0	258,1	183,0	24,0	143,2	2.117,4	234,7	94,8	903,9	848,1	286,4	143,1	—	—	4.628,4	

a) Ontleend aan H. Rijken van Olst: *De provincie Groningen en overig Nederland*, Groningen 1958, blz. 22-23.

maatregelen. Om op verantwoorde wijze gemeenschappelijke voorstellen te kunnen doen op het gebied van de regionale economische politiek zullen de drie provinciale besturen zich een op de feiten gebaseerd inzicht moeten kunnen verwerven in het *totale* effect, dat de voorgestelde maatregelen zullen hebben op de economie van de streek. Anders gezegd: men moet van te voren — zij het slechts bij benadering ⁴⁶⁾ — kunnen aangeven, hoe de „stoot”, op één plaats aan het economische systeem gegeven, doorwerkt tot in alle onderdelen van dat systeem. Bijv.: indien de Overheid telkenjare voor f. 6 miljoen aan openbare werken uitvoert, wat is dan hiervan het gevolg voor de consumptie, de besparingen, de investeringen, de werkgelegenheid in de streek, enz.? Zijn deze gevolgen voldoende te achten? Zo niet, hoe hoog moeten de overheidsinvesteringen *dan* zijn? f. 50 miljoen? f. 130 miljoen? Een econometrisch model van de streek is voor het beantwoorden van dergelijke vragen een onontbeerlijk hulpmiddel. Het ermede verworven inzicht stelt de provinciale en met hen samenwerkende gemeentelijke autoriteiten in staat: 1) zelf

⁴⁶⁾ Niemand beter dan de econometrist zelf weet, dat de „voorspellingen”, op grond van een econometrisch model, *nimmer* „precies uitkomen”. Aan deze eis behoort een model echter niet te voldoen om bruikbaar te zijn. Het is in de praktijk voldoende gebleken, indien slechts een inzicht wordt verworven in de *richting*, waarin de economische grootheden zullen veranderen, en in de *orde van grootte* van die verandering.

de juiste maatregelen te nemen, op de beste wijze gedgeiseerd, die binnen hun bereik liggen; 2) bij de Regering plannen te bepleiten, waarvan zij kunnen aantonen, dat ze effectief zijn *en* — een belangrijk punt — dat zij passen binnen het kader van een door de Regering zelf aanvaardbaar geachte *nationale* economische politiek.

Het opstellen van een model geschiedt in twee stadia. Het eerste, dat dient te geschieden, is *het verzamelen van een voldoende hoeveelheid statistisch materiaal*, dat wordt samengevat in de vorm van *regionale rekeningen*. Deze rekeningen zijn statistische overzichten van de transacties tussen een aantal sectoren van het economische leven van de streek, waarin vrijwel al het statistische grondmateriaal is samengevat en verwerkt.

Het gebrek aan statistisch grondmateriaal betreffende het Noorden maakt het onmogelijk een stel regionale rekeningen van Noord-Nederland te vervaardigen. Het enige, waar wij momenteel over beschikken, is een stel provinciale rekeningen voor de provincie Groningen voor 1953, samengesteld aan de economische faculteit van de Rijksuniversiteit te Groningen op basis van grotendeels door onszelf verzameld statistisch grondmateriaal ⁴⁷⁾. De daarin opgenomen cijfers zijn eerste benaderingen, die door verder onderzoek moeten worden verbeterd en aangevuld en zouden moeten worden gecompleteerd met gegevens over Friesland en Drenthe.

⁴⁷⁾ H. Rijken van Olst: *De provincie Groningen en overig Nederland*, verschenen in de reeks „Scripta Academica Groningana”, Groningen 1958. H. Rijken van Olst: „Provinciale rekeningen en de economische politiek van de regionale overheid”, *De Economist*, CVI (1958), blz. 593-615.

TABEL 7.

Middelen en bestedingen
Groningen en Nederland, 1953 a)

	Groningen b) (mln. gld.)	Nederland c) (mln. gld.)	Groningen in pCt. van Nederland
Toegevoegde waarden van bedrijven (netto, marktprijzen)	867	19.740	4,4
Toegevoegde waarde van Overheid (netto)	56	1.740	3,2
Geografisch produkt (netto, marktprijzen)	922	21.480	4,3
Saldo ontvangen inkomens uit buitenland (voor Groningen: en uit Overig Nederland)	38	410	9,4
Provinciaal, resp. nationaal inkomen (netto, marktprijzen)	961	21.890	4,4
Saldo rekening buitenland (voor Groningen: en rekening Overig Nederland en bijdrage Rijksoverheid)	-139	-1.420	9,8
Totaal der Middelen	822	20.470	4,0
Verbruik door consumenten	635	14.200	4,5
Overheidsbestedingen	123	3.970	3,1
Netto-investeringen van bedrijven (incl. voorraadvorming)	64	2.300	2,8
Totaal der bestedingen	822	20.470	4,0

a) Ontleend aan H. Rijken van Olst: *De provincie Groningen en overig Nederland*, Groningen 1958, blz. 40.

b) De optellingen kloppen niet altijd precies ten gevolge van afrondingen.
c) Bron: *Statistische en econometrische onderzoeken*, 2e kwartaal 1956. Uitgave C.B.S., Utrecht 1956.

De cijfers van de provinciale rekeningen voor Groningen zijn op hun beurt weer samengevat in een *inzet-afzettabel*, die op blz. 941 van dit tijdschrift is overgenomen (tabel 6). Deze tabel geeft een globaal inzicht in hetgeen er in 1953 in de provincie Groningen is omgegaan.

Uit de gegevens van de provinciale rekeningen en die van de door het C.B.S. opgestelde nationale rekeningen voor geheel Nederland is ook tabel 7, „Middelen en bestedingen, Groningen en Nederland”, afgeleid. Uit de post „saldo rekening buitenland” van deze tabel blijkt, dat uit de provincie Groningen in totaal voor f. 139 miljoen (netto) aan middelen naar overig Nederland, de Rijksoverheid en het buitenland is afgevoerd ⁴⁸⁾.

Het getal 128,9 op de onderste regel (balansmutatierekening) van tabel 6 in de kolom „consumenten” stelt de besparingen van de consumenten voor in miljoenen guldens. Deze besparingen vormen 15,4 pCt. van het primaire inkomen van de consumenten; in Nederland *als geheel* besparen de consumenten echter gemiddeld slechts 11,1 pCt. van hun primaire inkomen, zodat men mag concluderen, dat de Groningers een spaarzaam volk zijn. Voor zover hun besparingen van 1953 niet in de vorm van kapitaalexport naar elders afvloeiden (in totaal f. 109,4 miljoen), investeerden zij ze liever in objecten, die een vaste interest dragen — bij voorkeur grond en huizen — dan in industriële objecten.

Nadat men gedurende een reeks van jaren regionale rekeningen van het Noorden (Friesland, Groningen en Drenthe te zamen) zal hebben opgesteld, wordt het mogelijk de tweede stap te doen: het aan de hand van verantwoorde schattingen opstellen van het econometrische model van de streek. Na een jaar of vijf kan men de eerste voorzichtige poging in die richting wagen — voorzichtig, omdat een reeksje van slechts vijf stellen regionale rekeningen in wezen nog te klein is om een voldoende betrouwbare basis te vormen; doch deze moeilijkheid wordt met de jaren vanzelf kleiner, mits men maar voortgaat met het telkenjare opstellen van regionale rekeningen. Zou men enkele jaren geleden over een econometrisch model hebben beschikt, dan had men van tevoren de gevolgen van de bestedingsbeperkingspolitiek ongeveer kunnen voorspellen. Deze politiek

⁴⁸⁾ Specificatie: f. 8,9 miljoen kapitaalexport naar overig Nederland, f. 100,5 miljoen kapitaalexport naar het buitenland, en f. 29,7 miljoen overdracht aan de Rijksoverheid, doordat het bedrag der in Groningen geleide belastingen en andere baten van de sector Overheid (omvattende het geheel van de provinciale overheid, de gemeentelijke en waterschapsoverheden en het Groningsc deel van de Rijksoverheid) groter is dan de in Groningen gedane uitgaven. Men zou deze overdracht kunnen beschouwen als een tegenprestatie voor de diensten, die de Rijksoverheid mede ten behoeve van Groningen verricht. Deze beschouwingswijze staat los van de vraag, of men vindt, dat deze overdracht en de diensten precies tegen elkaar opwegen.

was, *nationaal*, gezien, nodig en juist, omdat de landelijke arbeidsmarkt — als geheel genomen — overspannen was en omdat de Nederlandse betalingsbalans een tekort vertoonde. De Noordelijke arbeidsmarkt was echter niet overspannen en of de betalingsbalans van het Noorden t.o.v. het buitenland een tekort vertoonde, staat nog te bezien. Het is dus geenszins zeker, dat de bestedingsbeperkingspolitiek voor het Noorden wel zo erg heilzaam is geweest. Het is vrij waarschijnlijk, dat dit niet het geval is geweest. Hadden de regionale overheden in die dagen over een model beschikt, dan ware het denkbaar geweest, dat zij met voorstellen bij de Regering hadden kunnen komen, die de landelijke politiek intact hadden gelaten, doch voor het Noorden beter waren geweest.

Zoals gezegd, vooronderstelt het opstellen van een model een grote hoeveelheid statistisch materiaal. Het komt ons voor, dat dit materiaal, voor zover niet reeds voorhanden (bijv. bij het Centraal Bureau voor de Statistiek), zou moeten worden verzameld door een *Noordelijk Bureau voor de Statistiek* (N.B.S.), te financieren door de drie provinciën en de daarin gelegen kerngemeenten ⁴⁹⁾. Dit bureau, dat in geregeld contact zou dienen te staan met het C.B.S. aan de ene kant en de drie Economisch-Technologische Instituten aan de andere kant, kan de provinciale en gemeentelijke overheden alle statistische voorlichting bieden, die zij behoeven. Het kan voorts o.a. een taak hebben bij de analyse van binnen- en buitenlandse inkoop- en verkoopmarkten teneinde de regionale overheden in staat te stellen goed beslagen ten ijs te komen, als zij ondernemers trachten te overreden bedrijven in hun gebied te stichten.

Het opstellen van een econometrisch model en het daarop baseren van prognoses, ook ten behoeve van de regionale economische politiek, is typisch specialistenwerk. Hiervoor richte men een klein, met enkele eersterangskrachten bemand *Noordelijk Planbureau*, dan wel een speciale „econometrische afdeling” van het voorgestelde N.B.S., op ⁵⁰⁾. Dit bureau of deze afdeling zou regelmatig contact moeten houden met het Centraal Planbureau te 's-Gravenhage en de studiedienst van De Nederlandsche Bank teneinde bij het formuleren van de voorstellen voor economisch-politieke maatregelen voor de nodige coördinatie te kunnen zorgen met de nationale economische politiek. *Zo is het bij voorbeeld nodig bij de ontwikkelingspolitiek inflatie te vermijden*, tenzij een depressieve conjunctuursituatie een vergroting der nationale bestedingen mogelijk maakt, zonder dat hiervan een opwaartse druk tegen het prijsniveau het gevolg is. Naarmate de initiatieven der regionale overheden ook op dit punt beter zijn uitgebalanceerd, maken deze overheden uiteraard een grotere kans de medewerking van de Regering te verwerven.

Men kan het Noordelijke Planbureau of de econometrische afdeling van het N.B.S. oprichten, zodra het N.B.S. een jaar of vijf goed heeft gefunctioneerd. Vóórdien is er wegens gebrek aan statistisch materiaal geen taak op dit terrein.

Groningen.

F. J. DE JONG.
H. RIJKEN VAN OLST.

⁴⁹⁾ De stad Groningen is een van de weinige gemeenten in Nederland met meer dan 100.000 inwoners, die geen eigen statistisch bureau hebben, terwijl een aantal kleinere gemeenten wel zulk een bureau heeft. Wij zijn van mening, dat „de stad” er thans geen meer moet oprichten; het is efficiënter mee te werken aan de oprichting van het genoemde Noordelijke Bureau voor de Statistiek.

⁵⁰⁾ Misschien zou het goed zijn hier in de een of andere vorm enige wetenschappelijke verbinding te leggen met de Instituten van de faculteit der economische wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Groningen.

Elke menselijke nederzetting heeft in beginsel vier hoofdfuncties: wonen, werken, verkeer en recreatie. Met deze onderscheiding als uitgangspunt geeft schrijver eerst een algemene behandeling van in het Noorden gelegen nederzettingen; daarna worden de zgn. ontwikkelingskernen onder de loep genomen. Het werkkarakter speelt in de noordelijke nederzettingen normaliter de hoofdrol. De werkkernen kunnen worden onderscheiden in agrarische en niet-agrarische. De veenkolonien worden min of meer tot de agrarische sfeer gerekend. Op deze laatste kernen, die een surplus aan ongeschoolde arbeidskrachten hebben, richtte zich na 1945 in belangrijke mate de industrialisatiegolf. In de stedelijke kernen deed zich de wet van de vertragende voorsprong gevoelen. Zij missen bovendien het surplus aan arbeidskrachten en de expansiedrang die industrialisatie-exploisies te weeg kan brengen. Thans krijgen alle aangewezen ontwikkelingskernen gelijke kansen. Hiermede is de basis gelegd voor een behoorlijke harmonische ontwikkeling in het Noorden.

Werk- en woonkernen in het Noorden

Een globale benadering van hun functie

Mij wagens aan een globale beschouwing over de nederzettingvormen in de drie Noordelijke provinciën, is het nodig het mij ter behandeling gegeven onderwerp „Werk- en woonkernen in het Noorden” eerst wat nader te preciseren, te analyseren en te verfijnen. Ik wil daartoe uitgaan van een in planologische kring sinds lang gebruikelijke onderscheiding. Elke menselijke nederzetting heeft in beginsel vier hoofdfuncties: het wonen, het werken, het verkeer en de recreatie. Daarmee is nog wel niet alles gezegd, want er zijn ongetwijfeld nog wel meer functies te bedenken die een goed functionerende nederzetting te vervullen heeft, maar de vier genoemde hoofdfuncties zijn in het totaalbeeld toch dermate overheersend, dat men er rustig van uit kan gaan. Het beeld, op deze wijze verkregen, heeft het grote voordeel, dat het weinig gecompliceerd wordt en overzichtelijk.

Allereerst moet erop worden gewezen, dat de genoemde vier hoofdfuncties in elke nederzetting plegen voor te komen in onderling zeer gevarieerde vormen. De ene nederzetting is een typisch verkeersknooppunt, de andere een industriële werkstad, de derde een echte woonkern, de vierde een recreatieoord. Al deze typering dragen echter een volstrekt relatief karakter. De absolute woonstad bestaat evenmin als de absolute industriekern. In elke nederzetting treft men min of meer duidelijke sporen aan van elk der vier hoofdfuncties en wanneer het om een typering in bepaalde zin gaat, betekent dit slechts, dat een bepaalde hoofdfunctie kennelijk overweegt. Het is alleen een kwestie van accent, van een bepaalde gradatie.

Daar komt nog iets bij. Een menselijke nederzetting heeft een eigen leven. Zij groeit met de mensen, die haar bevolken, en zij groeit ook met de tijd mee. Elke kern maakt een voortdurend ontwikkelingsproces door. Soms voltrekt dit zich heel langzaam en nauwelijks merkbaar. Soms zelfs schijnt het leven helemaal stil te staan. Maar soms ook komt er plotseling vaart in, een geleidelijk toenemende vaart of één of meer plotselinge schokken. Daarbij is het mogelijk, dat het bestaande accent zich geheel gaat verleggen; dat een boerendorp zich tot een industriekern ontwikkelt of tot een recreatieoord. Ook is het mogelijk,

dat een kern, die haar ontstaan en haar ontwikkeling aanvankelijk geheel te danken had aan haar verkeersligging, door de vestiging of uitgroei van haar industrie van een typisch verkeersknooppunt een echte industriekern wordt en dat zij, door het steeds onaantrekkelijker worden als woonstad, op enige afstand typische woonkernen doet ontstaan, waar zich vooral forensen gaan vestigen.

Stedebouwkundig gezien is het nooit een voordeel wanneer in grotere steden het accent al te zeer op één bepaalde hoofdfunctie is komen te liggen. Wanneer bijv. een grote stad al te zeer woon- of industriekern is gebleven. Een harmonische stedebouwkundige opbouw, een bloeiend stedelijk leven, vragen een zekere harmonie tussen de onderscheiden hoofdfuncties. De troosteloosheid van grote industriesteden in vergelijking met harmonisch ontwikkelde steden als Amsterdam of, om in Noordelijke termen te denken, als Groningen, is een duidelijke onderstreping van deze stelling. Een van de meest wezenlijke kenmerken van de grote stad is haar veelzijdigheid. Bij deze veelzijdigheid telt niet slechts wat er op *dit* moment allemaal omgaat. Daar voegt zich ook nog bij de geschiedenis, de eeuwenlange ontwikkeling die een dergelijke stad heeft doorgemaakt. Want het is juist deze ontwikkeling, niet in de zin van historisch verleden, maar in betekenis van een voortdurend voortarbeiten aan de eigen voleinding, die het wezen van een nederzetting in hoge mate mede bepaalt. Deze mag dan ook nooit uit het oog worden verloren, wanneer men, met de toekomst voor ogen, zich met het lot van dergelijke nederzettingen bezig houdt.

Wat deze historische achtergrond aangaat, stuit men in vele oudere stedelijke nederzettingen op een verschijnsel, naar ik meen door Romein de wet der vertragende voorsprong genoemd, dat soms een sterke rem kan betekenen op een snelle en soepele verdere ontwikkeling. Al van ouds her had men er voorzieningen en een verzorgingspeil, dat het gemiddelde in een wijde omgeving te boven ging. Men vond er vele onderwijsinstituten, een schouwburg en allerlei andere culturele voorzieningen, fabrieken en verkeersmiddelen, verbindingen met de buitenwereld, ziekenhuizen en wat niet al. Nu echter naast hen, soms

drenthe

goede verbindingen

gunstige arbeidsmarkt en faciliteiten

woongelegenheden voor u en uw medewerkers

**veel mogelijkheden op gebied van cultuur, recreatie
en ontspanning**

een goed klimaat voor industriële vestiging

gestimuleerd door kunstmatige middelen, soms spontaan, andere kernen tot snelle ontwikkeling kwamen, kernen die zich inmiddels ook van dit alles voorzagen, maar dan met de technische middelen en op het peil van vandaag, steken de voorzieningen van de oudere plaatsen, die veelal nog net te goed zijn om af te breken, maar die aan de andere kant toch allerminst meer up to date zijn, daarbij vaak pijnlijk af.

Deze wet van de vertragende voorsprong blijkt bij de ontwikkeling van oudere kernen vaak een niet te onderschatten handicap. De krachten en financiële middelen, nodig om de oude structuur volgens moderne begrippen te herzien, blijken aanzienlijk. Een al van ouds ingewikkelde en geconsolideerde structuur en culturele eenheid moet in al haar geledingen worden vernieuwd. Met een voorbeeld verduidelijkt: het is veel eenvoudiger op een maagdelijk terrein een met de eisen des tijds corresponderend geheel nieuw stadsplan te verwezenlijken, dan een bestaande stadskern, hoe centraal en uit verkeersoogpunt gunstig gelegen deze ook moge zijn, aan moderne eisen aan te passen.

Toch zal men de hiertoe nodige energie moeten opbrengen en alle middelen daartoe aanwenden. Al direct hierom, omdat de meeste van die oudere kernen, die in de loop der tijden tot enige ontwikkeling kwamen, nu eenmaal deze groei doormaakten, omdat zij op de geografisch meest gunstige plaatsen gelegen zijn. Zou men onvoldoende aandacht en zorg besteden aan hun verdere ontwikkeling, dan zou men op de lange duur met een aantal moeizaam voortvegeterende, op sterven na dode steden en stadjes blijven zitten. De kans daartoe is in het Noorden, met zijn relatief geringe stedeformende krachten, niet te onderschatten. Om dit te beseffen behoeft men slechts rond te zien in een al lange jaren, wat haar bevolking betreft vrij stationaire provincie als Friesland met, van ouds, zijn elf steden. Gelukkig zijn nu Harlingen, Leeuwarden en Sneek, drie van deze steden, als industriekern aangewezen, waardoor hun een kans tot verdere expansie geboden wordt. Trouwens ook uit het oogpunt van een behoorlijke spreiding van kernen over het gehele provinciale gebied is de aanwijzing van Sneek en Harlingen verheugend. Voor een harmonische gewestelijke ontwikkeling is een zorgvuldige spreiding een eerste eis.

In het algemeen valt het toe te juichen, dat op één na ¹⁾ alle kernen (dus niet gemeenten) in het Noorden met een-inwonertal boven de 12.000 zielen als primaire ontwikkelingskernen zijn aangewezen. In Friesland zijn dit er vijf (Leeuwarden, Sneek, Harlingen, Heerenveen en Drachten), in Drenthe vier (Emmen, Assen, Hogeveen en Meppel), in Groningen vijf (Groningen, Veendam, Delfzijl, Winschoten en Stadskanaal). Al deze plaatsen hebben hun aanwijzing tot industriekern uiteraard in de eerste plaats te danken aan hun duidelijk aanwijsbare industriële ontwikkeling in de voorafgaande jaren. Zij vervullen bovendien een naar Noordelijke maatstaven gemeten belangrijke verzorgende en leiding gevende taak en het lag dus in de rede, dat zij alle bij de verdere ontwikkeling van het Noorden een behoorlijke kans zouden krijgen.

Nadat hiermee een groep noordelijke kernen, in hun

¹⁾ Hoogezand-Sappemeer kreeg een aanwijzing als secundaire ontwikkelingskern.

hoedanigheid van ontwikkelingskern, is geïntroduceerd, past hier eerst een meer algemene behandeling van de in het Noorden gelegen nederzettingen, bezien uit het oogpunt van hun hoofdfuncties, voordat de ontwikkelingskernen nog wat nader onder de loep worden genomen.

Kernen, die als typische woonkernen zonder meer beschouwd kunnen worden, zijn er in het Noorden heel weinig. Bij wijze van voorbeeld noem ik Haren (Gr.), dat dit karakter wel het duidelijkst vertoont. Uiteraard is in vrijwel elke kern de woonfunctie zeer belangrijk, maar men woont er in de eerste plaats omdat men er werkt. Daarom verdient het aanbeveling in een dergelijk geval de werkfunctie op de voorgrond te stellen.

Recreatiekernen heeft het Noorden alleen op de Waddeneilanden.

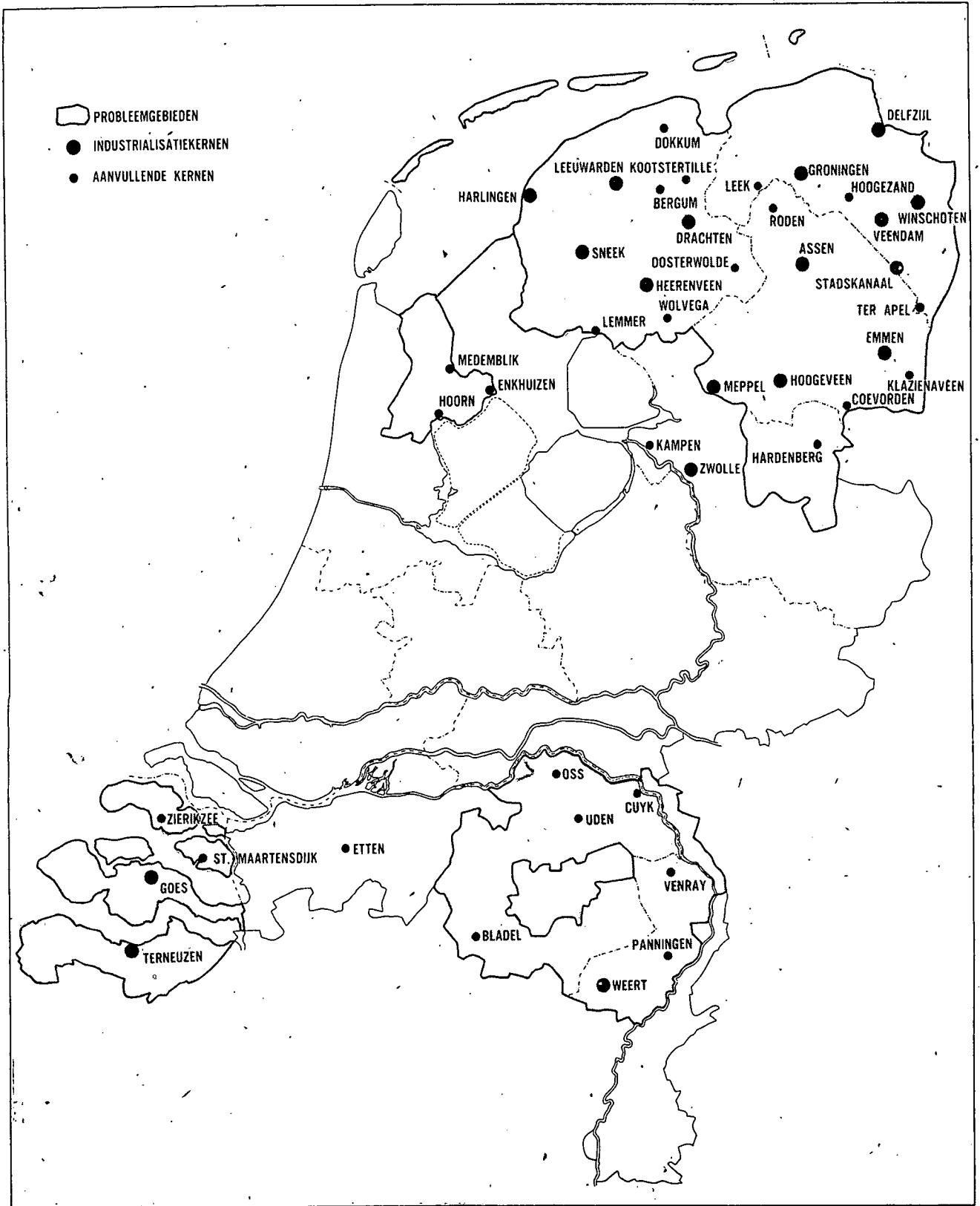
Normaliter speelt dus het werkarakter in de noordelijke nederzettingen de hoofdrol — een rol overigens, die uitermate geschakeerd is naar de diverse soorten van werk, welke er worden bedreven, geschakeerd ook naar de belangrijkheid van de woonfunctie daarnaast — terwijl voorts in verschillende gevallen de verkeersligging aan de in de loop der jaren doorgemaakte ontwikkeling duidelijk een zeer bepaalde richting heeft gegeven.

Wat de werkkernen van het Noorden betreft, is in de eerste plaats een onderscheiding wenselijk tussen agrarische en niet-agrarische kernen. Op het punt van landbouw en veeteelt is het Noorden altijd een belangrijk gebied geweest, waar de welvaart in de eerste plaats bepaald werd door de vraag of het de boer goed ging. Het landbouwbestel en zijn produkten bepaalden er in hoge mate de aard van handel en dienstverlening. Het overgrote deel van de nederzettingen in het Noorden bestaat dan ook uit agrarische kernen. Op hun structuur kan ik hier niet diep ingaan. Ik wil er slechts van vermelden, dat zij de laatste halve eeuw als gevolg van de steeds verdergaande specialisatie op het punt der arbeidsverdeling steeds meer verburgerlijkt zijn. Deze specialisatie der arbeidsverdeling heeft tevens geleid tot een tamelijk ernstig probleem, dat ook in het Noorden om een oplossing vraagt, dat van de te kleine kernen, die niet langer levensvatbaar zijn omdat voor hen de mogelijkheden om tot een voldoende gespecialiseerde arbeidsverdeling te komen, te gering zijn.

Min of meer tot de agrarische sfeer — al zou men hier eveneens aan mijnbouw kunnen denken — worden ook de veenkoloniën gerekend, omdat deze dorpen, nadat de eigenlijke vervening is beëindigd, zeker aanvankelijk, hun voornaamste middel van bestaan in de landbouw vinden. Daarnaast bleken er in deze dorpen vaak aanknopingspunten voor een incidentele industrialisatie te liggen: een turfstrooiselfabriek of een fabriek van actieve kool of meer in de landbouwsfeer: een strokarton- of aardappelmeelfabriek, of — in de nabijheid van turf als brandstof — een glasfabriek, een assortiment later veelal uitgebreid met allerlei andere industrieën — men denke bijv. aan de Groninger werven voor coasters — waardoor verschillende Groninger veenkoloniën zich uiteindelijk tot echte industriekernen hebben ontwikkeld. De industrialisatie vloeit hier hoofdzakelijk voort uit het bevolkings-surplus, dat zonder middelen van bestaan raakt, wanneer de vervening in afzetmoeilijkheden komt te verkeren of afloopt, waarop dan de streek op landbouw gaat overschakelen. De landbouw immers is aanzienlijk minder arbeidsintensief dan de veenderij.

Het is dit bevolkings-surplus in alle veenkoloniale ge-

*Probleemgebieden, industrialisatiekernen
 en aanvullende kernen in
 Nederland*

bieden van het Noorden²⁾, dat tot de befaamde, daar vrijwel continu bestaande structurele werkloosheid heeft geleid. Zij betreft grote groepen vrijwel ongeschoolde arbeiders, die in de landbouw geen emplooi meer kunnen vinden, terwijl er onvoldoende industrie in de buurt is om hen op te vangen. Het werkloosheidsprobleem heeft nl. mede daardoor zulke ernstige vormen aangenomen en sleept zich zo langdurig voort, doordat vooral de oudere generatie van deze veenkoloniale arbeidersbevolking maar weinig mobiel blijkt te zijn en zeer verknocht aan haar woonplaatsen. Daar komt dan nog bij, dat ook hier de bevolking door een ruim geboorte-overschot snel toeneemt, terwijl als gevolg van mechanisatie bovendien zowel landbouw als veenderij voortdurend mensen blijven afstoten.

Deze (oud-)veenkoloniale streken vormen al sinds jaren de echte probleemgebieden van het Noorden. Het is in het bijzonder hier, dat zich sinds 1945 de industrialisatie op enkele kernpunten heeft samengetrokken. Dit vloeide vooral hier uit voort, dat de industrie, bij full employment elders, hier nog een ruim, zij het ongeschoold, arbeidspotentieel vond. In dit verband denke men bijv. aan de vestigingen van Philips in het Noorden. Als typische industriekernen, in deze veenkoloniale trant noem ik Drachten, Veendam, Hoogeveen, Heerenveen, Stadskanaal en in zekere zin ook Emmen, hoewel het thans snel groeiende dorp Emmen zelf geen veenkolonie is, maar een oeroude agrarische nederzetting op de Hondsrug. Binnen de gemeente Emmen met haar 24 dorpen is de kern Emmen echter het voornaamste concentratiepunt geworden voor de industrie, naast enkele nevenkernen van zuiver veenkoloniale oorsprong als Nieuw-Amsterdam, Klazienaveen en Emmercompasuum.

Een bijzondere vermelding verdient de kern Schoonebeek, de oliewinplaats van het Noorden. Hoewel het dorp in belangrijke mate zijn agrarisch karakter heeft behouden, heeft de olie aan allen, die er direct of indirect bij betrokken zijn — en dat zijn er velen — een hogere welstand gebracht. In het algemeen kan dan ook worden vastgesteld, dat het welvaartspeil in deze aanvankelijk zeer arme uithoek van Drenthe aanmerkelijk is gestegen.

Heeft na 1945 de nieuwe industrialisatiegolf zich in het Noorden dus in belangrijke mate gericht op de veenkoloniale kernen en gebieden — mede ook dank zij de aan de probleemgebieden verleende rijkssteun — daarnaast had zij tevens haar weerslag in de werkkernen van meer stedelijke aard en in zekere zin ook in bepaalde, wat grotere en redelijk gunstig gelegen agrarische kernen. De genoemde stedelijke kernen hadden hun ontstaan en ontwikkeling in hoofdzaak te danken aan een viertal dikwijls gecombineerd voorkomende factoren. Zij zijn: verzorgingscentra voor de streek (markt, handel, onderwijs), verkeersknooppunten (wegen, waterwegen en spoorwegen; havenfunctie), bestuurscentra (zetel van het provinciaal bestuur en van gedeconcentreerde ambtelijke instanties van het landsbestuur), militaire steunpunten (oude vesting, garnizoen).

Wat deze stedelijke ontwikkelingskernen betreft gaat het hier om Groningen, Leeuwarden en Assen (verzorgende kern, verkeersknooppunt, bestuurscentrum en voor Assen bovendien nog een groot garnizoen), Winschoten, Sneek, Meppel (verzorgende kern en verkeersknooppunt) en de beide zeehavens Delfzijl en Harlingen. Op al deze plaatsen is,

²⁾ Ook de Friese „Wouden” reken ik hiertoe, hoewel hier ontginning en vervening op een andere wijze geschieden dan in de Groningse en Drentse veenkolonien.

gezien in vergelijking met de veenkoloniale ontwikkelingskernen, in het bijzonder die onder hen, wier ontwikkeling hoofdzakelijk van na 1945 dateert, de eerder genoemde wet der vertragende voorsprong in meerdere of mindere mate van toepassing. Zij missen bovendien — harmonisch ontwikkelde nederzettingen als zij zijn — het grote surplus aan direct beschikbare, zij het ongeschoolde arbeidskrachten, dat de veenkoloniale kernen zo aantrekkelijk maakt voor bepaalde industriële bedrijven. Ze missen ten slotte, omdat in het algemeen de industrialisatiebeweging het Noorden als geheel minder sterk heeft aangeraakt dan de andere delen van ons land, die onweerstaanbare expansiedrang, die in het Westen en Zuiden ook in de oudere steden als het ware industrialisatie-explosies heeft teweeg gebracht.

Dit alles leidde in de Noordelijke steden tot een ontwikkelings situatie, die is achtergebleven bij de gemiddelde bevolkingsgroei van ons land. Het bevolkingsoverschot, dat het mechaniserende en zich stabiliserende platteland bij voortdurend afstoot, ging er grotendeels aan voorbij, soms direct, vaker nog, zoals uit bevolkingsonderzoekingen in Groningen en Leeuwarden is gebleken, na de naburige stad als springplank voor een verdere sprong te hebben gebruikt. En het ergste van dit verschijnsel is, dat daarmee het meest produktieve deel van de eigen arbeidende bevolking, de mannen en vrouwen tussen 18 en 40 jaar, in hoge mate de neiging vertoont aan deze plaatsen de rug toe te keren en naar het Westen te migreren.

Het is overigens noodzakelijk er in dit verband nog eens met nadruk op te wijzen, hoe niettegenstaande dit alles, de hiërarchische betekenis — dat wil zeggen gezag en invloed, vooraanstaande plaats en leidende rol — van de oudere stedelijke kernen in het Noorden overheersend is gebleven. Deze betekenis wordt grotendeels bepaald door de historische plaats, die zij in streek of gewest innemen en door de omvang, waartoe hun eeuwenlange ontwikkeling hen heeft doen uitgroeien. Zo is Groningen onbetwist de hoofdstad van het Noorden, terwijl Leeuwarden en Assen, als bestuurscentra, hun invloed doen gelden over de hele provincie, wier hoofdstad zij zijn.

Groningen, om van deze stad uit te gaan, kan tot de meest harmonisch ontwikkelde steden van ons land worden gerekend. Dat een dergelijke stad niettemin en terecht als ontwikkelingskern is aangewezen, doet daaraan niets af. Het geschiedde, zoals trouwens ook geldt voor Leeuwarden, Assen, Meppel en Sneek, omdat het onmogelijk en ongerijmd geweest zou zijn deze historisch gezien cultureel en economisch belangrijkste steden buiten spel te zetten, door hen ten opzichte van allerlei nieuwe kernen in een discriminerende positie te plaatsen. Dat zij, kennelijk na moeizaam overwonnen aarzeling, de status van ontwikkelingskern kregen, is dus *niet* het gevolg van hun zo zwakke positie, noch van hun nijpend werkloosheidsvraagstuk, want, zoals gezegd, het gaat hier om harmonisch ontwikkelde, in zekere zin zelfs bloeiende steden met een goed functionerend bedrijfsleven. Dat zij tot industriekern werden verklaard en *moesten* worden verklaard, vloeit slechts voort uit de *onder-industrialisatie van het hele Noorden* ten opzichte van de industrialisatie van overig Nederland, een omstandigheid welke geleid heeft tot het in *abnormale* hoeveelheid wegzuigen van de meest produktieve leeftijdsklassen van arbeiders, een verschijnsel, dat met het oog op de meest gewenste nationale bevolkingspreiding onduidelijk is.

Vandaar, dat thans met zoveel klem uit heel het Noorden

CHEMISCHE FABRIEK GEMBO n.v.

WINSCHOTEN

P. van Dijkstraat 9
tel. 05970—2233.

AMSTERDAM

Van Hallstraat 146-148
tel. 020-80881

afdeling CHEMISCHE PRODUCTEN

NATRONWATERGLAS
KALIWATERGLAS
NATRIUMMETASILICAAT
„Tasil" 5 aq en 9 aq.

KIEZELZUURGEL
KRISTALSODA
BORAX:
gries, kristallen, poeder

fabrieken te WINSCHOTEN en NIEUWENDAM

AMYLALCOHOL
(ook voor melkonderzoek)
ISOVALERIAANZUUR
AMYLVALERIANAAT

Alleenverkoop van: BOORZUUR "Twenty Mule Team Brand"

VERKOOP: Chemische Fabriek GEMBO n.v., Winschoten

afdeling DRUKINKTEN

fabrieken te WINSCHOTEN en AMSTERDAM

Alle soorten drukinkten, merken: HELIOS en GRAFICOLOR

VERKOOP: Chemische Fabriek GEMBO n.v., Winschoten

afdeling LAKKEN

fabriek te WINSCHOTEN

SUPER VALSPAR EXTRA

voor amateur en specialist, in blank en in fraaie
kleuren, snelle droging, grote duurzaamheid.

SUPER VALSPAR DECORUM

de ideale huisschilderverf.

BRONZE BOTTOM PAINT

onderwaterverf voor houten schepen.

NITRO VALSPAR

nitrocelluloselakken.

VALENITE de synthetische lak bij uitnemendheid;

één kwaliteit voor spuit en kwast.

MOFFELLAKKEN

VERKOOP: Chemische Fabriek GEMBO n.v., Winschoten en Amsterdam

wordt aangedrongen op maatregelen, die de infrastructuur van de ontwikkelingskernen zullen kunnen verbeteren. En dan gaat het daarbij niet alleen om betere wegen en andere verbindingen, maar vooral ook om verbeteringen van sociale en culturele aard, die er geleidelijk aan toe zullen leiden, dat de weleens wat duffe kleinsteedse sfeer wordt weggevaagd. Dat nieuwe impulsen op relatief korte termijn tot zichtbare resultaten kunnen leiden, ook in van ouds bestaande stedelijke kernen, daarvan is Assen het beste voorbeeld. Deze stad wordt in het Noorden het minst geteisterd door een vertrekoverschot. Zoals uit de hierboven gegeven opsommende beschrijving blijkt, snijdt het mes in Assen van vier kanten: het heeft een verzorgende functie voor een wijde omgeving en is een belangrijk verkeersknooppunt zoals ook de andere stedelijke kernen. Maar het heeft bovendien een groot garnizoen en als bestuurscentrum heeft het zich na 1945 sterk ontwikkeld.

Met name deze groei van na 1945, in de eerste plaats veroorzaakt door de sterk verzwaarde bestuurlijke en militaire functie van deze relatief kleine stad, heeft er de zaak in al zijn facetten wakker geschud. Duidelijk komt dit naar voren uit de verhoudingsgewijs voorspoedige industriële groei, welke deze plaats, waar voordat de industrie nauwelijks van betekenis was, de laatste jaren heeft doorgemaakt. Er heeft zich door dit alles een uitgesproken trek op Assen gericht. Hoewel ook Groningen en Leeuwarden uiteraard een uitgroei van het bestuurlijk apparaat te zien hebben gegeven, heeft dit in deze zoveel grotere kernen niet die duidelijk zichtbare weerslag gehad, als in Assen te constateren valt. Verhoudingsgewijs was de stimulerende kracht ervan hier immers veel geringer.

Sneek, Meppel, Winschoten, Harlingen en Delfzijl moesten deze impuls geheel missen. Delfzijl met zijn nieuwe soda-project is overigens een zaak op zichzelf. Voor de andere genoemde plaatsen gold, dat zij al sinds jaren in hun ontwikkeling belemmerd waren, doordat de trek van de industrialisatie — in het Noorden in het algemeen toch maar zwak aanwezig — kunstmatig door overheidsmaatregelen en min of meer automatisch door het daar bestaande arbeiderssurplus, geleid werd in de richting der veenkoloniale ontwikkelingskernen.

Aan de discriminerende en belemmerende werking der overheidsmaatregelen is thans door de aanwijzing van alle hier genoemde stedelijke kernen boven de 12.000 zielen een eind gekomen. Aan al deze kernen worden nu gelijke ontwikkelingskansen geboden. Men zal zich daarbij uiteraard bewust moeten zijn van de vertragende factoren als de eerder genoemde wet der vertragende voorsprong, als te nauwe gemeentegrenzen, de moeizame gang van zaken bij stadssaneringen — waarvoor nog altijd geen behoorlijke financiële regeling bestaat —, de besluiteloosheid in hogere regionen inzake de aanleg van wegen en kanalen, een besluiteloosheid, die op de ontwikkeling van bepaalde kernen soms uiterst belemmerend kan werken. Men zal dus m.a.w. zijn verwachtingen niet al te hoog moeten spannen, noch al te snel grote resultaten mogen verwachten. Maar in ieder geval is thans de basis gelegd voor een behoorlijke harmonische ontwikkeling van het Noorden. Niet slechts in zuiver economische zin, maar ook op sociaal en cultureel gebied. Dat dit geschied is, lijkt mij niet alleen voor de erbij betrokken kernen, maar voor heel het Noorden van eminent belang.

Meppel.

Prof. Mr. A. KLEIJN.

7-11-1959

Aan het vraagstuk der onderwijsmogelijkheden en -wenselijkheden in verband met de beoogde industriële ontwikkeling van het Noorden zijn een kwantitatief en een kwalitatief, een materieel en een geestelijk aspect te onderscheiden. Aan de hand van dit onderscheid geeft schrijver o.a. een schets van datgene wat zou moeten worden onderzocht en welke gegevens nodig zouden moeten zijn voor een grondige en verantwoorde behandeling van dit vraagstuk. Deze gehele problematiek zal moeten worden bestudeerd op wetenschappelijk niveau; zoveel mogelijk van te voren, maar vooral ook wanneer het gehele ontwikkelingsproces in versterkte mate op gang gekomen zal zijn. Daarvoor zal het, aldus schrijver, noodzakelijk zijn het Hoger Onderwijs, met name de Rijksuniversiteit te Groningen, veel beter te outillieren dan thans het geval is t.a.v. de studie- en researchmogelijkheden in de pedagogiek en met name de sociale pedagogiek. Eerst als dat geschied zal zijn, zal het mogelijk zijn over de vragen betreffende onderwijswenselijkheden en -mogelijkheden in verband met de industrialisatie verantwoorde adviezen te geven.

Het onderwijs in het Noorden

Toen ik trachtte te voldoen aan het verzoek van de redactie te schrijven —in kort bestek— over „de onderwijsmogelijkheden en -wenselijkheden in het Noorden, zulks tegen de achtergrond van de beoogde industriële ontwikkeling in dit gebied”, leek het mij in de eerste plaats noodzakelijk het opgegeven onderwerp naar de inhoud te concretiseren. Daarbij bleek al spoedig dat het onvermijdelijk zou zijn de behandeling ervan radicaal in te perken. Het is nl. onmogelijk in de beschikbare ruimte meer te doen dan een schets te geven van wat er zou moeten gebeuren, wanneer men werkelijk de door de redactie gestelde vraag grondig en op verantwoorde wijze zou willen beantwoorden.

Het volgende moge deze uitspraak toelichten en rechtvaardigen. Men kan nl. vrij gemakkelijk aan het gestelde probleem een kwantitatief en een kwalitatief aspect onderscheiden, al wil dit natuurlijk niet zeggen dat het een los van het ander zou staan. Beide, het kwantitatieve en het kwalitatieve aspect, kunnen dan betrokken worden zowel op de mogelijkheden als op de wenselijkheden, waardoor als vanzelf een vierdeling ontstaat, die het stramien kan vormen voor een daarop gewezen concretiserende beschouwing. Voegt men nog een derde — eveneens voor de hand liggende — onderscheiding daaraan toe, nl. die tussen het materiële en geestelijke aspect van het onderwijs, dan ontstaat een verdeling in acht rubrieken, elk daarvan enerzijds gekenmerkt door een eigen problematiek, anderzijds alle nauw met elkaar verbonden en elkander wederzijds beïnvloedend. Aldus:

1	kwantitatieve	materiële	mogelijkheden
2	kwantitatieve	materiële	wenselijkheden
3	kwantitatieve	geestelijke	mogelijkheden
4	kwantitatieve	geestelijke	wenselijkheden
5	kwantitatieve	materiële	mogelijkheden
6	kwantitatieve	materiële	wenselijkheden
7	kwantitatieve	geestelijke	mogelijkheden
8	kwantitatieve	geestelijke	wenselijkheden

Het zal zonder meer duidelijk zijn dat het onmogelijk is deze 8 gebieden hier aan een uitvoerig onderzoek te onderwerpen en hun onderlinge verhoudingen, ook wat rangorde

betreft, in extenso te beschouwen. We zullen ons dan ook moeten beperken tot het maken van enkele algemene opmerkingen. Bovendien was het niet mogelijk in de betrekkelijk korte beschikbare tijd al het in principe beschikbare feitenmateriaal te verzamelen, terwijl ook publikatie daarvan te veel ruimte zou vragen. *Op vele punten wordt onze bijdrage dus niet meer dan een schets van datgene wat voor een grondige bespreking eigenlijk aan gegevens nodig zou zijn. Een werkprogramma dus voor een nader onderzoek.* Ik hoop dat men het volgende aldus zal willen lezen.

1 en 2. Kwantitatieve en kwalitatieve materiële mogelijkheden.

Hier gaat het dus om de schoolgebouwen, inclusief de gymnastiekzalen en de speelplaatsen, de leermiddelen en dergelijke. Hun aantal en hun hoedanigheid. Ook de gemiddelde klassegrootte. In hoeverre het Noorden hier wat betreft de huidige situatie in een gunstige of ongunstige positie zou verkeren, is mij niet bekend, maar hierover zijn natuurlijk op zeer eenvoudige wijze gegevens te verkrijgen. Het lijkt mij gerechtvaardigd tot dit hoofdstuk ook te rekenen een beschouwing over de afstand die de leerlingen moeten afleggen om een bepaalde school te bereiken, alsmede over de verbindingsmiddelen en verbindingsfaciliteiten, zoals vergoeding van reiskosten en gelegenheid tot overblijven. Hoewel de hier genoemde problematiek op zichzelf voldoende belangrijk is om op dit terrein een onderzoek in te stellen, c.q. de beschikbare gegevens te publiceren, krijgt zij een apart reliëf in verband met de punten

3 en 4. De kwantitatieve en kwalitatieve materiële wenselijkheden.

Wanneer in verband met de beoogde (verdere) industriële ontwikkeling van het Noorden er meer en ander onderwijs moet komen en dus ook meer en andere schoolgebouwen, leermiddelen, enz., dan is het zeer belangrijk te weten hoe de huidige situatie is, en tevens of deze normaal is, d.w.z. overeenstemt met de toestanden in andere delen van het land, dan wel daarvan in positieve of negatieve zin afwijkt.

in de provincie GRONINGEN

GRONINGEN

Raadhuis,
tel. 0 5900-23541

DELFIJL

Gemeentehuis,
tel. 0 5961-3533

HOOGZAND

Gemeentehuis,
tel. 0 5980-2031

WINSCHOTEN

Ind.schap „Oost-Groningen”
Blijhamsterstr., Winschoten
tel. 0 5970-3365

LEEK

Gemeentehuis,
tel. 0 5945-2333

VEENDAM

Gemeentehuis,
tel. 0 5987-3131

**vonden reeds vele ondernemers
een nieuwe vestigingsplaats.....**

Zij troffen hier aan:

- een ruime en rustige werkomgeving
- werkzame en toegewijde arbeidskrachten,
zowel geschoold als ongeschoold.
- vlotte en zakelijke medewerking van de plaatselijke overheid
- financiële tegemoetkomingen in de bouwkosten en bij de aankoop
van industrieterrein
- een zeehaven voor hun export

STADSKANAAL TER APEL

Ind.schap „De Kanaalstreek”,
Hoofdstr. 40, Stadskanaal (O)
tel. 0 5990-2535/3353

**Hierdoor zijn zij in staat om hun producten
tegen de laagste kosten te produceren.**

Doe als zij en volg hun voorbeeld!

Men kan op grond van de ontworpen plannen dan nagaan welke aanvullingen in kwantitatief en kwalitatief opzicht noodzakelijk zullen zijn en of de basis waarvan men uit moet gaan meer of minder gunstig is, c.q. welke inspanningen men zich zal moeten getroosten om de gewenste situatie te bereiken. Bij het — planologisch — industrieel (maar ook sociaal en geestelijk) tot ontwikkeling brengen van het Noorden zal het geheel van kwantitatieve en kwalitatieve materiële mogelijkheden en wenselijkheden (punten 1, 2, 3 en 4) nauwkeurig moeten worden nagegaan en vastgesteld: een grondige beschouwing van het materieel aspect van het onderwijs is beslist onmisbaar¹⁾. Daarnaast zal het geestelijk aspect aandacht vragen en wel in de eerste plaats datgene wat we noemden onder de punten

5 en 6. De kwantitatieve en kwalitatieve geestelijke mogelijkheden.

a. Hier komt in de allereerste plaats de vraag naar voren over hoeveel leerlingen we beschikken bij het lager onderwijs en de verschillende vormen van voortgezet en hoger onderwijs; en vervolgens op hoeveel leerlingen we in de toekomst mogen rekenen. Dit laatste in verband met de natuurlijke bevolkingsaanwas, een toe- of afnemende import uit andere gebieden (bijv. het Westen), maar ook in verband met een eventuele reserve aan leerlingen, die qua capaciteiten — en dat zijn niet alleen intellectuele capaciteiten —, de een of andere vorm van voortgezet onderwijs zouden kunnen volgen, maar daar nu, om welke redenen of door welke oorzaken dan ook, (nog) geen gebruik van maken. M.a.w.: hoe is de kwantitatieve omvang en spreiding van de kwalitatieve mogelijkheden, voor zover deze het „leerlingenmateriaal” betreffen. Ook het eventueel ontbreken van de genoemde reserve zal onder het oog gezien moeten worden.

Men kan hier in verband met de beoogde industrialisatie vanuit twee uitgangspunten redeneren, nl. vanuit de beoogde industrialisatie en dan vragen naar het onderwijs dat en de leerlingen die daarvoor noodzakelijk zullen zijn. Dan betreden we het terrein van de wenselijkheden. Maar men kan ook uitgaan van de mogelijkheden van het leerlingenmateriaal en van daaruit komen tot een planning op industrieel gebied. Het lijkt me dat het een het ander niet uitsluit, al leiden de verschillende wijzen van opzet wel tot verschillende consequenties. Zo zal bijv. bij het ontbreken van voldoende capabele leerlingen voor een bepaalde industriële planning de mogelijkheid van import onder ogen moeten worden gezien. Gegevens hieromtrent zijn te vinden in de twee publikaties van het „Demologisch Instituut”, verschenen onder de titel „Begaafdheidsonderzoek en intelligentiespreiding”, deel I „Methoden en uitkomsten van het medisch en psychologisch onderzoek bij de keuring voor de militaire dienstplicht” en deel II „Intelligentie en arbeidspotentiël”²⁾. Verder moge verwezen worden naar de verschillende publikaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek, in het bijzonder „Het voortgezet onderwijs regionaal bezien, 1951 en 1953”³⁾. Binnen-

kort verschijnt hiervan een tot 1959 bijgewerkte uitgave.

Helaas maakt de beschikbare plaatsruimte het onmogelijk hier nadere gegevens te vermelden. In een uitvoerige bespreking zullen zij echter een zeer belangrijke plaats moeten innemen. Twee facetten zullen daarbij m.i. vooral van belang zijn: 1e. hoe verhouden zich de absolute en relatieve aantallen (de aantallen per 1.000 uit de betreffende leeftijdsgroep) leerlingen die de verschillende scholen vóór voortgezet onderwijs bezoeken, tot die in de andere provincies, speciaal tot die in het Westen, en tot het lands-gemiddelde; 2e. hoe verloopt de ontwikkelingstendens die in de genoemde publikaties van het C.B.S. van 1951, 1953 en 1958/59 tot uiting komt, speciaal wat betreft de verhouding van dit verloop in het Noorden tot de overige delen van het land?

b. De tweede vraag is die naar het aantal scholen voor de verschillende takken van onderwijs, een vraag wel te onderscheiden van die naar de aanwezige schoolgebouwen, maar toch niet geheel los daarvan staande. In het algemeen mag men aannemen dat er een grote mate van congruentie bestaat tussen het aantal en de aard van de verschillende onderwijstypen en het aantal en de aard der daarvoor benodigde schoolgebouwen. Het kan echter ook zijn dat er wel bepaalde typen van onderwijs aanwezig zijn, maar dat geschikte schoolgebouwen niet of onvoldoende aanwezig zijn, zodat van onvoldoende of zeer gebrekkige huisvesting en outillage gesproken moet worden. Deze situatie zou ons naar het onder punt 1 behorende terug voeren. Maar nu de omgekeerde mogelijkheid. Wel voldoende en geschikte schoolgebouwen, maar niet het daarbij behorende type van onderwijs. Tot voor kort zou deze vraag nauwelijks au sérieux genomen behoeven te worden, maar dat is thans niet meer het geval. Volgens de nieuwe maatstaven, die in het wetsontwerp tot regeling van het voortgezet onderwijs, de zgn. „mammoethwet”, zullen gelden met betrekking tot instandhouding van bestaande en het oprichten van nieuwe scholen, zouden in het Noorden tal van schooltypen verdwijnen, waarvoor thans wel de passende schoolgebouwen en de benodigde apparatuur aanwezig zijn.

Dit zou wel een geheel nieuwe en tot nu toe geheel onbekende situatie scheppen, die voor „de beoogde industriële ontwikkeling in het Noorden” wel zeer averechts zou werken. Terecht hebben dan ook naar mijn mening de Gedeputeerde Staten van Groningen, Friesland en Drenthe gezamenlijk in een schrijven van 15 september 1959 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal hun bezwaren tegen deze geprojecteerde „ontwikkeling” met klem naar voren gebracht. Uit hun schrijven blijkt o.a. het volgende:

„Toepassing van de normen, neergelegd in art. 101 van het ontwerp, zou medebrengen dat van de 7 in de drie noordelijke provincies bestaande gymnasia 3 zouden moeten worden opgeheven of aanspraak op bekostiging zouden verliezen. Van de 14 gymnasiale afdelingen van lycea zouden er 12 (indien een pas opgericht lyceum wordt meegeteld: 13) in een soortgelijke positie komen te verkeren; van de hogere burgerscholen zou zulks met 2 het geval zijn; van de 10 middelbare scholen voor meisjes zouden er 6 (indien 2 pas opgerichte scholen worden meegeteld: 8) tot opheffing gedoemd zijn. Van de scholen voor uitgebreid lager onderwijs zouden vele worden opgeheven of hun subsidie-aanspraken verliezen. Slechts van de h.b.s.-afdelingen van de bestaande lycea zou geen enkele behoeven te verdwijnen, indien men 3 pas opgerichte scholen buiten beschouwing laat”.

Wat daarop volgt is van bijzonder belang voor bij de hier aan de orde zijnde aspecten van ons onderwerp, nl.: „de kwantitatieve en kwalitatieve geestelijke mogelijk-

¹⁾ Voor een nadere beschouwing over de verhouding van de industriële, sociale en geestelijke cultuursector en het gebied cultuur in het algemeen zie mijn studie: „Grondslagen en begripbegrippen van vernieuwing in het onderwijs”, serie Moderne Onderwijssystemen, J. B. Wolters, Groningen 1959, blz. 76 e.v., benevens mijn bijdrage in „Opvoeding tot deelneming aan de cultuur”, J. B. Wolters, Groningen 1957, onder de titel: De sociaal-pedagogische taak van het clubhuiswerk.

²⁾ W. de Haan N.V., Utrecht 1951 en 1957.

³⁾ W. de Haan N.V., Utrecht 1951 en 1953.

heden." Gedeputeerde Staten van Groningen, Friesland en Drenthe zeggen:

„Ziet men naar de in het aanhangig ontwerp vervatte mogelijkheden tot oprichting van nieuwe scholen dan blijkt het volgende: Zouden de bestaande scholen voor voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs thans nog moeten worden opgericht, dan zouden op grond van artikel 63 van het wetsontwerp op plaatsing op het scholenplan bedoeld in artikel 59, slechts recht kunnen doen gelden:

- van de 7 gymnasia 2;
- van de 14 gymnasiale afdelingen van lycea: geen;
- van de 20 hogere burgerscholen: 15 (indien men 3 pas opgerichte scholen buiten beschouwing laat);
- van de 14 h.b.s.-afdelingen van lycea: 12;
- van de 10 middelbare scholen voor meisjes: 2.

Het mag niet zo zijn — en kan ook niet de bedoeling van de wet zijn — dat de met het ontwerp beoogde herziening van ons stelsel van voortgezet onderwijs voor de dunner bevolkte gebieden van ons land een sterke achteruitgang van de opleidingsmogelijkheden zou betekenen.

Voor deze gebieden geldt reeds, dat voor de bevolking de gelegenheid om de kinderen onderwijs van middelbaar niveau te doen volgen, veel geringer is. Dit is mede de reden, dat juist in het noorden van het land het uitgebreid lager onderwijs een relatief hoog aantal leerlingen trekt en sociaal zulk een belangrijke rol speelt.

Er is een tendens, dat de hier bedoelde achterstand op onderwijsgebied wordt ingehaald; deze ontwikkeling zou door de wet abrupt worden afgebroken.

Gelden de hiervoor aangevoerde, van andere zijde veelal ook reeds te berde gebrachte bezwaren algemeen, voor de drie noordelijke provincies komt hierbij, dat een ontwikkeling, als in het ontwerp besloten ligt, een averechtse en funeste uitwerking zou hebben op alle pogingen, die mede van de kant van de regering worden gedaan om de positie van deze gewesten te versterken. Dat de opleidingsmogelijkheden voor de jeugd daarbij een factor van groot belang vormen, is zonder meer duidelijk. De wet op het voortgezet onderwijs, in ongewijzigde vorm aangenomen, zou een volledige doorkruising betekenen van het beleid op dit stuk⁴.

c. Als derde punt moeten hier genoemd worden de beschikbare leerkrachten, zowel kwantitatief als kwalitatief beschouwd, wat dus wil zeggen: hun aantal in verband met de genoten vooropleiding en de verworven bevoegdheden. In hoeverre kunnen de drie Noordelijke provincies qua „mensenmateriaal” voldoen aan de huidige behoefte aan leerkrachten bij de verschillende takken van onderwijs en in hoeverre is er voor de toekomst, speciaal in verband met de „beoogde industriële ontwikkeling”, een potentiële reserve aanwezig, of moet men import trachten te bevorderen.

Bij het berekenen van de mogelijke potentiële reserve aan „leerkrachten” moet natuurlijk wel bedacht worden dat men hier niet kan volstaan met de uitkomsten van een intelligentie-onderzoek en zelfs niet met die van een ruimer onderzoek naar studiecapaciteiten. Niet ieder n.l. die wel over voldoende studiecapaciteiten op een bepaald gebied beschikt, is ook geschikt om op dit gebied een goede leraar te worden. Enkele gegevens — omtrent reserve aan studiecapaciteiten met betrekking tot het volgen van Hoger Onderwijs — zijn te vinden in „Groningen als universitaire studiecentrum van de vier Noordelijke provincies” door Dr. K. van Dijk⁴⁾. Deze cijfers zijn van belang zowel voor het onder a genoemde, als t.a.v. de hier besproken vraag betreffende de kwantitatieve en kwalitatieve mogelijkheden met betrekking tot de leraarsopleiding. Op blz. 8 vindt men de volgende tabel:

		Gaan studeren	Niet studeren	Wel geschikt
Friesland	H.B.S.-A	10 (-) a)	53 (19)	530,0 pCt.
	H.B.S.-B	166 (16)	124 (24)	74,7 pCt.
	Gymn.	113 (29)	75 (34)	66,4 pCt.
Groningen	H.B.S.-A	31 (4)	77 (29)	248,4 pCt.
	H.B.S.-B	207 (22)	153 (35)	73,9 pCt.
	Gymn.	199 (56)	96 (40)	48,7 pCt.
Drenthe	H.B.S.-A	10 (1)	26 (9)	260,0 pCt.
	H.B.S.-B	56 (4)	57 (12)	101,8 pCt.
	Gymn.	67 (15)	44 (19)	65,4 pCt.
Overijssel	H.B.S.-A	24 (2)	68 (18)	283,3 pCt.
	H.B.S.-B	154 (12)	174 (22)	113,0 pCt.
	Gymn.	183 (33)	196 (74)	107,1 pCt.

a) De cijfers tussen haakjes geven het aantal meisjes aan, dat in het totaal begrepen is.

Voor de vermoedelijke achtergronden van dit verschijnsel moeten we naar de genoemde studie van Dr. Van Dijk verwijzen. Hier constateren we slechts dat t.a.v. „de kwantitatieve en kwalitatieve geestelijke mogelijkheden”, in elk geval wat betreft het Hoger Onderwijs in het Noorden, een zeer belangrijke „studie-reserve” aanwezig is. Aanvulling van deze gegevens met betrekking tot andere takken van onderwijs zal voor een grondige beschouwing van „het onderwijs in het Noorden tegen de achtergrond van de beoogde industrialisatie” noodzakelijk zijn.

Hoewel de resterende twee rubrieken van zeer groot belang zijn en zowel op zichzelf genomen als in verband met het voorgaande ongetwijfeld gecompliceerde problemen bevatten, willen we — en moeten we — ons ook hier tot enkele opmerkingen beperken.

7 en 8. Kwantitatieve en kwalitatieve geestelijke wenselijkheden.

Deze beide gebieden zijn omdat hierom zo gecompliceerd en zo rijk aan problemen, omdat het hier niet alleen gaat, om datgene wat aan onderwijs wenselijk is, rechtstreeks in verband met en ten gevolge van de industrialisatie als zodanig, maar ook om wat aan opvoeding en onderwijs wenselijk is in verband met de veranderingen welke zich zullen voltrekken in de sociale en geestelijke cultuursector⁵⁾.

In rechtstreeks verband met de industrialisatie moeten berekend worden — in verband met de bestaande situatie en de potentiële reserve — de aantallen en typen van voortgezet onderwijs, zowel algemeen vormend onderwijs, als vakonderwijs, alsmede de behoefte aan — en de aard van het gewenste — Hoger Onderwijs. Daarnaast moeten genoemd worden de scholen voor maatschappelijk werk, met name wat betreft de specialisaties gezins- en bedrijfsmaatschappelijk werk.

Nauw hiermede samenhangend, maar eigenlijk al betrekking hebbend — niet op de economisch-technische cultuursector, maar — op de sociale en geestelijke cultuursector, staat de toenemende behoefte aan de specialisaties kindbescherming en jeugdwerk en volksoopvoeding. Een uitbreiding van de Mater-Amabilis en Zonnebloem scholen voor de meisjes, van de Levensscholen en de jongensscholen onder leiding van het Nationaal Centrum Vorming. Bedrijfsjeugd zal zeker noodzakelijk zijn.

En dan het grote probleem van de „adult-education” in en buiten de bedrijven. Hier ligt een enorm werkterrein voor de Gewestelijke Culturele Raden, die hun beleid voor de toekomst aan mogelijkheden en wenselijkheden zo nauwkeurig mogelijk zullen moeten uitstippelen. Bij het aftasten

⁵⁾ Men zie in dit verband o.a. de inaugurele rede van Prof. Dr. Ph. J. Idenburg: „Mensen gevraagd”, Mededeling no. 60 van het Nutseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, Groningen 1956.

⁴⁾ Rapport van het Sociologisch Instituut aan de Rijksuniversiteit te Groningen, 1954.

De bewoners van het Noorden kan men indelen in die van de klei, het zand en het veen. Aan de van oudsher bestaande maatschappelijk overheersende positie van „de klei” is een einde gekomen. Dit is één van de diepst ingrijpende verschuivingen, die zich in het sociale leven in het Noorden voltrekt. Schrijver schetst wat er wordt en zou moeten worden gedaan om deze verschuivingen in positieve zin op te vangen. Evenzeer als de opkomst der vroegere veenkoloniën alleen duurzaam kan zijn als de bevolking deze draagt en bereid en in staat is verder te bouwen, zo zal ook de klei-zijn taak in het geheel slechts kunnen vervullen indien de bevolking positief daarop is ingesteld. Eigenlijk zou het gehele complex van verschuivingen in het Noorden — behalve de verhouding klei, zand en veen, verdienen ook de verhoudingen tussen stad en platteland, boer en arbeider, landbouw- en industriebevolking, oude en nieuwe bevolking de aandacht — het voorwerp moeten zijn van beleid op het stuk van de „samenlevingsvorming”, dat erop gericht is de Noordelijke samenleving te maken tot een samenleving waarin de delen positief op elkaar zijn ingesteld.

De sociale ontwikkeling in het Noorden

Omlijning van het onderwerp.

Een artikel over de sociale ontwikkeling van het Noorden zal zich — dunkt mij — bezig hebben te houden met de verschuivingen in de plaats en de taak van verschillende groepen der bevolking in deze gewesten. Het zal daarbij tevens van belang zijn de oorzaken van deze verschuivingen op te sporen, en na te gaan, welke gevolgen zij hebben, zowel voor de groep zelf als voor het Noorden als geheel.

Ten slotte — en dat kan naar mijn mening de enige reden zijn waarom een dergelijke beschrijving zin heeft — zal in het licht dienen te worden gesteld wat er gedaan wordt dan wel gedaan zou kunnen of moeten worden om de best mogelijke onderlinge verhoudingen tussen de verschillende groepen te scheppen. Het bestaan van goede onderlinge verhoudingen tussen groepen in de samenleving heeft immers niet alleen een zedelijke waarde voor deze groepen en degenen die daartoe behoren, maar tegelijk daarmee ook een zakelijke kant, doordat, bij het bestaan van deze goede verhoudingen, de produktiviteit van zulk een samenleving — zowel geestelijk als stoffelijk — in hoge mate kan worden opgevoerd. En dit is, wanneer het gaat om de plaats van „het Noorden” in Nederland, van het allergrootste belang!

Klei, zand en veen.

Eén, en misschien wel de meest oorspronkelijke, indeling,

(*vervolg van blz. 952*)

en zo mogelijk uitvoeren van al deze maatregelen komt dan de vraag naar voren hoe de streken, waar niet wordt geïndustrialiseerd zullen reageren. Zullen zij nog sneller lééglopen of zal de ontvolking van het platteland geremd worden? Wat kan een betere verzorging van instituten voor opvoeding en onderwijs hier bewerkstelligen en wat zal daarvoor noodzakelijk zijn?

Ten slotte: heel deze problematiek, samenhangend met de kwantitatieve en kwalitatieve geestelijke wenselijkheden maar ook met al de andere genoemde aspecten, zal bestudeerd moeten worden op wetenschappelijk niveau, zoveel mogelijk van te voren, maar vooral ook wanneer het gehele proces in versterkte mate op gang gekomen zal zijn.

die men in de Noordelijke samenleving kan maken wanneer het erom gaat maatschappelijke groepen te onderscheiden, is die in klei, zand en veen. De bewoners van deze gebieden vormen duidelijk drie groepen met geheel eigen kenmerken; onderling bestaan er soms scherpe tegenstellingen en in ieder geval bestaat er meestal een grote afstand.

Van oudsher is „de klei” het meest op de voorgrond getreden: op deze, naar men op school leert, rijke gronden is een boerenstand tot bloei gekomen, die met zijn levensstijl kenmerkend is geworden voor het Noorden, met name uiteraard voor Friesland en Groningen. Een vrij sterk besloten groep, waarin door dansclubs, tennisclubs en redrijkerskamers, iedereen elkaar van jongsaf aan kent. Het is deze groep, die, op grond ook van haar economische positie, toonaangevend is geworden in de beide genoemde Noordelijke provincies. Uit haar gelederen kwamen de bestuurders van wereldlijke en kerkelijke overheden voort; zij gaf de toon aan in maatschappelijk en cultureel leven. Hoe sterk dit was, blijkt bijv. uit het feit, dat het ook in de zandstreken van Friesland „bon ton” is alleen koeien te houden: met varkens en kippen houdt een „Friese” boer zich niet op, hoewel dit op deze zandgronden economisch waarschijnlijk aanmerkelijk meer verantwoord zou zijn!

In Drenthe bestond een soortgelijke situatie voor de

Daarvoor zal het beslist noodzakelijk zijn het Hoger Onderwijs, met name de Rijksuniversiteit te Groningen, veel beter te outilleren dan thans het geval is t.a.v. de studie- en researchmogelijkheden in de pedagogiek, met name de sociale pedagogiek. Want eerst als dit geschied zal zijn, zal het mogelijk zijn wetenschappelijk verantwoorde adviezen te geven niet alleen omtrent de kwantitatieve, maar vooral ook omtrent de kwalitatieve geestelijke mogelijkheden en wenselijkheden met betrekking tot vragen van opvoeding en onderwijs in het Noorden, tegen de achtergrond van de beoogde — en niet minder de reeds gerealiseerde en voortschrijdende — industrialisatie. De samenwerking met andere studierichtingen en tal van andere instanties zal daarbij dan tevens beslist noodzakelijk zijn.

Groningen.

H. NIEUWENHUIS.

eigenerfde boerenbevolking op de hoge zandgronden, die het centrale deel van deze provincie uitmaken. Dat deze groep in het totale beeld van het Noorden aanmerkelijk minder op de voorgrond is getreden, is waarschijnlijk een gevolg zowel van de omstandigheid, dat zij veel meer geïsoleerd is geweest, als van het feit, dat zij ook naar aard meer naar binnen gericht was.

Verschuivingen.

Aan deze maatschappelijk overheersende positie van „de klei” — en wat Drenthe betreft van „het zand” — is thans een einde gekomen: dit is één van de diepst ingrijpende verschuivingen die zich in het sociale leven in het Noorden bezig is te voltrekken. De voormalige „veenkoloniën” zijn — blijkbaar als alle voormalige koloniën op de wereld! — hun „emancipatie” begonnen! Oostelijk Friesland („de Wouden”); het Zuidelijk Westerkwartier van Groningen; Oostelijk Groningen en Zuid-Oost Drenthe zijn in beweging gekomen. Een bevolking, waarop „de klei” en „het zand” altijd hebben neergezien: veenarbeiders en heidebewoners, kleine boeren en daggelders, mensen die door de maatschappij elders uitgestoten waren — denk aan de maatschappij van weldadigheid van de generaal Van den Bosch met zijn kolonies in Veenhuizen en Frederiksoord! — of die deze maatschappij om wille des geloofs hadden verlaten — zoals Afscheidenen en Dolerenden —; politieke „extremisten” en godsdienstige sectariërs — dat waren de wel zeer heterogene elementen waaruit deze „kolonisten”-bevolking gaandeweg is samengeklonterd. Ondernemings-

lust, arbeidzaamheid en bewegelijkheid waren, naast traagheid en sleur, in de bevolking weinig gedifferentieerd aanwezig.

De omstandigheden waaronder de verveningen plaatsvonden eerst, en de schrale en moeilijk te bewerken bodem later, maken het begrijpelijk, dat afstomping en armoede aanvankelijk het meest op de voorgrond traden. De verbetering der landbouwmethoden, het gebruik van kunstmest, de aanleg van wegen naast kanalen en vaarten, het gebruik van moderne verkeersmiddelen, de extra aandacht op maatschappelijk en huishoudelijk gebied in de dertiger jaren, maken, dat reeds voor 1940 „het veen” zich uit zijn achteruitstelling economisch en sociaal begint los te maken. Na de oorlog blijkt de verdere ontwikkelingsmogelijkheid voor deze bevolking af te hangen van de vraag in hoeverre er blijvend aanvullende werkgelegenheid kan worden geschapen. De sinds 1950 bewust ondernomen pogingen om hiertoe te geraken hebben, met alle begeleidende maatregelen, deze streken verder opengestoten en de bevolking opgestoten in de vaart van het moderne leven. Wat ook het resultaat van het industrialisatiestreven in engere zin mag zijn, het sociaal effect is — ten gevolge van het ook op dit terrein werken van een „multiplier” — ongetwijfeld groot. De positieve mogelijkheden in deze bevolkingsgroep — ondernemingslust, arbeidzaamheid en bewegelijkheid — zijn gestimuleerd en beginnen tot uiting te komen: men legt zich niet langer lijdzaam neer bij een blijkbaar onvermijdelijke situatie of revolteert vruchteloos in het negatieve maar zoekt — mede dank zij een tamelijk intensieve maat-

ROTTERDAMSCHЕ BANK

313 vestigingen in Nederland

waarvan

43 vestigingen in 41 plaatsen in de 3 noordelijke provincies

Ook hier: Waar U ook woont of werkt, de

ROTTERDAMSCHЕ BANK *is altijd binnen Uw bereik*

schappelijke begeleiding in de vorm van opbouwwerk en buurtwerk — allerwegen tot een constructieve bijdrage aan het gewestelijke en nationale leven te komen.

En wat ziet men nu gebeuren? Dat dezelfde factoren, die de inschakeling en de opkomst van de bevolking van de lichte gronden (het veen en voor een deel ook het zand) hebben mogelijk gemaakt, nl. de ontwikkeling van de agrarische en industriële techniek en van de verkeersmogelijkheden — kunstmest en kunstmatige inseminatie; elektromotor en benzinemotor —, tegelijkertijd de aloude positie van de bevolking van de „zwarte gronden” (de klei) aantasten en ondergraven. Landbouwkundig immers worden deze gronden bepaald niet meer als zo bevoorrecht beschouwd, integendeel: zand en veen steken in hun produktie de klei aardig naar de kroon. En maatschappelijk betekent de ontvolking van de kleine dorpen op de klei, als gevolg van de „schaalvergroting” door sneller verkeer, een moeilijk te verwerken feit, wanneer het wordt vergeleken bij de groei van sommige streken op het zand en in het veen.

Zo komt in onze gewesten de bevolkingsgroep in de voormalige veenkoloniale gebieden onweerstaanbaar op en ziet de bevolkingsgroep op de klei — en in Drenthe op het zand — zich op zij gestreefd en voelt zich in haar vroegere toonaangevende positie aangetast. Nog zijn vele van de leidinggevendenden in Overheid en organisaties uit deze groep afkomstig; niet zelden echter is hun denken en doen niet vrij van een heimwee naar het oude, een verbittering tegen de huidige ontwikkeling, en staan zij te weinig open voor de mogelijkheden, die de toekomst kan bieden. Waar dit vooral voor de bevolking op de klei geldt, schijnt het mij toe, dat hierin één van de oorzaken ligt van het feit, dat de ontwikkeling van Drenthe dynamischer is dan die van Friesland en Groningen.

Positieve aanpassing.

Hiermee is — naar ik meen — één van de meest ingrijpende verschuivingen in het maatschappelijk patroon van het Noorden getekend, en zijn de oorzaken en gevolgen daarvan aangegeven. Rest ons nog de vraag wat er gedaan wordt — of zou kunnen worden — om deze verschuivingen in positieve zin op te vangen.

Over de pogingen om de zand- en veenbevolking te helpen in de snel veranderende situatie haar plaats en taak te leren zien, is reeds terloops gesproken. In Oostelijk Friesland verricht het Industrieschap op dit terrein zeer goed werk door zijn speciale functionaris, die belast is met de „bevordering van betere betrekkingen tussen bevolking en bedrijven”; het streekcentrum „Oostelijk Friesland”, een orgaan van overleg tussen organisaties van de bevolking met een centrum te Beetsterzwaag, waar verschillende functionarissen van deze organisaties zijn gevestigd, zodat een voortdurend contact en samenspel tussen hen mogelijk is, levert hiertoe eveneens een bijdrage. Het door dit streekcentrum in 1957 opgezette „streekzelfonderzoek” in Oostelijk Friesland heeft tot de activering van de bevolking bijgedragen en tot mee-denken in de ontwikkeling gestimuleerd. Het in dit gebied reeds langer aanwezige, en thans meer uitgebreide buurtwerk, dat vanuit instellingen te Noordwolde, Jubbega, Bakkeveen en in Dantumadeel wordt verricht en dat het bieden van „samenlevingshulp” ten doel heeft, is voor de ontwikkeling van deze streek van niet te onderschatten betekenis.

In Oostelijk Groningen heeft de maatschappelijk begeleidende taak der industrieschappen (Oost-Groningen: Winschoten; Centrale Groninger Veenkoloniën: Veendam;

de Kanaalstreek: Stadskanaal) zich weinig ontwikkeld. Voor het Noordelijk gedeelte, dat tevens het kleigebied van het Oldambt omvat, is thans een welzijnsorgaan gevormd, dat in een zekere samenwerking met het reeds langer bestaande streekcentrum „De Ennemaborgh”, nabij Winschoten, tracht door gespreksgroepen in alle kringen van de bevolking de openheid voor de ontwikkeling te bevorderen. Buurtwerk is ook hier aanwezig — buiten de kleistreken met name in Wedde en Blijham en in opkomst in Oude Pekela. In Zuid-Oost Drenthe — praktisch het gebied van de gemeente Emmen — wordt er met name in de plaats Emmen en in Erica buurtwerk verricht. In Roden (Noord-West Drenthe) en Zuid-West Drenthe heeft men door streekzelfonderzoek tot de activering van de bevolking bijgedragen, terwijl in het laatstgenoemde gebied tevens buurtwerk in opkomst is.

Is hiermee — overigens verre van volledig! — een aantal activiteiten genoemd ter bevordering van een juiste sociale ontwikkeling van de zand- en veenbevolking, aangegeven dient nog te worden wat er gebeurt om de bevolking op de klei een positieve instelling t.a.v. de huidige ontwikkeling te helpen vinden. Hier kan weer worden genoemd de Stichting Welzijn Oldambt, welke stichting zich zeer uitdrukkelijk de bevordering van deze positieve instelling van de Oldambtster bevolking tot doel stelt. Meer dan alleen op studeren valt hier de nadruk op het gezamenlijk beraad van de verschillende groeperingen in het Oldambt. In het kleigedeelte van dit gebied is reeds langere tijd werkzaam de Stichting Opbouw Drie Gemeenten (Beerta, Finsterwolde, Nieuw Scheemda), welke door middel van buurtwerk de sterk verstarde verhoudingen weer vloeibaar tracht te maken. Studeren en activeren is voorshands nog wel het doel van de Stichting Noord-Groningen, welke het gehele gebied van de kleistreken ten Noorden van de stad Groningen omvat (het „Hogeland”). Een aantal commissies van deze stichting is ingeschakeld bij het groots opgezette onderzoek dat over de situatie van dit gebied wordt uitgevoerd. Wanneer dit onderzoek geheel gereed is, hoopt men met het eigenlijke „reconstructiewerk” in dit gebied te beginnen.

Ten Westen van de Lauwerszee — bij de inpoldering waarvan overigens ook de Stichting Noord-Groningen ten nauwste betrokken is en het gebied ten eerste gebaat zou zijn! — opereert het zgn. „Landaanwinningschap”, een groepering gemeenten in Noord-Oost Friesland, die dit „schap” hebben opgezet min of meer naar analogie van een „industrieschap”. De bevordering van de landaanwinning en in het bijzonder de inpoldering van de Lauwerszee, waarvan een stimulerende invloed op de ontwikkeling van dit gebied verwacht wordt, is daarbij het hoofddoel. Of men naast de „komende kansen”, die men hiermee hoopt te krijgen, ook voldoende oog heeft voor de „nijpende noodzaak” de bevolking thans reeds te betrekken in een heroriënteringsgesprek, dient te worden afgewacht.

Wel geschiedt dit — zij het nog in het raam van een onderzoeksfase — binnen het gebied van het zgn. „Kleibouwschap”, de Noordelijke bouwstreek van Friesland omvattend. Evenals in Noord-Groningen vindt hier een veelomvattend onderzoek plaats, in het kader waarvan echter reeds enigmate, in gespreksgroepen met de bevolking, aan de „mentaliteitsbeïnvloeding” wordt gewerkt, zonder dat dit uiteraard nog tot een systematisch opgezette activiteit is geworden. In het Zuid-Westen van Friesland ten slotte is de Stichting „Sudergoa” bezig in een groot aantal werkgroepen uit de bevolking samengesteld de verschil-

lende aspecten van de huidige situatie en de ontwikkelingsmogelijkheden van deze streek te onderzoeken en te bespreken.

Het is duidelijk, dat dus vrijwel het gehele gebied van

„de klei” is overdekt met een net van organen, die zich met de studie van de problematiek van dit gebied bezig houden en in sommige gevallen ook reeds trachten te komen tot een bewuste „plattlandsreconstructie” — voorsnog door de mentaliteit der bevolking positief op de toekomst te richten. Het valt niet te ontkennen, dat de veen- en zandgebieden, waar het niet zo zeer om een — moeizame — „reconstructie” gaat dan wel om een eerste echte „opbouw” bijna uit niets, daardoor alleen al, en bovendien door de op stimulering hiervan gerichte extra-voorzieningen, in het voordeel zijn. Een doelbewust op stimulering van de „plattlandsreconstructie” in de kleigebieden gericht overheidsbeleid zal de weder-inpassing van deze bevolkingsgroep in de zich zo grondig wijzigende structuur der Noordelijke — en Nederlandse — samenleving zeer kunnen bevorderen.

Evenzeer echter als de opkomst van de voormalige veenkoloniën slechts werkelijke betekenis en duurzaamheid zal hebben als de bevolking haar draagt, en bereid en in staat zal zijn aan haar eigen toekomst verder te bouwen, zo zal ook de klei zijn plaats en taak in het geheel slechts werkelijk kunnen vervullen indien de bevolking zelf daarop positief is ingesteld. Daartoe is onder alle bij deze ontwikkeling betrokken bevolkingsgroepen — op klei, zand en veen — een telkens aan de situatie aangepaste vorm van „samenlevingshulp” noodzakelijk: buurtwerk, streekontwikkelingswerk, maatschappelijk opbouwwerk — of hoe men het noemen wil. Dat daarin ook van onderscheiden kerkelijke en levensbeschouwelijke zijde een waardevolle bijdrage kan worden gegeven, en hier en daar ook gegeven wordt, moet met nadruk worden vastgesteld — ook al bestaat over de wijze waarop deze „inbreng” zou dienen te geschieden wel verschil van mening. Al dit werk zal onderling en in het geheel van het Noorden goed op elkaar moeten worden afgestemd, opdat het doel: een harmonisch samenleven en samenwerken van deze bevolkingsgroepen, kan worden bereikt.

Andere nieuwe verhoudingen.

Binnen het geheel van de hier getekende verschuivingen in de plaats en betekenis van de grote bevolkingsgroepen in het Noorden, doen zich uiteraard nog meer veranderingen voor in de situatie van groepen ten opzichte van elkaar. Te denken valt aan de verhouding van stad en land: de gestimuleerde ontwikkeling van de „achtergebleven”, en de dreigende ontvolking van de „rijke” plattlandsgebieden in het Noorden hebben beide gelijkelijk het effect, dat de vroeger vanzelfsprekende, toonaangevende positie der grotere steden wordt bestreden, en men hun zuigkracht tracht af te remmen. Het scherpst tekent zich deze spanning wel af wanneer het gaat om de verhouding tussen „de” stad (Groningen) en het omringende land.

Hoewel enerzijds het gevaar dreigt, dat het regionalisme een repeterende breuk gaat worden, dreigt anderzijds een

de energiebehoefte stijgt -
beleg in
WERELDENERGIE
het groeifonds
gebaseerd op
wetenschappelijke
prognoses
beurskoers ca f 393,-

onnodig centralisme tot een maatschappelijke en culturele „uitdroging” van het platteland te leiden. Ook hier zou een doelbewust op harmonisering gericht beleid de sociale ontwikkeling slechts ten goede komen!

Niet minder zou in dit verband passen een beschouwing over de verhouding van boer en arbeider. Dé ontwikkeling, die er toe geleid heeft, dat de boer in toenemende mate zijn eigen arbeider is geworden, vormt een van de meest schrijnende problemen in ons gebied. Het uitermate moeizame — bijna alleen op persoonlijke gesprekken op te bouwen — werk om de valse beelden, die deze beide groepen van elkaar hebben, te breken opdat men zicht op de werkelijkheid krijgt is laat op gang gekomen. Voor zover het te laat gekomen is, rijst de vraag welke de maatschappelijke plaats en taak van de boerenstand nog kan zijn, die zo aan zijn bedrijf gebonden is, dat hij in de samenleving niet meer mee kan spelen en dus „buiten spel” komt te staan. Een vraag, die voor de sociale ontwikkeling van het Noorden, met zijn grote boerenbevolking, een levensvraag is! Naast een op bevordering der efficiency gerichte landbouwtechnische en -economische voorlichting, ligt hier vooral voor de agrarisch-sociale voorlichting door de standsorganisaties een grote taak!

Nauw hiermee verwant — en ten dele ook parallel lopend aan de zich wijzigende verhoudingen tussen klei, zand en veen — is de verandering, die zich voltrekt in de verhouding tussen de landbouwbevolking en de industriebevolking. Naarmate het deel der bevolking, dat in de industrie werkt, toeneemt, en deze industrie steeds minder een in hoofdzaak agrarische industrie is — bij de coöperaties ook onder „boerenbestuur” staande! — zal een typisch industriële bevolkingsgroep haar plaats in deze tot dusver overwégend agrarische gewesten moeten vinden. Hoe zal deze groep zich hier inpassen? Er worden — vooral in en rondom de nieuw groeiende steden — pogingen gedaan deze inpassing zo goed mogelijk te laten verlopen — soms door de binding met het agrarische milieu zo lang mogelijk in stand te houden. Zouden ook wij het type van de industrie-arbeider/kleine boer, zoals het in Duitsland en België bestaat moeten helpen ontwikkelen? En hoe vindt de landbouw, ook op dit punt weer, ondanks het feit, dat hij zich door de groei van deze groep soms bedreigd gevoelt, toch de juiste houding?

Ten slotte — om het overzicht over de punten, waarop de sociale ontwikkeling in het Noorden duidelijk in haar spanningen voelbaar wordt, te besluiten: de verhouding tussen „oude” en „nieuwe” bevolking. Het vinden van de juiste verhouding tussen deze beide groepen is vooral een punt in de snel groeiende industrialisatiekernen, zoals Emmen, Delfzijl en Drachten. Verschillende goede initiatieven zijn in deze plaatsen genomen en worden hier meer, daar minder systematisch uitgebouwd tot een stuk „community organization” („samenlevingsvorming”).

In feite zou de gehele sociale ontwikkeling in het Noorden, opgevat in de zin waarin ik het in dit artikel heb gedaan, als een complex van verschuivingen in de plaats en taak van grotere en kleinere bevolkingsgroepen, met alle spanningen en kortsluitingen die dat oproept, het voorwerp moeten zijn van een beleid op het stuk van de „samenlevingsvorming”, dat erop gericht is onze Noordelijke samenleving in al haar verscheidenheid tot een samenleving te maken, waarin de delen positief op elkaar zijn ingesteld en die daardoor de best mogelijke bijdrage aan het culturele en materiële leven van ons land kan geven.

Bakkeveen.

Mr. C. STAPEL.

Sommige streekonderzoekingen verdienen de aandacht van een ieder, die in de overheids- of particuliere sfeer op een verantwoordelijke plaats met de betreffende problematiek te maken heeft. Door deze personen meer direct bij het onderzoek te betrekken en hun als het ware medeverantwoordelijkheid te geven voor het uit te brengen rapport kan worden bereikt, dat de daarin behandelde vraagstukken de levende belangstelling van een ruime kring blijven behouden. Uit deze gedachte is de methode van het streekzelfonderzoek ontwikkeld, die in de schaal van onderzoeksmethoden een geheel eigen plaats zal gaan innemen. Met name in Noord-Nederland is een stijgende belangstelling voor het streekzelfonderzoek merkbaar. De praktijk heeft uitgewezen, dat niet het uit te brengen rapport het belangrijkste resultaat van het onderzoek is, doch veeleer de prikkeling, die er van de in het kader van dit onderzoek plaatshebbende discussies uitgaat op alle mogelijke activiteiten.

Streekzelfonderzoek

Vooral in de jaren na 1945 heeft het wetenschappelijk onderzoek in streek of gemeente in ons land een grote vlucht genomen. Sterk vereenvoudigd gesteld ligt het doel van een dergelijk onderzoek meestal in het geven van inzicht in de sociaal-economische problematiek in de betreffende streek of gemeente, het opstellen van richtlijnen voor een welvaartsbevorderende ontwikkeling van het te onderzoeken gebied en het doen van concrete suggesties aan Overheid of particuliere instanties in dezelfde geest.

De onderzoeker verkrijgt zijn grondmateriaal door het raadplegen van reeds terzake aanwezige literatuur, van statistieken, eventueel aangevuld door het houden van enquêtes en door interviews van diverse personen en instanties. In sommige gevallen wordt hij begeleid door een commissie van deskundigen, die hem de nodige richtlijnen voor het onderzoek geeft en het resultaat van zijn arbeid kritisch beoordeelt. In dit samenspel blijft echter de onderzoeker de centrale figuur en spelen vrijwel alle andere medewerkers aan het onderzoek een meer of mindere passieve rol.

Indien na het beëindigen van het onderzoek het samengestelde rapport verschijnt, zal dit aanvankelijk de bijzondere aandacht hebben van opdrachtgever en van allen die aan de totstandkoming ervan hebben meegewerkt. Buiten deze kring van direct geïnteresseerden wordt het rapport dan nog — en veelal kritisch — bestudeerd door de in de methodiek geïnteresseerde vakgenoten en door buitenstaanders, die in de inhoud belangstellen. Naarmate de tijd voortschrijdt ebt de belangstelling voor het rapport af. Soms worden de gestelde doeleinden bereikt, dikwijls ook niet.

Enkele rapporten behouden gedurende een lange periode hun waarde; de inhoud hiervan is dan vooral voor de beleidsorganen van de Overheid een nuttig instrument. Het dient echter erkend te worden dat de meeste rapporten langs de weg van schrijftafel via lade of kast in een archief terecht komen, en daar tot in lengte van dagen in zoete rust tot vergeling komen. De vraag kan nu worden gesteld, of deze archiverische bijzetting van het onderzoek

een natuurlijke ontwikkelingsgang is, die moeilijk doorbroken zal kunnen worden, dan wel dat men zich een gang van zaken kan indenken, waarbij bepaalde waardevolle elementen uit het onderzoek levend worden gehouden.

Alvorens op deze vraag in te gaan, kan gesteld worden dat tal van onderzoekingen in het sociaal-economisch vlak een concreet object tot doel hebben — men denke bijv. aan de plaatsbepaling van een school, een haven of een markt — en derhalve hun waarde automatisch verliezen, zodra het gestelde doel bereikt is, of door een wijziging van de omstandigheden het uitgangspunt van het onderzoek niet langer als juist aanvaard kan worden. Tal van andere sociaal-economische onderzoekingen behouden echter qua probleemstelling hun actualiteit, met name de studies die de welvaartsproblematiek van een streek of gemeente in haar geheel tot object hebben. Bovendien verdient de inhoud van het hieromtrent uitgebrachte rapport een bredere belangstelling dan alleen binnen de kring van hen, die direct of indirect bij het onderzoek betrokken zijn geweest.

Een rapport dat — om enkele voorbeelden te noemen — handelt over de economische ontwikkelingsmogelijkheden van het gebied X, de sociale verhoudingen binnen de gemeente Y of de agrarische problematiek van de streek Z, verdient de aandacht van ieder die in de overheids- of particuliere sfeer op een verantwoordelijke plaats of functie daarmee te maken heeft. Door deze personen meer direct bij het onderzoek te betrekken en hun als het ware een medeverantwoordelijkheid te geven voor de inhoud van het uit te brengen rapport, kan men bereiken dat de desbetreffende vraagstukken en de daarvoor gesuggereerde oplossingen de levende belangstelling van een grotere kring blijven behouden. Een vooral voor de Overheid niet te verwaarlozen aspect van een dergelijke gang van zaken ten aanzien van het onderzoek is, dat tal van particuliere organisaties en personen een beter inzicht en begrip kunnen krijgen met betrekking tot de maatregelen die de Overheid als uitvloeisel van haar beleid dient te treffen, terwijl voorts langs deze weg voor de uitvoering van bepaalde

HOLLANDSCHE SOCIETEIT VAN LEVENSVZERKERINGEN N.V.

Hoofdkantoor Nederland:
Herengracht 475, Amsterdam-C. tel. 221322
Head Office Canada:
1130 Bay Street, Toronto 5

...meer dan anderhalve
eeuw levensverzekering

(Advertentie)

taken en werkzaamheden het particulier initiatief gestimuleerd kan worden. In de Amerikaanse literatuur over „Community organisation” en „Community development” stelt men in dit verband ten aanzien van het particulier initiatief het principe van „look first into your own backyard”, alvorens bij de Overheid op het nemen van bepaalde maatregelen aan te dringen.

Uit de hiervoor ontwikkelde gedachten is vooral gedurende de laatste jaren langs verschillende wegen en op verschillende plaatsen de methode van het streekzelfonderzoek ontwikkeld. Enerzijds sterk steunend op de Amerikaanse „Community development” gedachte, doch anderzijds bewust aangepast aan de eigen Nederlandse verhoudingen, is hier een ontwikkeling gaande, die in de schaal van onderzoekmethoden een geheel eigen plaats zal gaan innemen. Vooral in Noord-Nederland is een stijgende belangstelling voor het streekzelfonderzoek merkbaar, waarbij de bevolking van de probleemgebieden zich ervan bewust gaat worden ook zelf een actieve bijdrage tot de streekontwikkeling te kunnen geven.

De in het najaar van 1957 onder auspiciën van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel in samenwerking met de Volkshogeschool „Allardsoog” te Bakkeveen gehouden tweedaagse conferentie over „Streekontwikkeling door samenwerking van overheid en bevolking” heeft zonder twijfel een belangrijke bijdrage ter verdieping in deze problematiek gegeven. Immers, er zijn vooral sedertdien verschillende initiatieven — op grotere of kleinere schaal — in het Noorden tot stand gekomen, die beogen een activering van de bevolking op dit gebied tot stand te brengen. Enkele voorbeelden: het breed opgezette streekzelfonderzoek in Z.O. Friesland, in Z.W. Drenthe en in de gemeente Roden, de qua werkterrein meer beperkte gespreksgroepen in de gemeenten Leens en Peize en het „community organisation” werk in de gemeente Delfzijl.

Wat de methodiek van het streekzelfonderzoek betreft is het niet mogelijk één schematische opzet te geven. Deze wisselt nl. nogal eens, afhankelijk van aard, omvang en het ontstaan van het betreffende onderzoek. Als voorbeeld van een op initiatief van gemeentelijke overheden in uitvoering zijnd onderzoek moge dat in Z.W. Drenthe genomen worden; een zeven gemeenten omvattend plattelandsgebied zonder thans en voor de toekomst enige industriële pretentie (de industrialisatiekern Meppel valt nl. buiten het onderzoekgebied). De betreffende gemeentebesturen hebben in het najaar van 1958 een gemeenschappelijke opdracht gegeven aan het Drents Economisch Technologisch Instituut, de afdeling Streekonderzoek van het L.-E.I. en de Stichting Opbouw Drenthe om een sociaal-economisch rapport over deze streek uit te brengen. In elk van deze gemeenten is voor dit onderzoek een drie-

tal werkgroepen gevormd — nl. een algemeen economische, een agrarisch economische en een sociaal-culturele —, geformeerd uit vertegenwoordigers van de gemeentelijke overheid — raadsleden en ambtenaren — enerzijds en van de plaatselijke organisaties en verenigingen anderzijds. Het geheel draagt een informeel karakter teneinde zo vrij mogelijke discussies te bevorderen.

In drie tot vijf samenkomsten per werkgroep wordt nu de plaatselijke problematiek besproken en in een kort sub-rapport samengevat, waarvan de inhoud ter discussie gesteld wordt in een gezamenlijke bespreking met de beide andere werkgroepen. Vervolgens worden voor een aantal onderwerpen regionale werkgroepen ingesteld — bijv. landbouw, verkeer, recreatie, verenigingsleven —, waarin dezelfde procedure wordt gevolgd. De onderzoeker neemt in dit geheel een begeleidende functie in, nadat door hem het basis-discussiemateriaal aan de groepen is verstrekt. Het gesprek wordt dus door de bevolking zelf gevoerd en de onderzoeker neemt in dit stadium een betrekkelijk passieve plaats in. Eerst nadat de verschillende sub-rapporten gereed zijn, heeft hij tot taak dit in één samenvattend rapport voor elk der drie facetten van het onderzoek te verwerken. Deze eindrapporten worden vervolgens — alvorens in de openbaarheid gebracht te worden — voorgelegd aan een beoordelingscommissie, die weer op pariteitsbasis — Overheid en bevolking — is samengesteld. Van deze eindrapporten wordt ten slotte één populaire pocketeditie samengesteld ter verspreiding op ruime schaal onder alle geïnteresseerden.

Hoe jong het streekzelfonderzoek in ons land ook moge zijn, de praktijk heeft reeds bewezen, dat op deze wijze werkend, niet het uit te brengen rapport het belangrijkste resultaat van het onderzoek is, doch veeleer de prikkeling die er van de discussie uitgaat op alle mogelijke activiteiten. De mentale injectie is dus belangrijker dan het papieren recept. Duidelijk blijkt dit bijv. in de gemeente Roden, waar het eigenlijke onderzoek ongeveer een jaar geleden is afgesloten. Dit manifesteert zich op tal van punten: een sterk toegenomen belangstelling voor de raadsvergaderingen, een vlottere medewerking aan overheidsmaatregelen, een meer gecoördineerde ontwikkelingsplanning en een versnelde totstandkoming van voordien sluimerende projecten. Samengevat: een groter vertrouwen in de toekomstmogelijkheden van de gemeenschap. Het streekzelfonderzoek kan derhalve — mits op een goede wijze aangepakt — een belangrijke bijdrage vormen voor de verdere ontplooiing van streek of gemeente, met als bijkomend voordeel voor de onderzoeker: de mogelijkheid tot betere contacten binnen het onderzoekgebied en daardoor een meer levende benadering van de gestelde problematiek.

Assen.

Drs. C. VOORMOLEN.

Schrijver verdedigt de stelling, dat de te geringe bevolkingsgroei in het Noorden des lands voor de middenstand aldaar leidt tot een lagere produktiviteit, vermogensverliezen, weinig lust tot ondernemen enz. Enkele consequenties daarvan zijn, dat een eenmalige sanering van de middenstand geen blijvende oplossing biedt; dat bij eventuele bevolkingsgroei van de additionele beroepsbevolking slechts weinigen in de verzorgende sector behoeven te worden geplaatst en dat door het gebrek aan ondernemingslust niet of zeer laat de noodzakelijke modernisering tot stand worden gebracht. Schrijver verwacht, mede als gevolg van de situatie van de middenstand, in het Noorden overschotten aan „witte boorden dragers”. Hij bepleit een faciliteitenregeling die behalve op de industrie ook gericht is op die diensten, welke evenzeer de regionale economie stimuleren, gecombineerd met beperkte hulp bij de modernisering van de middenstand.

Middenstand en andere diensten

De redactie heeft ons verzocht een specifiek Fries element van de problemen van Noord-Nederland te behandelen. Nu is echter o.i. het meest specifieke voor Friesland dat de algemene moeilijkheden van het Noorden zich in deze provincie in zo extreme mate voordoen ¹⁾. Om niet te vervallen in herhaling van hetgeen in andere artikelen reeds werd behandeld is een algemeen probleem gekozen dat nog niet aan de orde is geweest en waarbij Friesland ook sterk is geïnteresseerd. Dit onderwerp — de werkgelegenheid buiten landbouw en industrie — krijgt weinig aandacht, terwijl het een beter lot verdient. Het gaat hier nl. om ca. 40 pCt. van de beroepsbevolking en de economische schade van een stagnerende ontwikkeling wordt juist in deze groep ondergaan.

De verzorgende sector.

Voorname 40 pCt. van de beroepsbevolking is thans voor een zeer groot deel werkzaam in de zgn. verzorgende sector, waaronder hier wordt verstaan de bedrijven en instellingen die hun produkten en diensten in hoofdzaak leveren aan andere in het gebied gevestigde subjecten. Gemakshalve wordt in het navolgende de verzorgende sector ook wel aangeduid als de „middenstand”, alhoewel dit slechts gedeeltelijk juist is.

In vergelijking met andere landsdelen is in deze categorie in Noord-Nederland in het algemeen en op het platteland in het bijzonder, het aantal bedrijven en het aantal werkenden groot en het geïnvesteerde bedrag klein. Een en ander culmineert o.a. in een lage arbeidsproductiviteit en lage inkomens ²⁾. Qua beschrijving kan hiermede worden vol-

¹⁾ Van de drie Noordelijke provincies is in Friesland de bevolkingstoename het geringst; de migratie het grootst; de inkomensontwikkeling het ongunstigst; de huwelijksvruchtbaarheid het grootst; de industrialisatie het snelst; de woningkwaliteit het slechtst.

²⁾ In samenwerking met het Economisch Instituut voor de Middenstand zijn globale cijfers afgeleid uit de zgn. 6.000 enquêtes; voor de detailhandel zijn de uitkomsten

	Westen	Noorden	Verschil in pCt.
bedrijven per 10.000 inwoners	183	219	20
werkzame personen per 10.000 inwoners	373	429	15
Vervangingswaarde per vestiging	f. 45.086	f. 30.799	32

De lage inkomens blijken o.a. uit het feit dat in Noord-Nederland volgens de woningtelling 1956 slechts 25 pCt. van de niet agrarische mannelijke bedrijfshoofden een inkomen genoot van meer dan f. 6.000 per jaar tegenover een landsgemiddelde van 37 pCt. Voor de mannelijke winkeliers zijn de percentages resp. 23 en 36.

staan ³⁾. Wij willen de ons toegemeten ruimte in de eerste plaats benutten om uiteen te zetten hoe deze situatie voortvloeit uit de te geringe bevolkinggroei. Onze *stelling* is, dat onder de huidige omstandigheden rationeel handelen van de middenstand in Noord-Nederland leidt tot een lagere produktiviteit, vermogensverliezen, weinig lust tot ondernemen e.d. Deze stelling steunt op de overwegingen, die hierna onder de punten 1 t/m 4 zijn uiteengezet.

1. Wanneer het aantal vestigingen van verzorgende bedrijven van een bepaalde branche in een gebied toeneemt, kan men erop rekenen dat het inkomensniveau van de gevestigde bedrijfsgenoten gunstig is. Deze „entry-situatie” doet zich in het algemeen immers alleen voor wanneer de bestaande bedrijven een hoger inkomen verkrijgen dan de toetredende ondernemer op grond van zijn calculaties voor zichzelf verlangt. Wanneer het aantal vestigingen afneemt — de „exit-situatie” — beïnvloeden de calculaties van de uittredende bedrijven het inkomensniveau van de bedrijfsgenoten. De overblijvende ondernemingen zullen immers, om zich te handhaven, nog meer hebben moeten doen om klanten te binden en te krijgen dan de uittredende onderneming. De invloed van de uittredende bedrijven op hun concurrenten vindt men in de praktijk bijv. in het thuisbezorgen van kleine bestellingen, een grote frequentie in winkelweken, lange krediettermijnen e.d. Er heerst een geheel andere bedrijfstijl.

2. Er kan een zeer belangrijk verschil zijn tussen de calculaties van de toetredende en van de uittredende ondernemers. Een nieuwkomer calculeert integraal en betreft daarin o.a.: een volwaardig loon, afschrijvingen gebaseerd op nieuwbouw en een bedrag afhankelijk van het risico dat hij aan de nieuwe vestiging verbonden acht. Iemand zal zijn zaak echter eerst sluiten wanneer hij er minder uithaalt dan de alternatieve opbrengst van zijn produktiemiddelen. De alternatieve opbrengst van zijn pand is sterk afhankelijk van de vraag of het aantal verzorgende bedrijven als geheel in de betrokken plaats op peil blijft. Zo niet dan is het aanbod groter dan de vraag en daalt de prijs tot de waarde in een eventuele andere

³⁾ Een uitgebreide beschrijving vindt men in de E.I.M.-publikatie: „Een onderzoek naar de middenstand in een plattelandsgebied van Friesland”.

bestemming. De alternatieve opbrengst voor zijn arbeidskracht hangt nauw samen met het op peil blijven van het totaal aantal bedrijven in het betrokken gebied, via de mogelijkheid van uitwijken naar een andere branche (al of niet bij opvolging). Het is voorts afhankelijk van de werkgelegenheid in het gebied in het algemeen, de leeftijd van de betrokkene e.d.

Veelal zal de ondernemer zijn bedrijf zelfs pas opheffen bij een inkomen dat nog lager is dan bovenbedoeld alternatief, namelijk wanneer hij een bedrag aftrekt voor het risico dat hij aan een nieuwe werkkring verbonden acht en eventueel voor zijn voorkeur voor het woongebied en voor zijn zelfstandigheid. In vele gevallen is in de praktijk het alternatief voor de arbeidskracht slechts de werkloosheidsuitkering. Om de orde van grootte aan te geven zij vermeld, dat wij menen dat de calculaties van de „entry-ondernemers” leiden tot inkomens van bijv. f. 15.000 tegenover inkomens van f. 3.000 voor de „exit”-ondernemers ⁴⁾.

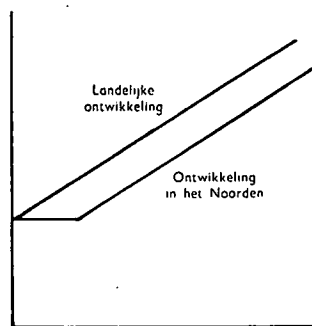
3. In Noord-Nederland is de toeneming van het inwonertal in vele gebieden zeer gering tot nihil; een bron voor omzetsijging is daarmede vervallen ⁵⁾. In de pas lopen van de omzetsontwikkeling ⁶⁾ per bedrijf was derhalve op den duur alleen mogelijk door relatieve wijziging van het aantal bedrijven. Voor vele branches betekende dit vermindering van het aantal bedrijven, evenals toevallig ook voor alle branches gezamenlijk. Landelijk is het n. toevallig zo, dat het totaal aantal van deze bedrijven, zowel in de periode 1920-1950 als in de jaren sinds 1950, nauwelijks veranderde ⁷⁾.

In de stagnerende gebieden van Noord-Nederland domineert dus in een veel groter aantal branches het „exit-bedrijf” en bovendien geldt dit hier ook voor de middenstand als geheel. Het eerste houdt in het domineren van de bedrijfsstijl der „exit-ondernemers”, het tweede, dat voor ondernemer en bedrijfspand weinig of geen uitwijkmogelijkheden naar andere branches openstaan. Zoals onder 2 is uiteengezet is juist dan het verschil in calculatie groot.

4. Men dient voor ogen te houden dat het uitreden van bedrijven in de betrokken gebieden een continu proces is; er moeten steeds weer ondernemers tot opheffing van hun bedrijven worden gedwongen en deze ondernemers zijn daaraan voorafgaande — een veelal lange periode — bereid gaanoeg te nemen met geringe revenuen. De door de „exit-ondernemers” beheerste bedrijfsstijl moet zijn ontstaan toen het tempo van de bevolkingsontwikkeling achter bleef bij de tendentie tot bedrijfsvergroting in de midden-

stand ⁸⁾. Dit ligt voor de middenstand als geheel in het Noorden zover in het verleden — meer dan 30 jaar — dat het verschil in ontwikkeling moeilijk feitelijk kan worden aangewezen.

Het is logisch te verwachten dat zich na het ontstaan van het verschil in bedrijfsstijl, omzet, inkomen en produktiviteit een ongeveer parallele ontwikkeling is gaan voordoen, waarbij het verschil in niveau is blijven bestaan. Een situatie

dus zoals hiernaast is aangegeven. Dit niveauverschil kan men wel feitelijk aanwijzen, bijv. met behulp van verschillen in inkomens en consumptiemiddelen ⁹⁾. De betrokkenen hebben dus veelal een zeer lange periode de gevolgen van een ander ervaren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de lust tot ondernemen bij hen thans gering is. In de

praktijk kan men twee groepen onderscheiden en wel in sommige plaatsen waar de stagnatie eerst van vrij recente datum is zoals Bolsward en Gorredijk, een middenstand die als het ware vecht met „het mes op de keel” en elders vaak een middenstand die „zijn jaren uit zit”.

Voorgaande overwegingen zijn, zoals gezegd, voor ons aanleiding om te stellen dat bij een geringe bevolkingsgroei de middenstand bij rationeel handelen in een slechte positie geraakt. Thans zullen enige redenen worden genoemd waarom de situatie in de middenstand *niet zo rigide* is als boven werd geschetst:

- Bij opvolging en bij modernisatie van het pand worden in de calculatie meer kostenelementen begrepen (bij modernisatie de afschrijvingen) of minder aftrek toegepast (bij opvolging een beter werkgelegenheidsalternatief). Vooral bij goede conjunctuur speelt dit een rol, zodat in die omstandigheden wel enige verbetering in de relatieve situatie ontstaat. Het principiële verschil blijft echter bestaan tussen de „entry”- en de „exit-situatie”. Alleen de calculaties van de marginale ondernemers veranderen iets.

- Belangrijker beperking is dat het schema zoals hierboven uitgewerkt, de resultaten geeft bij rationeel gedrag en perfecte voorspelling. Deze voorspelling heeft betrekking op een lange periode en leeft meestal alleen „in het achterhoofd”. De stemming van de betrokkenen speelt daardoor een belangrijke rol. Een zeer pessimistische stemming onder de middenstanders ten plattelande kan reden

⁴⁾ Het verschil in de calculaties van „entry”- en „exit-ondernemingen” is door ons niet feitelijk getoetst. De zeer grote omzet en winstkans, die men bij vestiging in een nieuwe wijk verlangt, is echter algemeen bekend. Een sprekende illustratie is voorts het feit, dat in Drachten nog vrijwel geen nieuwe middenstandsbedrijven gevestigd zijn; men absorbeert eerst de marge die ligt tussen de „exit” en de „entry-situatie”.

⁵⁾ In het Noorden als geheel was de jaarlijkse toeneming van de consumptie door de geringe bevolkingsontwikkeling in de periode 1921-1958 gemiddeld 30 pCt. kleiner dan in het land als geheel. De consumptie per inwoner steeg n. met ca. 0,8 pCt. per jaar in Nederland; het aantal inwoners met 1,2 pCt. De totale consumptie steeg derhalve met 2 pCt. Wanneer in het Noorden de consumptie per inwoner eveneens met 0,8 pCt. per jaar is toegenomen, zal de totale consumptie gestegen zijn met 0,8 pCt. + 0,6 pCt. = 1,4 pCt. gemiddeld per jaar.

⁶⁾ Omzet-, produktiviteits- en inkomensvergroting zijn nauw verbonden. Het zou te ver voeren dit verband hier uiteen te zetten. Het verband ontstaat vooral door de deelbaarheid van een eenheid arbeid en is derhalve dwingend naarmate het bedrijf kleiner is.

⁷⁾ Het niet veranderen van het aantal bedrijven is geen kwestie van verstarren in het algemeen; het aantal bedrijven correspondeert inderdaad met de bevolkingsontwikkeling. De „entry-situatie” doet zich bijv. voor in Brabant en Limburg; in de periode 1952/1957 vermeerdeerde het aantal detailhandelsvestigingen in Brabant met gemiddeld 0,8 pCt. per jaar, in Limburg met 1,2 pCt. De „exit-situatie” is algemeen in het Noorden des lands. In de periode 1951/1959 ca. 0,8 pCt. per jaar, zowel in de detailhandel als in de horeca-sector als bij het beroepsvervoer over de weg.

⁸⁾ De tendentie tot bedrijfsvergroting steunt hier, behalve op verbetering van de techniek, ook op een differentiatieproces. De kruidenier verpakt bijv. vele van zijn artikelen niet meer zelf.

⁹⁾ Consumentengemiddelde voor de detailhandel in 1952 was voor Nederland 50, voor Friesland 40, in 1957 voor Nederland 54, voor Friesland 40. Dat wil zeggen een gelijke ontwikkeling op verschillend niveau. De ambachtstelling 1953 van het C.B.S. maakt een berekening mogelijk van de gemiddelde omzet per arbeidskracht. Deze omzet blijkt in het algemeen in het Noorden kleiner; soms zelfs 15 pCt.

De verschillen in consumentengemiddelde en omzet ontstaan o.i. meer door de hier geschetste factoren dan door verschillen in verbruikersgewoonten e.d. Deze stelling wordt ondersteund door het feit dat de overbezetting vooral groot is in de „oude” bedrijfstakken. In onze gedachtengang past dit omdat deze bedrijven zijn opgezet bij een relatief groter bevolkingsaantal. Het zou nogal toevallig zijn wanneer de verschillen in verbruikersgewoonten juist correspondeerden met de onderscheiding van oude en nieuwe branches. Bovendien blijkt het omzetverschil groter naarmate de branche op zichzelf minder expansief is. Alleen bij de loodgieters doet het verschil zich niet voor. Dit is juist de branche die ook in het Noorden expansief is.

Het is stellig ook niet zo dat hier sprake is van alleen een verschil tussen stad en platteland. Het E.I.M. vindt voor de drie onderzochte plattelandsgebieden, Oostelijk deel Noord-Brabant, Bommelewaard en drie Friese gemeenten per 1.000 inwoners resp. 21, 29 en 39 ondernemingen en voor de Bommelewaard excl. Zaltbommel een gemiddelde omzet van f. 52.700 tegenover f. 35.000 in de drie Friese gemeenten.

zijn voor sluiting van bedrijven zodra de integrale kosten niet meer gedekt zijn. Wij menen dat dit voor het Noorden als geheel en voor Friesland (nog?) niet het geval is.

• Ook moet in aanmerking genomen worden dat voor zover regionale verschillen in de marges mogelijk zijn men door margevergroting tijdelijk het inkomen kan vergroten. Dit middel kan echter maar tot een bepaalde grens worden gehanteerd zodat het alleen tijdelijk soelaas kan bieden.

• Ten slotte is een beperking dat ook binnen een expulsiegebied zich contractieverschijnselen voordoen, bijv. in Drachten en in de nieuwe wijken van Leeuwarden. Ook binnen een expulsiegebied vindt men de tegenstelling tussen „entry”- en de „exit-situatie”. Het gemiddelde inkomen van de middenstand in een expulsiegebied wordt dus mede beïnvloed door enkele van deze contractiegebieden.

In dit bestek kunnen ook de *consequenties* van deze stelling niet breed worden uitgemeten. Volstaan wordt daarom met het noemen van een drietal.

1. Een eenmalige sanering van de middenstand — zoals bijv. wordt voorgestaan door het Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen — geeft geen blijvende oplossing. Na het aantal jaren met een te geringe bevolkingsgroei ontstaat weer de „exit-situatie”. Een blijvende oplossing voor de middenstand geeft vrijwel alleen verbetering van de bevolkingsontwikkeling of steeds doorgaande uitkooptransacties.

2. Bij een eventuele bevolkingsgroei in het Noorden kan gebruik worden gemaakt van belangrijke verborgen reserves in de middenstand. D.w.z., dat van de additionele beroepsbevolking relatief weinigen in de verzorgende sector geplaatst behoeven te worden. Daarmede kan een — nationaal gezien — niet onbelangrijke produktiviteitsstijging worden bereikt.

3. Door het gebrek aan lust tot ondernemen zal de eigen middenstand van het Noorden veelal niet of zeer laat de modernisering tot stand brengen die voor een goed verloop van de industrialisatie gewenst zijn. Wij achten daarom maatregelen gewenst in de sfeer van advies en kredietverlening.

Andere diensten.

De niet regionaal georiënteerde diensten zijn in het Noorden dun bezet; zij komen echter wel voor. Met name kan een aantal landelijk werkende verzekeringsmaatschappijen worden genoemd waarvan de Onderlinge Brandwaarborg Mij. van Woudsend het meest curieuze voorbeeld is. Deze is gevestigd in een plaatsje van slechts 1.000 inwoners, heeft 160 mensen in dienst en geniet van een welvoorzien arbeidsmarkt. Cijfers over de bezetting van deze — zgn. stuwende — diensten zeggen uiterst weinig wanneer, zoals in dit kader, de begrenzing van het begrip niet nader wordt uitgewerkt. Wel kan hier vermeld worden dat in de „overige diensten” zoals het Centraal Planbureau ¹⁰⁾ die definieert, in het Noorden in 1950 30 pCt. van de beroepsbevolking werkte en landelijk 33 pCt. Zonder overbezetting bij de winkels e.d. die hierin zijn begrepen, zou het verschil belangrijk groter zijn.

De geringe werkgelegenheid in de stuwende diensten, tezamen met de overbezetting in de middenstand hebben als logisch gevolg een relatief geringe vraag naar „witte boorden

dragers”; ook wanneer het industrialisatieprogramma slaagt. Aan de vraagzijde van deze markt wordt voor ons land als geheel een grote expansie verwacht. Indicatie hiervoor is de door het Centraal Planbureau gestelde groei van de „overige diensten” met 416.000 manjaren, d.w.z. 45 pCt. van de totale aanwas der beroepsbevolking. Wanneer in het Noorden het relatieve aantal van deze groep op peil zou blijven, wordt slechts 30 pCt. van de aanwas in de „overige diensten” geplaatst. Een lager percentage is o.i. waarschijnlijker.

De belangstelling voor de verschillende richtingen van onderwijs wijkt daarentegen in algemene lijnen ¹¹⁾ niet af van het landelijk patroon. Het laat zich aldus reeds aanzien dat men de migratie slechts gedeeltelijk kan stuiten met een industrialisatieprogramma. Een indruk van de orde van grootte van het overschot aan „witte boorden dragers” in Noord-Nederland ligt in het bovengaande besloten. Immers, bij een relatief gelijk aanbod blijft de vraag — met minstens 15 pCt. van de totale aanwas van de beroepsbevolking — beneden het landelijk niveau. Aangezien stuwende arbeidsplaatsen nodig zijn voor ca. 60 pCt. van de beroepsbevolking blijkt dat men voor het bereiken van evenwicht in de migratiebalans in het Noorden zeker voor één kwart is aangewezen op het tot ontwikkeling brengen van stuwende diensten. Veel sterker spreekt dit nog wanneer men onderdelen van het Noorden in ogen-schouw neemt. In plaatsen als Groningen, Leeuwarden en Sneek liggen de belangstellingspercentages voor de witteboordenberoepen hoog. In het rayon Sneek, maakt het overschot van „witte boorden dragers” o.i. ongeveer de helft van het totale overschot uit.

Haast vanzelf rijst de vraag waarom deze diensten, die toch qua functie voor de regionale economie niet van de industrie verschillen, niet in het huidige stimuleringsbeleid zijn betrokken. Wij hebben de indruk dat hierbij vooral een historische factor een rol heeft gespeeld. Het regionale stimuleringsbeleid is nl. een vrucht van de industrialisatieprogramma's en wordt behandeld in de industrialisatienota's. Dergelijke programma's en nota's worden met betrekking tot de diensten niet opgesteld.

Het uitstrekken van de stimuleringsmaatregelen over deze diensten zal stellig een aantal moeilijke grensgevallen oproepen. Ook thans zijn echter de grenzen bepaald niet duidelijk; de vraag rijst bijv. of autospuiterijen, kippen-slachterijen en broodfabrieken (als industrietakken moeten worden gezien. Het voordeel van een uitgebreide regeling is in dit opzicht dat men een logisch verband kan leggen met het fundamentele probleem van het Noorden: men kan het principe hanteren „wie expulsie of werkloosheid bestrijdt, competeert premie”.

Het komt ons voor dat, aangetrokken door premies, in de eerste plaats administratieve onderdelen van nationaal werkende diensten zullen worden gevestigd, geheel analoog aan de industrieën die thans filialen stichten. Voorshands zijn wij van mening dat een dergelijke premieregeling ook kan worden toegepast t.o.v. de administratiekantoren van overheidsinstellingen. Weliswaar wordt deze premie een kwestie van „vestzak-broekzak”, maar in de praktijk kan het wel degelijk van betekenis zijn. Wanneer de betrokken dienst op het budget voor nieuwbouw moet bezuinigen komt dan vanzelf aan de orde of deze bezuiniging niet kan

¹¹⁾ Een indicatie voor potentieel aan „witte boorden dragers” is het belangstellingspercentage voor het u.l.o. en v.h.m.o. T.o.v. het aantal jongens dat g.l.o. en v.g.l.o. voorgoed heeft verlaten waren de percentages in 1952: Nederland 38, Friesland 38, Groningen 42, Drente 31.

¹⁰⁾ „Een verkenning der economische toekomstmogelijkheden van Nederland 1950-1970”.

In Groningen hebben zich, in het bijzonder na de oorlog, in verschillende bedrijfstakken belangrijke wijzigingen en ingrijpende vernieuwingen voltrokken. Deze hebben niet alleen geleid tot een sterke verandering in de oorspronkelijke productieprocessen, maar tevens een grote uitbreiding aan het productieprogramma gegeven. Het ligt in de meeste gevallen niet in de aard van de Groninger ondernemer veel bekendheid te geven aan de groei en de veranderingen, die zich in zijn bedrijf voltrekken. Het is hiermede vaak net zo als met de uitbreiding van de bedrijfsgebouwen zelf: vaak vindt men, temidden van de andere bebouwing, achter een sober en bescheiden front een geheel fabriekscomplex gebouwd. Voor de belangrijkste takken — de aardappelmeelindustrie, de strokartonindustrie, de scheepsbouw, de metaalnijverheid, de confectie- en de grafische industrie — van de Groninger industrie wordt, tegen deze achtergrond, in het onderstaande een overzicht gegeven van de veranderingen en vernieuwingen, die in de laatste decennia hebben plaats gevonden.

Meer zijn dan lijken

De kennis van de Groninger industrie strekt bij degenen, die geen studie van dit onderwerp hebben gemaakt, meestal niet verder dan wat de in omloop zijnde leerboeken voor de economische aardrijkskunde aan informatie hierover verstrekken. Dat in Groningen de oudste vorm van nijverheid de scheepsbouw is; dat de bloeiende landbouw en de goedkope brandstof (turf) de aardappelmeelindustrie en de strokartonnijverheid deed ontstaan en dat naast hout-, machine- en steenindustrie de confectienijverheid een niet onbelangrijke tak van bedrijf vormt, kan als algemeen bekend worden verondersteld.

Niet algemeen bekend is daarentegen, dat zich in deze bedrijfstakken in het bijzonder na de oorlog belangrijke wijzigingen en ingrijpende vernieuwingen hebben voltrokken, die niet alleen hebben geleid tot een sterke verandering in de oorspronkelijke productieprocessen, maar tevens een grote uitbreiding aan het productieprogramma hebben gegeven. Het karakter van het bedrijf leent zich in sommige gevallen niet voor het geven van publiciteit aan belangrijke ontwikkelingen in de bedrijfstak, maar in de meeste gevallen ligt het niet in de aard van de Groninger ondernemer veel bekendheid te geven aan de groei en de veranderingen, die zich in zijn bedrijf voltrekken.

(vervolg van blz. 961)

worden verkregen door een belangrijk onderdeel te plaatsen in het Noorden des lands.

Als consequenties van een faciliteitenregeling voor stuwende diensten zien wij vooral:

1. Het hierboven genoemde effect op de totale bevolkingsontwikkeling;
2. Een naar beroepsgroepen meer gemengde bevolking;
3. Een betere aansluiting bij de grondslag voor het regionaal beleid en daarmee een betere aansluiting bij het rechtsgevoel van de betrokkenen;
4. Een belangrijke verbetering, zowel via de versnelde bevolkingsontwikkeling als via het scheppen van een aanvaardbaar werkgelegenheidsalternatief, van de produktiviteit in de middenstand.

Leeuwarden.

Drs. L. J. LOCHT.

Het is hiermede vaak net zo als met de groei van het bedrijf zelf, i.c. de uitbreiding van de bedrijfsgebouwen. Als kleinbedrijf begonnen, vaak temidden van de andere bebouwing, heeft men, waar de omstandigheden dit toelieten, „naar achteren” gebouwd, onopvallend, maar verrassend voor de bezoeker, die achter het sobere en bescheiden front nimmer een dergelijk fabriekscomplex vermoedt.

Voor de belangrijkste bedrijfstakken van de Groninger industrie zal, tegen deze achtergrond, een overzicht worden gegeven van de veranderingen en vernieuwingen, die zich in de laatste decennia hebben voltrokken.

Aardappelmeelindustrie.

Reeds in de dertiger jaren werd gebroken met de oude produktiewijze. Niet alleen werd in steeds meer bedrijven afgestapt van het uitsluitend fabriceren van aardappelmeel, maar ook technisch werd het productieproces geheel gewijzigd. Hierdoor werd het mogelijk een veel beter produkt goedkoper op de markt te brengen. Deze technische research leidde er o.a. toe, dat de tijdsduur van het fabricageproces van aardappel tot meel, die in 1930 nog meer dan een dag bedroeg, tot minder dan een uur kon worden teruggebracht.

Naast de oude derivaten van aardappelmeel, als glucose en dextrine, wordt een steeds groter aantal eindprodukten vervaardigd als voedingsmiddelen, kleefstoffen, stijfsels, e.d. Zij worden gebruikt in de textiel- en de papierindustrie en ook bij de bereiding van voedingsmiddelen. Het gevolg van deze ontwikkeling is geweest, dat van de ca. 175.000 ton aardappelmeel nu 60 pCt. tot derivaten wordt verwerkt, tegen 20 pCt. vóór de oorlog.

De omvangrijke research, die aan dit alles ten grondslag ligt, heeft er toe geleid, dat Nederland op het gebied van de zetmeelveredeling de eerste plaats in de wereld inneemt. Bovendien hebben de contacten met andere bedrijfstakken de industrie er toe gebracht nieuwe chemische produkten te gaan vervaardigen, niet gebaseerd op aardappelmeel. Hiermede voltrekt zich de reeds op gang zijnde ontwikkeling van voedingsmiddelenindustrie naar chemische industrie wel zeer duidelijk. De grootte van de hiermede gepaard

gaande investeringen moge blijken uit het feit, dat sinds 1950 in de aardappelmeelindustrie voor ca. f. 50 à 60 mln. aan gebouwen en machines werd besteed. Met een totale personeelsbezetting in de aardappelmeelindustrie van gemiddeld 1.500 personen wordt een jaarlijkse omzet van ca. f. 110 mln. gehaald. Twee derde hiervan wordt geëxporteerd naar 72 landen.

De strokartonindustrie.

Is van de aardappelmeelfabrieken 60 pCt. binnen de grenzen van de provincie Groningen gevestigd, de stroverwerkende industrie bevindt zich op enkele uitzonderingen na geheel in deze provincie. Ongeveer $\frac{1}{4}$ van het in Nederland geogste stro wordt industrieel verwerkt. Afhankelijk van de prijsverhoudingen worden echter ook zeer grote partijen uit het buitenland, vnl. uit het aangrenzende Noord-West-Duitsland, aangevoerd. Van de jaarlijkse productie tot een waarde van rond f. 90 mln. wordt de helft tot twee derde geëxporteerd, niet alleen naar de traditionele markt in Engeland, maar tegenwoordig evenzeer naar andere landen in Europa, Afrika en Azië. Rondom de strokartonfabrieken ontwikkelde zich de kartonnage-industrie, die in verband met de stijgende vraag op de binnenlandse markt na de oorlog sterk is gegroeid.

Evenals de aardappelmeelindustrie is ook de stroverwerkende industrie niet stil blijven staan bij de oude produktiemethoden en de vervaardiging van het oudste produkt: strokarton. Door de fundamentele research, die verricht wordt in een aantal fabrieken en in het bijzonder door het Nederlands Proefstation voor Stroverwerking in Groningen, zijn reeds belangwekkende technische resultaten bereikt. In het bijzonder zijn deze onderzoeken gericht op de praktische verwerkelijking van het continu-proces van de heterogene „natuur”-grondstof tot een „uniform” eindprodukt.

Naast strokarton is men na de oorlog overgegaan tot de fabricage van stocellulose en strovezelplaten (hardboard, zachtboard). Mede daardoor is ook in deze bedrijfstak een belangrijke stap gezet op de weg naar hoogwaardige eindprodukten en is de stroverwerking uit de sfeer van de agrarische gebondenheid in de typisch industriële sfeer gekomen. De modernisering van de fabrieken heeft belangrijke kapitalen in gebouwen en machinepark gevegd. Na 1950 is voor rond f. 75 mln. hierin geïnvesteerd.

Scheepsbouw.

De Groninger coasterbouw heeft zich historisch ontwikkeld uit de kleine werfjes langs de veenkoloniale kanalen, die houten schepen bouwden voor het turfvervoer. Ook nu nog zijn de meeste werven langs het oude Winschoterdiep gevestigd. In de laatste twintig jaar is er veel veranderd. Bij de eerste aanblik valt de lange rij van kranen op, die vóór de oorlog niet of nauwelijks aanwezig waren.

De grote vraag naar nieuwe schepen na de oorlog leidde er toe, dat nieuwe werkmethoden werden ingevoerd. In plaats van de oude methode van klinken op de helling, wordt nu sectiebouw toegepast in nieuwe, modern geoutilleerde lashallen. Voor het transport van de hal naar de helling werden de grote kranen aangeschaft. Met deze en andere vernieuwingen is bereikt, dat de bouwtijd voor de schepen sterk werd bekort en de gezamenlijke produktiecapaciteit van de werven naar schatting werd verdrievoudigd. Investeringen in apparatuur en gebouwen van f. 80 tot 100 mln. zijn hiervoor nodig geweest.

Binnen het raam van hun ontplooiingsmogelijkheden —

de afmetingen van kanalen, bruggen en sluisen — wordt door de werven een gevarieerd produktieprogramma uitgevoerd. Hoewel in de eerste plaats coasters worden gebouwd, wordt daarnaast de bouw van grote binnenschepen, zeesleepboten, visserijvaartuigen, enz. aangenomen.

De samenwerking, die er in de Groninger scheepsbouw wereld bestaat, op technisch, maar vooral op economisch terrein, mag uniek voor West-Europa worden genoemd. Gezamenlijk wordt een actieve marktpolitiek gevoerd, waardoor de Groninger coaster, die vóór de oorlog vrijwel uitsluitend voor Nederlandse rekening werd gebouwd, nu zijn afzetgebied vindt over de gehele wereld. Deze samenwerking is ook op technisch gebied intensief, zowel onderling als met het Scheepsbouwkundig Laboratorium te Wageningen.

Metaalnijverheid.

Bij het begrip metaalnijverheid denkt men in Nederland zeker niet — en terecht — in de eerste plaats aan de provincie Groningen. Toch kwam, in het bijzonder door de groei van de agrarische industrie en de scheepsbouw een metaalindustrie tot ontwikkeling, die oorspronkelijk op de verzorging van genoemde bedrijfstakken was ingesteld.

De reeds eerder gesignaleerde markante veranderingen, die de Noordelijke basisindustrieën in technisch opzicht doormaakten, vereisten speciale nieuwe machines en apparatuur, die niet eenvoudig bij een fabriek konden worden besteld. Daarom nam de machinefabriek of het constructiebedrijf vaak het initiatief om, al dan niet in samenwerking met de opdrachtgever, de benodigde installaties te ontwerpen. Zo werd de typisch Groninger industrie, evenals de landbouw, omringd door een toeleverende hulpnijverheid van hoge kwaliteit in de metaalsector. De aanwezigheid van deze zeer gevarieerde metaalindustrie is een belangrijke factor voor de vestiging van nieuwe industrieën in dit gewest, zowel bij installatie van het bedrijf alsook bij uitbesteding van werkzaamheden.

De ervaring met deze „toelevering” opgedaan, heeft er toe geleid, dat verschillende ondernemingen in de elektrotechnische, motoren- en metaalverwerkende industrie zijn uitgegroeid tot bedrijven, die met eigen produkten, in serie vervaardigd, op de nationale en internationale markt zijn verschenen. Het betreft hier duurzame consumptiegoederen zowel als halffabrikaten en complete installaties. Bovendien is aan vele ondernemingen een handelsafdeling verbonden, waardoor een net van relaties met buitenlandse leveranciers op zeer verschillend gebied bestaat.

De confectie- en de grafische nijverheid.

De dominerende positie van de stad Groningen als centrum van handel en wetenschap in het Noorden deed in deze stad de confectie-industrie en de grafische nijverheid ontstaan. Voor beide bedrijfstakken geldt, dat zij zijn uitgegroeid van ambacht tot industrie, waarbij wel sterk is gemechaniseerd, doch de veranderingen in de bedrijfsorganisatie, de vakopleiding en het personeelsbeleid mischien nog meer typerend zijn dan de invoering van nieuwe technieken, die bij de scheepsbouw en de agrarische industrie zo'n belangrijke rol speelden.

De Groninger confectienijverheid is voortgekomen uit de handel in tweedehands-kleding, waaraan spoedig speciaal gemaakte kostuums — confectie — werden toegevoegd. Het in de aanvang zuiver ambachtelijk bedrijf (thuiswerkers) veranderde eerst in sterke mate in de dertiger jaren, toen specifieke produktiemethoden in het fabrieksma-

tig uitgeoefende bedrijf konden worden toegepast. De Groninger confectie-industrie is gespecialiseerd op de levering van herenconfectie, overjassen en regenkleding van de hoogste kwaliteit, waardoor naast de bedrijfsorganisatie de vakopleiding in het middelpunt van de belangstelling staat. De grote samenwerking, die er tussen de confectiefabrieken onderling bestaat, heeft er toe geleid, dat op het gebied van de produktiviteitsverhoging, van de sociale voorzieningen en van de afzet opmerkelijke resultaten konden worden bereikt.

De grafische nijverheid in de stad Groningen geniet haar bekendheid vooral door de school- en studieboeken, die hier worden gedrukt. De aanwezigheid van speciaal geschoold personeel voor het zetten van moderne natuurwetenschappelijke publikaties maakt het mogelijk belangrijke opdrachten, vooral uit het buitenland, in Groningen te doen uitvoeren. Daarnaast heeft in Groningen specialisatie plaats gevonden op het terrein van het drukken van kaarten en platenreproducties. De moderne machines zijn in staat reproducties van kaarten, platen en schilderijen in een veelheid van kleuren te vervaardigen.

Deze bespreking van een aantal bedrijfstakken, die of typisch Gronings zijn, of die in deze provincie een eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt, is zeker niet volledig. In technisch en bedrijfsorganisatorisch opzicht zijn ook in

andere bedrijfstakken talloze veranderingen en vernieuwingen tot stand gekomen.

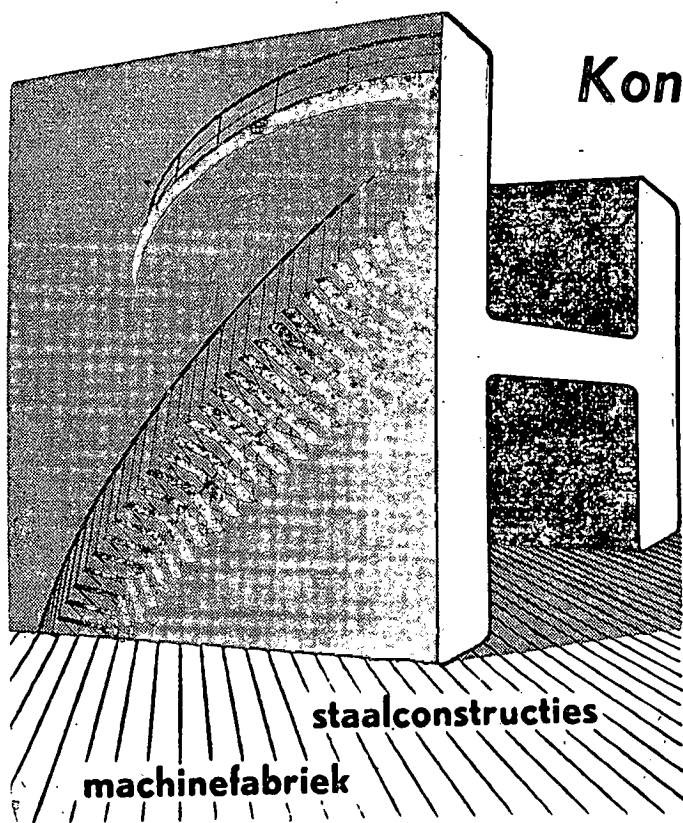
In de zuivelindustrie is de invoering van het continu-proces bij de condensfabricage zeer markant, terwijl de research verder speurt in de richting van veredeling van de zuivelprodukten. Bij de voedings- en genotmiddelen-fabricage is de vrijwel totale mechanisatie van verschillende produktieprocessen het meest opvallend. De chemische industrie, die na de oorlog sterk is uitgebreid, heeft talloze nieuwe produkten op de markt gebracht, die in het buitenland sterk de aandacht trekken.

In de houtzagerijen is de aandacht van de ondernemer in het bijzonder gericht op de verbetering van het intern transport, terwijl in de meubelindustrie de verdoorgevoerde voorfabricage en seriemontage de produktiviteit belangrijk hebben doen toenemen. De steen- en buizenindustrie heeft in de achter ons liggende jaren grote technische verbeteringen doorgevoerd, waardoor het oorspronkelijke seizoenkarakter van deze bedrijfstak meer en meer gaat verdwijnen.

Met deze summier afronding is het beeld van de Groningse industrie zeker niet compleet. De omvang van dit artikel laat echter niet toe dieper in te gaan op de structuur en de speciale facetten der onderscheiden industrieën. Laat deze korte kennismaking een aansporing vormen tot een langer bezoek . . . ter plaatse!

Groningen.

Drs. F. J. KOOISTRA.

Konstruktiewerkplaats

BERGUM

(FRIESLAND)

TELEFOON (05116) 255

havenbedrijf:

VLAARDINGEN-OOST N.V.

tel. Rotterdam 010 - 69014

tel. Vlaardingen 01898 - 2741

Het oorspronkelijke hoogveenoppervlak in Drenthe bedroeg 55.000 ha. Hiervan is thans nog 4.500 ha onvergraven. In de komende twintig jaren zal ook dit restant in vruchtbare dalgrond veranderd zijn. De baggerturfjes zijn praktisch historie geworden en van de handgestoken fabrieksturf is de produktie in dertig jaren tijds gedaald tot 9 pCt. van haar oorspronkelijke grootte. In tegenstelling tot deze beide produkten is de persturf een courant produkt. Behalve voor huisbrand wordt de persturf thans hoofdzakelijk gebruikt als grondstof voor een tak van de chemische industrie. De fabricage van persturf is na de oorlog ingrijpend gemoderniseerd en is thans in hoge mate gemechaniseerd. Van economisch belang is voorts nog de turfstrooiselindustrie van welks twaalf fabrieken er zes in Drenthe zijn gevestigd. Als gevolg van de verminderde turfproduktie en de mechanisatie is het aantal veenarbeiders in Drenthe de laatste dertig jaren tot op de helft verminderd. Er zijn er thans nog 3.000 à 3.500.

De vervening in Drenthe

Vervening is een zeer oud bedrijf. De bekende Romeinse geschiedschrijver Plinius (23-79 n. Chr.) spreekt reeds over een volksstam, die hij in de strek van het tegenwoordige Oost-Nederland-West-Duitsland aantrof, met de woorden: „Het slijk van de bodem bewerken ze met hun handen, drogen ze in zon en wind, waarna ze 't verbranden, om hun spijzen te koken en hun verkleumde lichamen te verwar-men”.

Praktisch onderscheidt men de veengebieden in laagveen en hoogveen. Laagveen wordt in hoofdzaak gevonden onder de waterspiegel, hoogveen daarboven. Na de vervening van laagveen houdt men dus een meer over; van hoogveen vaste grond na de vervening. In Drenthe bevindt zich een hoogveengebied, dat een aaneengesloten geheel vormt met het veengebied ten zuiden van Hoogezand-Sappemeer-Winschoten en het veengebied in West-Duitsland. Reeds uit een oorkonde van 1113 blijkt, dat toen reeds de exploitatie van hoogveen in Nederland een bedrijf was. De afgraving van het Gronings-Drentse hoogveengebied is in 1599 in het Noorden bij Winschoten begonnen en steeds naar het Zuiden voortgezet. In 1764 was het tot Bareveld gekomen, waarmee de Drentse hoogveenafraving begonnen is.

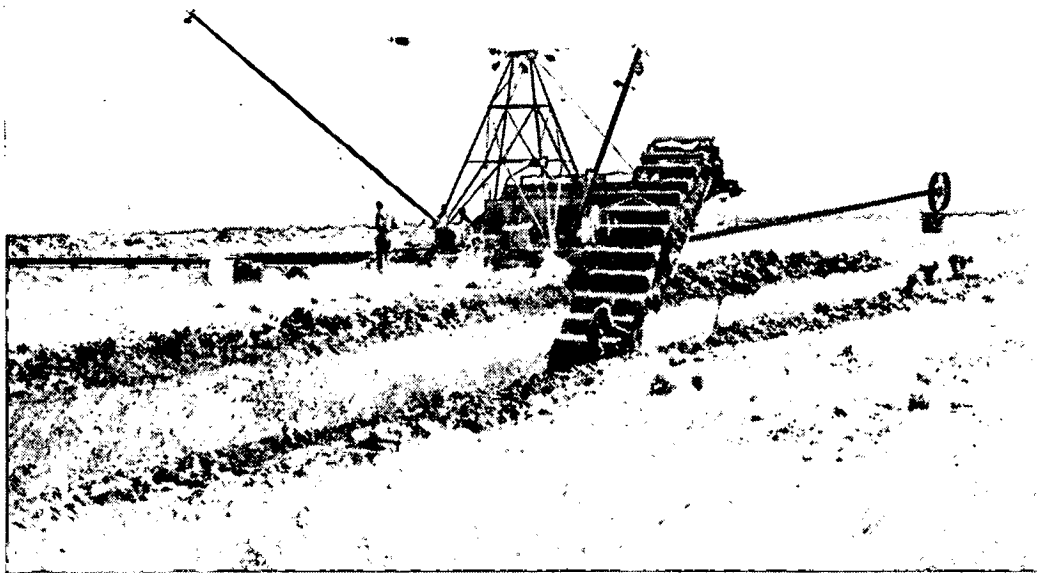
Het oorspronkelijk oppervlak van het gehele hoogveengebied in Drenthe, dus het gebied ten Oosten van de Hondsrug alsmede enkele kleinere hoogveengebieden (Smilde, Hoogeveen), bedroeg 55.000 ha. In 1915 was dit reeds verminderd tot 20.000 ha, in 1950 tot 7.000 ha, terwijl er nu nog ongeveer 4.500 ha onvergraven hoogveen in Drenthe is. Men ziet dus, dat de veenvoorraad in Drenthe ten einde loopt en bij een produktie als de laatste tien jaren plaatsvond, in twintig jaren verdwenen zal zijn. De laatste veenreserves bevinden zich in het Zuidelijkste deel van het Drentse hoogveengebied, dus in Schoonebeek en de streek ten Noorden daarvan.

In hoofdzaak onderscheidt men in het Drentse hoogveen drie soorten veen, nl. een bovenste laag bolster, daaronder zwart veen en daaronder soms darg. Het veen wordt bedekt met een laag bonkaarde, wat eigenlijk geen veen is. Onder het veen bevindt zich zand. Op grond van wettelijke bepa-

lingen is de vervener verplicht op het zand een laag van minstens 50 cm dik bonkaarde en bolster achter te laten. Daardoor wordt na ontginning een zeer goede cultuurgrond voor de landbouw verkregen, de zgn. dalgrond. Deze ontginning van afgegraven hoogveen vergt nog een kostbare bewerking. De gehele streek tussen Hoogezand-Sappemeer-Winschoten en Nieuw Weerdinge — meer dan 35 km afstand — is in de loop der jaren tot vruchtbare dalgrond ontgonnen. Belangrijke landbouwprodukten van de dalgronden zijn aardappelen en rogge, waardoor de aardappelmeel- en strokartonfabrieken o.a. van grondstof worden voorzien.

Niet overal komen de genoemde drie veenlagen voor. In Eerste en Tweede Exloërmond en Valthermond bijv. kwam veel darg voor en weinig bolster; in Schoonebeek veel bolster en geen darg. Van de darg maakt men de vroeger algemeen bekende vierkante baggerturfjes. In 1927 bedroeg de produktie daarvan nog 94.000 stobben à 4,4 ton, dat is 414.000 ton. Door uitputting van de veenvoorraad darg was deze produktie in 1958 teruggelopen tot ongeveer 200 stobben van in totaal 880 ton. Deze produktie geschiedde met eenvoudige machines, aangedreven door stoomlocomobielen. Het veen werd met de hand gespuit en door jakobsbladders naar de machine gevoerd, waarin het veen met een gelijk volume water werd vermengd en als een brij over het veld verspreid. Als het grootste deel van het water in de grond was gezakt en in de buitenlucht verdampt, werd het veen door arbeiders met plankjes onder de voeten in elkaar getrapt, het zgn. „turftrappen”; volgens rechte lijnen werden er dan de turfmaten op getekend, waarna deze turven gestoken en verder aan de lucht gedroogd werden. Zoals uit de cijfers van de baggerturfproduktie blijkt zijn deze turfsoort en de produktiemethode praktisch historie geworden.

Naast de baggerturf, die als huisbrand gebruikt werd, was vele jaren de handgestoken fabrieksturf, de industrieturf bij uitnemendheid. Fabrieksturf werd vroeger gebruikt als brandstof voor stoomkétels — aardappelmeel- en strokartonfabrieken —, in de baksteenindustrie — veldovens — en in aardewerkfabrieken enz. Van de kleine hoeveelheid,

Geheel automatische turfmaschine. In het midden op de foto staat de machine; rechts het vergraven veen; links het onvergraven veen, dat als droogveld wordt gebruikt en de transporteur.

die nu nog — zoals hieronder zal blijken met subsidie — geproduceerd wordt gaat een gedeelte naar de fabriek, die ook de hoofdafnemer van persturf is en de rest naar verschillende afnemers. De gemiddelde produktie van fabrieksturf in Drenthe over de vier jaren van 1927 t/m 1930 bedroeg 30.300 dagwerken à 10,8 ton is 327.000 ton; de gemiddelde produktie over de vier jaren van 1955 t/m 1958 bedroeg nog slechts 2.700 dagwerken, of 29.000 ton. De oorzaak van deze teruggang is de sterk verminderde vraag naar turf als industriële brandstof, waar steenkool en olie de turf verdrongen en bovendien de opkomst van de persturf, waarover nu het een en ander zal worden vermeld.

De produktie van persturf in Drenthe bedroeg gemiddeld over de jaren 1927 t/m 1929 ongeveer 67 miljoen stuks per jaar à 0,65 kg/stuk, dus 44.000 ton en gemiddeld over de jaren 1955 t/m 1957 ongeveer 449 miljoen stuks per jaar, dus 292.000 ton met een waarde van ongeveer 9½ miljoen gulden. In tegenstelling met de baggerturf en de handgestoken fabrieksturf is dit een courant produkt, dat thans de turfmarkt beheerst. De produktie zal in Drenthe eindigen als het veen binnen zeer afzienbare tijd geheel vergraven is. Bij de fabricage van persturf wordt het veen — in hoofdzaak zwart veen — door een machine gevoerd, waarin het gemalen, gekneet en met een schroefpers door een mondstuk als een streng naar buiten wordt gevoerd. Vóór de oorlog werd het veen met de hand gespit en door een jakobs ladder naar de machine gevoerd. Met de hand werden van de streng turven op de gewenste lengte gehakt, die op plankjes door een eenvoudige staaldraadtransporteur over het droogveld werden vervoerd en ten slotte met de hand van de plankjes af op de grond werden gelegd.

Behalve voor huisbrand wordt persturf thans hoofdzakelijk gebruikt als grondstof voor een fabriek, die een produkt voor de chemische industrie maakt. De vraag naar persturf als huisbrand vertoont nogal veel schommelingen. Gedurende enkele jaren bleek het mogelijk persturf naar Duitsland te exporteren. Het record werd in 1951 bereikt met meer dan 58.000 ton. Er heeft thans nog wel enige export plaats, maar deze is niet van groot belang meer.

Na de oorlog werd de fabricage van persturf zeer ingrijpend gemoderniseerd. Uit de Marshall-gelden werd een bedrag van f. 450.000 beschikbaar gesteld voor de bouw en ontwikkeling van automatische turfmachines en voor research bij het zoeken naar nieuwe afzetgebieden. Naar Duits voorbeeld werden toen machines ontwikkeld, geschikt voor Nederlandse veenderijen. Begonnen werd met machines, die machinaal graven met een excavateur en met een automatische transporteur de turven op het droogveld leggen. De enkele bedienende mannen zijn machinist geworden. Daarna werden verzamelaars ingevoerd, die de gedroogde turven van het droogveld op hopen verzamelen of in veldspoorwagens laden. Bij de meeste verzamelaars worden de turven met de hand van het veld afgenomen en op de verzamelaar geworpen; bij de nieuwste uitvoering werd ook dit opnemen gemechaniseerd. Ook het afbonken — het afgraven van de bovenste veenlaag, die op de zand- ondergrond moet worden geworpen voor de latere ontginning — wordt reeds vrij algemeen met machines gedaan. Voor het planeren van het droogveld, het graven van dreinersleuven, het op stapeltjes zetten van de turf bij het drogen en later het keren van deze turven, bestaan ook machines, die goed voldoen. Ongeveer 50 pCt. van de persturf wordt thans met excavateurs gegraven en gedeeltelijk ook verder machinaal verwerkt. Dit percentage zal zonder twijfel de komende jaren nog sterk toenemen.

Van het bolsterveen is, zoals reeds vermeld, een gedeelte nodig voor de ontginning van de ondergrond. De rest wordt tot turf vergraven en deze bolsterturf is grondstof voor de turfstrooiselindustrie. Voor de Drentse veenderij is dit een zeer belangrijke bedrijfstak. In een turfstrooisel-fabriek wordt de bolsterturf fijn gemalen en tot balen (van 0,21 m³) geperst, die met houten latten en staaldraad zo stevig verpakt zijn, dat vervoer per vrachtauto, spoor of schip goed mogelijk is. Turfstrooisel is een belangrijk exportartikel. Voor export over zee worden de balen na de normale latten- en draadverpakking ook nog in jute verpakt. Turfstrooisel wordt gebruikt voor velerlei doeleinden; de tuinbouw en de pluimveeteelt zijn de belangrijkste afnemers. In Nederland werken twaalf turfstrooisel-

fabrieken, waarvan er zes in de provincie Drenthe liggen.

De grondstoffenvoorraad in Drenthe raakt evenals trouwens alle veen uitgeput. Toch zal met het opraken van de bolstervoorraad deze bedrijfstak allerminst verdwijnen. Het veengebied in Z.O.-Drenthe zet zich voort naar het Oosten en Zuid-Oosten over de Duitse grens, bijna tot aan de rivier de Ems. Dit Duitse veengebied beschikt nog over aanzienlijke bolsterveenvoorraden, waarvan Drentse turfstrooiselfabrikanten voldoende stukken hebben gekocht of gepacht om hun bedrijf nog geruime tijd te kunnen voortzetten. Door het Süd-Nord Kanal en de Hoozeveense vaart heeft dit Duitse veengebied een goede verbinding met de Nederlandse turfstrooiselfabrieken in Z.O.-Drenthe voor het vervoer van de bolsterturf.

De gemiddelde produktie van de zes Drentse fabrieken in de drie jaren 1956 t/m 1958 bedroeg 1.200.000 balen per jaar, dat is ongeveer 66.000 ton met een waarde van ongeveer 5 miljoen gulden. Het graven van de bolsterturf geschiedde tot voor enkele jaren uitsluitend met de hand. De laatste jaren is men begonnen met de ontwikkeling van graafmachines voor bolsterturf. De vooruitzichten lijken gunstig, zodat men mag aannemen, dat ook in dit onderdeel van de veenderij de mechanisatie voortgang zal vinden.

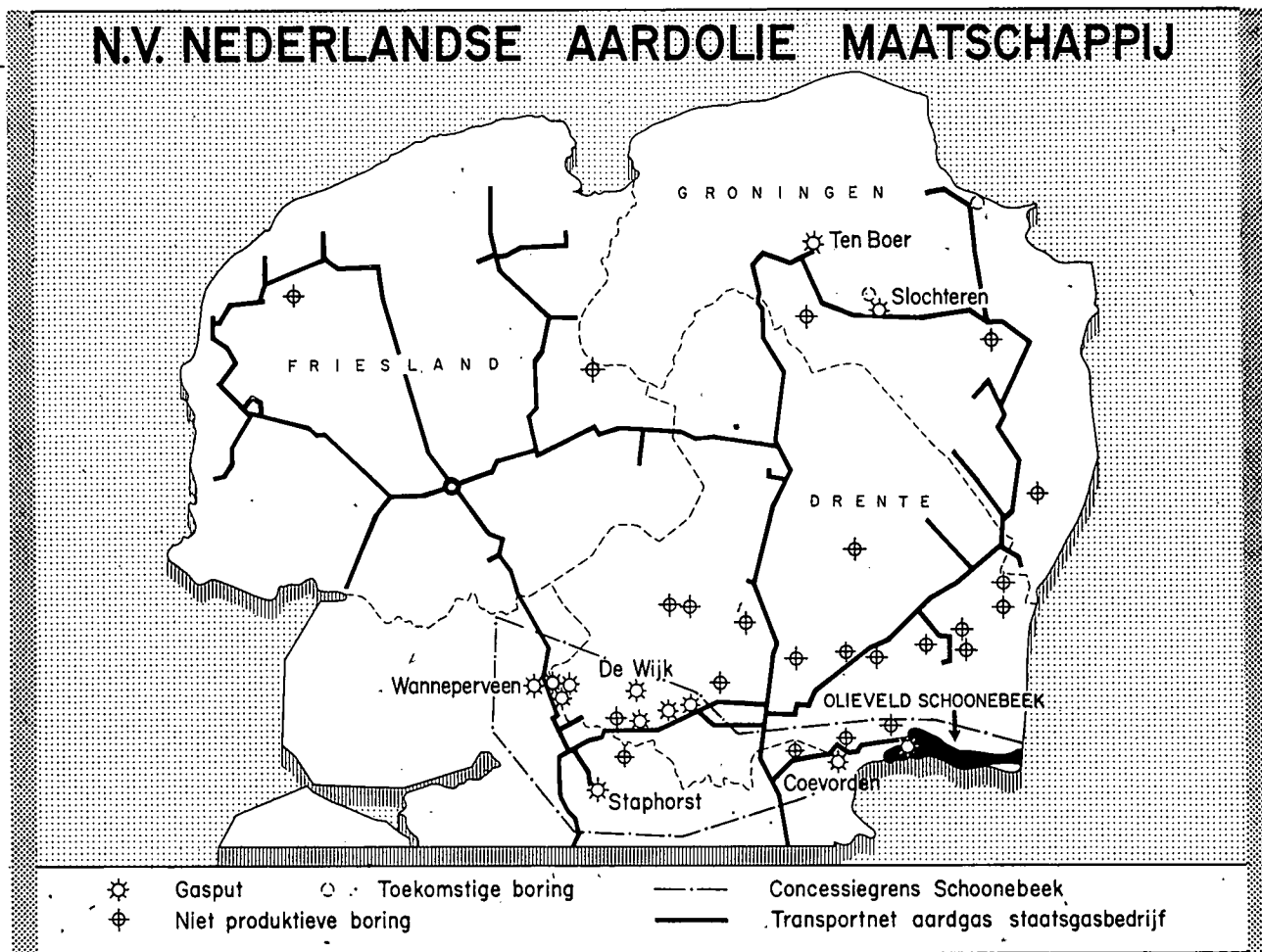
Het drogen van turf geschiedt steeds in de buitenlucht door wind en zon. Om 1 ton luchtdroge turf te krijgen moeten minstens 5 ton water worden verdampt. Kunstmatig drogen is daarom niet rendabel te maken. Dit luchtdrogen maakt de veenderij tot een seizoenbedrijf. Het graven van

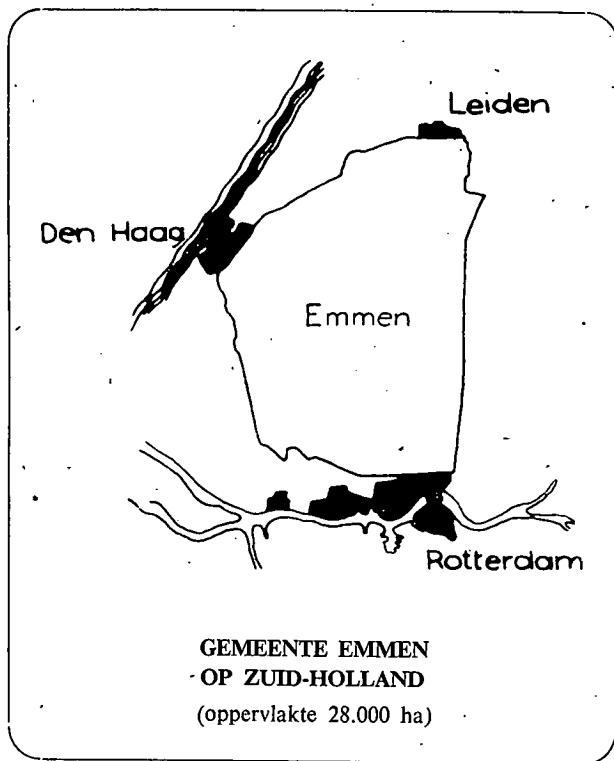
brandstofturf geschiedt normaal in de maanden april t/m juli; er is dan nog tijd om de het laatst gegraven turf voor de winter droog te krijgen. Als namelijk nog natte turf befrist, gaat de structuur verloren en vermindert de waarde als stookmateriaal aanzienlijk. Van bolsterturf — de grondstof voor turfstrooisel — daarentegen wordt de kwaliteit beter door bevriezen; het graven daarvan kan dus ook buiten het turfgraafseizoen geschieden. Dit geeft dus wel enige meerdere seizoensspreiding van de werkgelegenheid in het veen, maar heft het seizoenmatig karakter van de yervenerij allerminst op. Voor verschillende werkzaamheden in het veen zijn soms direct veel arbeidskrachten nodig, die na korter of langer tijd weer gemist kunnen worden. Daarom is een grote arbeidsreserve nodig.

Om de werkgelegenheid in het veen te verhogen wordt de produktie van fabrieksturf — geheel handarbeid — door het Departement van Sociale Zaken gesubsidieerd. Dit heeft echter de regelmatige vermindering van de produktie niet tegengehouden. Aan deze subsidie van de fabrieksturf is de voorwaarde verbonden, dat alleen arbeiders boven de leeftijd van 25 jaar bij deze produktie werkzaam mogen zijn. Daardoor wordt verhinderd, dat te veel jongens, die een vak moeten kiezen, veenarbeider zullen worden. Door de verminderde turfproduktie en door de mechanisatie is het aantal veenarbeiders — d.w.z. mannen, die geheel of nagenoeg geheel, van werk in het veen leven — sterk verminderd. In 1930 waren er 6.000 à 6.500 veenarbeiders in Drenthe; in 1959 nog maar 3.000 à 3.500.

Zwolle.

Ir. R. SIJBOLTS.

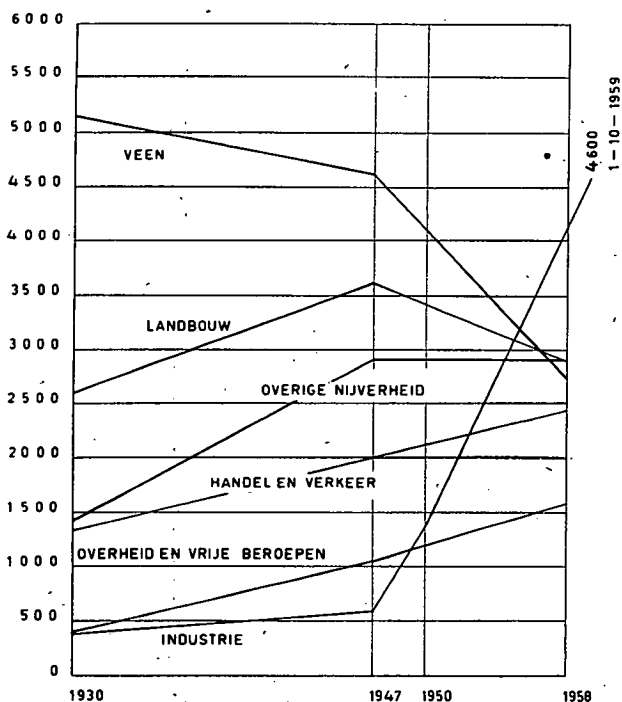

De ontwikkeling van Emmen

Op dit grondgebied van bijna 28.000 ha — Emmen is na Apeldoorn en Ede de uitgestrektste gemeente van Nederland — wonen ruim 65.000 mensen, verdeeld over tien dorpen. Het dorp Emmen is het grootste: rond 22.000 inwoners; dan volgen Klazinaveen en Emmer-Compasuum, elk met 9.000, Erica, Nieuw-Weerdinge, Nieuw-Amsterdam en Nieuw-Dordrecht, elk met 4.000 tot 5.000 en ten slotte Zwartemeer, Barger-Compasuum en Roswinkel.

De hieronderstaande grafiek geeft in enkele lijnen een beeld van de veranderingen in de beroepsstructuur van de mannelijke beroepsbevolking en daarmee van de ontwikkeling van Emmen.

De lijnen „handel en verkeer”, „overige nijverheid” en „overheid en vrije beroepen” verlopen normaal; die voor het veenbedrijf, de landbouw en de industrie zeker niet.

Eerst de lijn van het veenbedrijf: in 1930 werkten 5.200 mannen in de veenderijen — op dat ogenblik bijna evenveel als in alle overige bestaansbronnen (inclusief de landbouw) tezamen —, terwijl in 1958, bij een inmiddels belangrijk toegenomen beroepsbevolking, het veen nog maar voor 2.700 mannen — iets meer dus dan de helft van het aantal van 1930 — werkgelegenheid bood. In procenten een terugval van 45 tot nauwelijks 16! Speciaal in de naoorlogse periode is deze teruggang, zoals de grafiek laat zien, sterk. De oorzaken zijn gemakkelijk aanwijsbaar: het voortdurend afnemen van de vraag naar turf en het verdergaan van de mechanisatie van de vervening.

Voor de afzet van de turf is het zeer gelukkig, dat de Purit-fabriek in Klazinaveen nog altijd een grote afnemer blijft: ruim 200 miljoen turven, dat is ongeveer 70 ha veen, verdwijnen jaarlijks in de ovens van deze fabriek om te worden verwerkt tot actieve kool. Ditzelfde bedrijf geeft op zijn veenderijen een voorbeeld van wat mechanisatie vermag: de grote mechanische baggers, die daar werken, produceren, met de helft van het aantal mannen, dat bij de nog steeds het meest gebruikte spitbaggers werkt, het vijfvoudige van hetgeen de oude methode oplevert.

Nog één gegeven over de vervening — want ik zou mij aan herhaling schuldig maken, nu Ir. Sijbolts in dit nummer¹⁾ over „De vervening in Drenthé” heeft geschreven —: zij is 20 maal arbeidsintensiever dan de landbouw. Dit betekent, dat op het moment, dat de verveningen eindigen — en dat moment komt in het zicht — de werkgelegenheid zeer sterk zal terugvallen.

De teruggang in de landbouw, gevolg van de mechanisatie, is ook in Emmen in de naoorlogse jaren duidelijk merkbaar, ondanks het feit, dat — als gevolg van de ver-

¹⁾ Zie blz. 965.

vening — ieder jaar opnieuw vele tientallen hectaren landbouwgrond aan de voorraad worden toegevoegd.

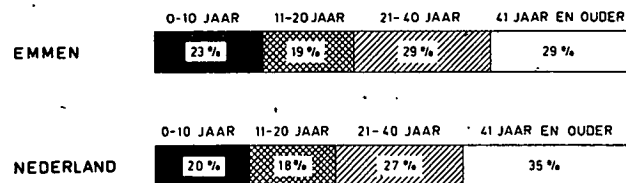
Inmiddels is het nieuwe tuinbouwcentrum „Erica” tot ontwikkeling gekomen, waardoor, in het bijzonder in de verwarmde warenhuizen — men zegt, dat het systeem van afstandsverwarming voor de veertig bedrijven nog niet elders is toegepast! — een welkome aanvulling van de werkgelegenheid in deze sector is gevonden; verdere uitbouw van het tuinbouwcentrum staat op het programma.

Het moest en moet echter komen van de industrie. Welnu, de lijn is zeer sprekend: 550 mannen in de industrie in 1947 tegen 4.600 op 1 oktober 1959 (mannen en vrouwen tezamen, resp. 775 en 5.950), waarmede de industrie, in 1947 nauwelijks nog van betekenis, tot veruit de belangrijkste bestaansbron is geworden. De vestiging van vele nieuwe bedrijven na de oorlog, met de A.K.U. voorop, heeft het beeld van Emmen zeer veranderd en de overwegend agrarische bevolking heeft die verandering gaarne aanvaard. De Drentse arbeider heeft bewezen in de industrie te kunnen en te willen werken en daarmee de belangrijkste bijdrage tot de industrialisatie geleverd.

Die ingrijpende verandering in de beroepsstructuur van de bevolking ging gepaard — moest natuurlijk gepaard gaan — met talrijke wijzigingen in het „gezicht” van Emmen. Enkele daarvan zal ik noemen.

1. *De woningbouw*: van de woningvoorraad van 15.000 woningen zijn er 6.000 na de oorlog gebouwd en de kwaliteit is sterk verbeterd, want in 1947 waren er op een totale woningvoorraad van ruim 9.000 niet minder dan 2.500 slechte woningen, dat is 25 tot 30 pCt. Nadien zijn rond 700 van deze woningen afgebroken. De laatste opname geeft aan: 2.000 slechte woningen op een voorraad van rond 15.000; het percentage is dus teruggelopen tot beneden 15. In 1947 was slechts 7 pCt. van de woningen aangesloten op de waterleiding; in 1952 57 pCt. en thans 97 pCt.

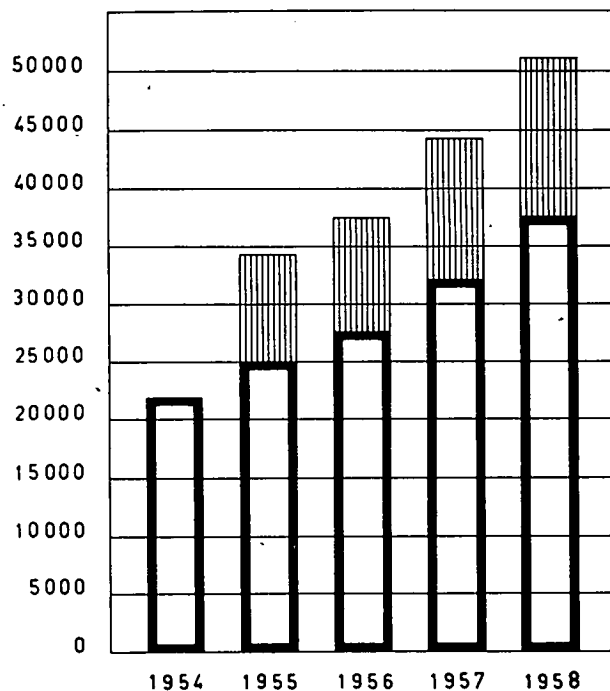
2. *De bevolking*: géén sterke toeneming van het zielental der gemeente — het steeg de laatste negen jaren met ruim 8.000 — maar wel een ingrijpende verandering, vooral in het dorp Emmen, van de verhouding tussen autochtone bevolking en newcomers. In deze negen jaren trokken, op een zielental dus van 60.000 à 65.000, meer dan 21.600 mannen, vrouwen, jongens en meisjes uit de gemeente — dikwijls naar het Westen — en vestigden zich er meer dan 18.200. Natuurlijk zijn er daarbij zeer velen, die gingen en weer terugkwamen of kwamen en weer gingen, maar ook is er een belangrijk aantal newcomers onder. Verder doen deze cijfers zien, dat er nog altijd een vertrekoverschot is en dat de bevolkingstoename dus uitsluitend is te danken aan een groot geboorte-overschot; een geboorte-overschot, waardoor ten slotte ieder jaar rond 500 mannen en bijna 200 vrouwen de beroepsbevolking vergroten. De jeugd van deze bevolking, van zoveel betekenis voor de industrie, blijkt uit de volgende grafiek.

3. „*Klimaatverbetering*”: met behulp van de aanvullende werken is veel tot stand gekomen. Rond 30 miljoen gulden is na de oorlog, op deze wijze, besteed aan wegen-

aanleg en verbetering van wegen, rioleringen, bruggen en industrieterreinen. Het dorp Emmen is als woonplaats altijd al aantrekkelijk geweest; het ligt op de Zuidelijke uitloper van de Hondsrug, aan drie zijden omgeven door 1.100 ha staatsbossen aansluitend aan de bebouwing. Aan de vierde zijde, de Westelijke, ligt het oude eslandschap.

Ondanks de snelle groei in de na-oorlogse jaren — het inwoneraantal van Emmen is meer dan verdubbeld in die tijd — is Emmen niet verstedelijkt. Integendeel, de woonwijken en ook de industrieterreinen zijn zo gesitueerd, dat het landschap positief bijdraagt tot het wonen en het werken. Emmen wil worden een open groene stad! Hoe de kerken, het particulier initiatief, de middenstand en de Overheid hun bijdragen tot dit wonen en werken hebben gegeven — wilt dit eens komen bekijken! Slechts een grafiekje over de nieuwe aula, de concertzaal-schouwburg, de aula ook van het gemeentelijk lyceum, gebouwd in 1954.

AANTALLEN BEZOEKERS

GEWONE UITVOERINGEN

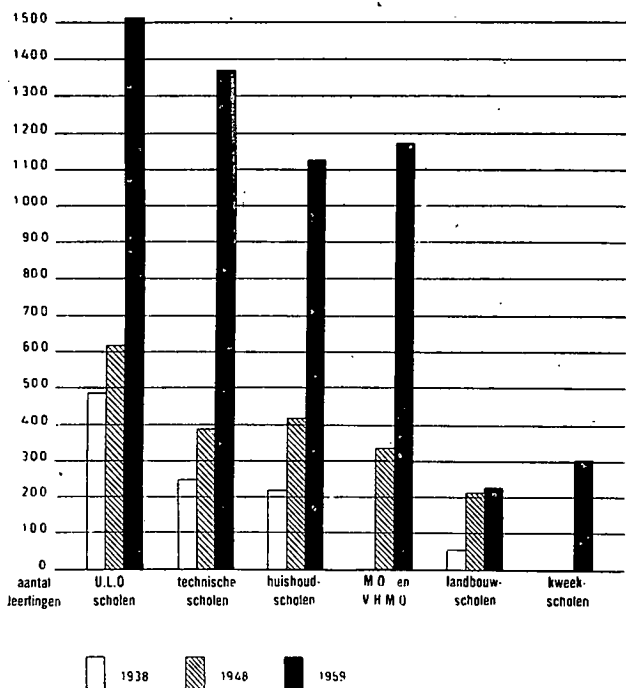

SPECIALE JEUGD UITVOERINGEN

Nog enkele getallen: 3.700 leerlingen van het voortgezet onderwijs zullen in het seizoen 1959/1960 27 voorstellingen bezoeken.

4. *Het onderwijs*: ook hierover enige cijfers en een grafiek.

	1938		1948		1959	
	scho- len	leer- lingen	scho- len	leer- lingen	scho- len	leer- lingen
U.L.O.-scholen ...	5	476	5	619	8	1.509
technische scholen .	1	245	1	375	5	1.377
huishoudscholen ...	1	220	3	416	5	1.121
M.O. en V.H.M.O.	—	—	1	329	3	1.160
landbouwscholen ..	1	51	3	213	4	225
kweekscholen	—	—	—	—	1	303

Zijn er nog wensen? Zeker, vele. Ik zal er enkele noemen.

1. Meer werkgelegenheid in de industrie. De werkloosheidscijfers van Emmen zijn nog steeds hoog, zeer hoog, te hoog, de hoogste van Nederland. De gemiddelde werkloosheidscijfers — in 1958: 3,2 pCt. voor Nederland, 8,9 pCt. voor Drenthe en 16,2 pCt. voor de gemeente Emmen — geven echter geen juist beeld van de arbeidsmarkt in dit gebied waar zovelen seizoenarbeid verrichten: er is nu eenmaal 's winters geen veen te vergraven. Een beter — in de zin dan van een juister — beeld geven de laagste aantallen werklozen: in de laatste jaren rond 1.000! Voortgaande industrialisatie is dus wel een gebiedende eis.

2. Dat dit alleen mogelijk is bij een voldoende woningtoewijzing spreekt vanzelf en het heeft bovendien weinig zin er hier nog eens op te wijzen, nu de Regering heeft

medegedeeld voor dit belangrijke punt begrip te hebben.

3. Het is hier niet de plaats in te gaan op het spreidingsbeleid van de Regering — het zou ook nakaarten zijn: de kernen zijn aangewezen. Niettemin wil ik erop wijzen, dat regionale concentratie zeer wel mogelijk is, ook al zou de industrie in één gemeente niet op één punt zijn geconcentreerd; het gaat er m.i. meer om dat de „begeleidende verschijnselen” op bepaalde punten worden geconcentreerd.

4. De verbindingen: de ontsluiting voor het verkeer, die ongetwijfeld door andere aan dit nummer medeerkennende naar voren is gebracht, geldt ook voor Emmen. De afstand door de lucht kan niet worden verkort, die langs weg en rail wel. Langs de weg voor het stuk Emmen-Coevorden en voor de verbindingen naar Groningen, naar Hogeveen en Meppel en naar Friesland, naar Noord-Duitsland ook. En voor de spoorwegverbindingen met het Westen en met Groningen zal de aanleg van een nieuwe lijn naar Hogeveen slechts uitkomst kunnen brengen. Want achtmaal stoppende op de 75 km van Zwolle naar Emmen — een reisduur van 84 minuten; in minder dan een half uur langer zit men van Zwolle in Rotterdam! — kan een wat eenzaam gevoel toch menig reiziger bekruipt. Deze lijn zou in de toekomst zeker ook kunnen worden doorgetrokken tot zij op Duits gebied aansluiting geeft.

5. Technisch onderwijs: het landelijk belangstellingscijfer voor het hoger technisch onderwijs is 8,6 per 10.000 inwoners; voor Noord-Oost Nederland 8,3. Voor het gebied rond Emmen (straal van 30 km), waarin 200.000 mensen wonen, is becijferd, dat slechts 3,6 van de 10.000 inwoners een h.t.s. bezoeken. Deze getallen rechtvaardigen stellig een bescheiden beginnende hogere technische school in Emmen, waardoor het vernuft en het technische vermogen, dat in deze bevolking aanwezig is — de industrialisatie heeft dit bewezen! — zijn kansen krijgt.

Dat zijn slechts enkele van de wensen, die hier leven; het zijn ook mogelijkheden, waarin Emmen gelooft, zeer zeker nu niet enkel de overheden, maar ook het bedrijfsleven de noodzaak ziet van een forse ontwikkeling van het Noorden ten bate van geheel Nederland.

Emmen.

Mr. K. H. GAARLANDT.

Restaurant

„DE HERTENKAMP”

ASSEN • TELEFOON 0 5920 - 2813
M. K. BANDRINGA

**Verzorgde keuken
Ruime parkeergelegenheid**

Vergaderingen • Congressen • Recepties • Feestdiners

HOTEL „Lauswalt”

BEETSTERZWAAG (Fri.)

Alle moderne comfort. 1000 ha bos en heide, eigen bezit

**Ook voor congressen, staf-
meetings en ontvangsten**

35 km van Groningen, Leeuwarden en Assen

Tel. 05126-245 (4 lijnen)

DIR. G. A. MAURER

Bokma

Oude genever

Bessenrood

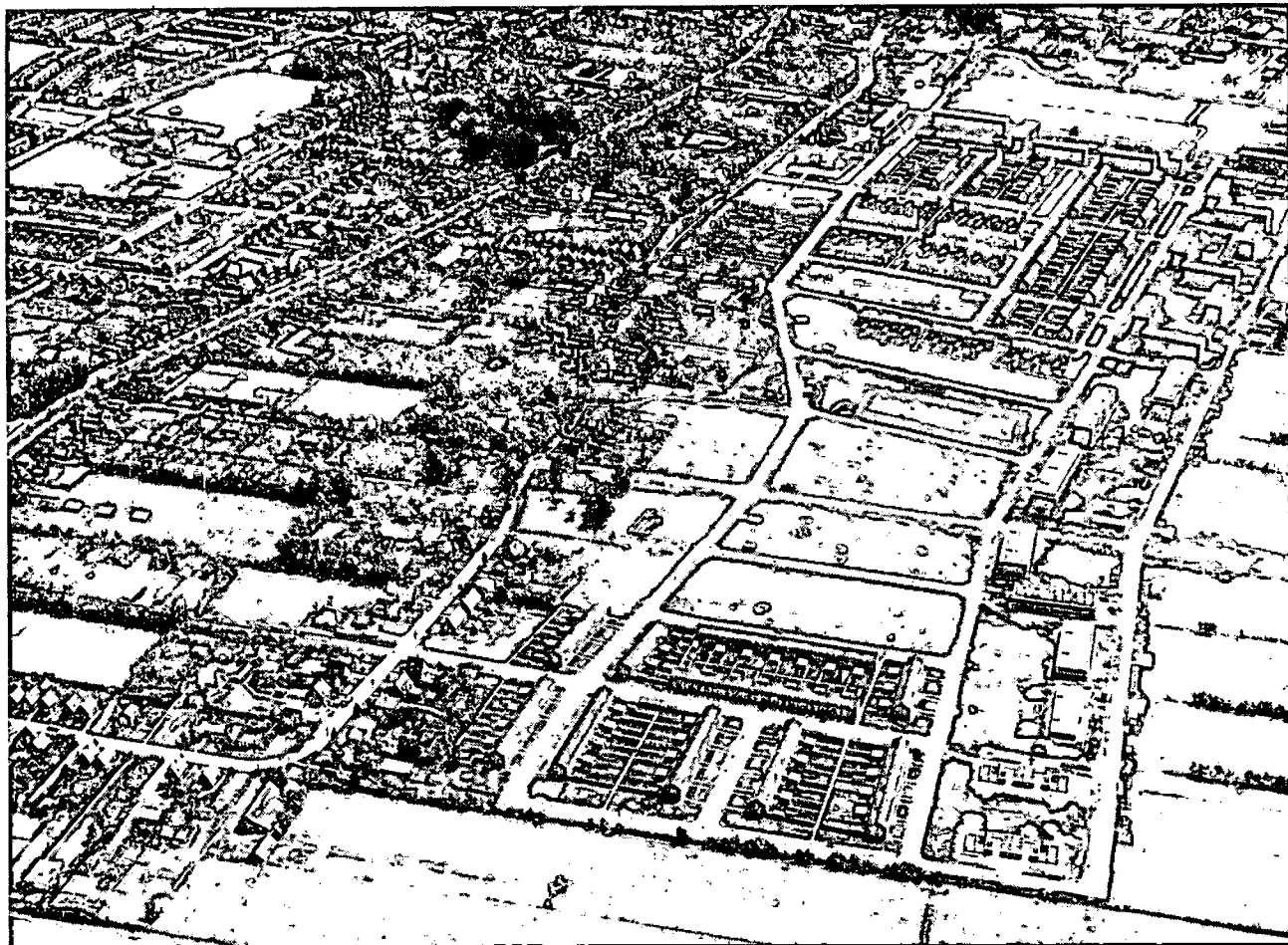

Citroen genever

het allerbeste!

Groeiend Drachten

Drachten, de hoofdplaats van de gemeente Smallingerland, is het meest saillante voorbeeld in Noord-Nederland van de ontwikkeling tot industriëleplaats in het regionale industrialisatiebeleid oude stijl. Het is moeilijk te zeggen wat de directe oorzaak van dit groeiproces is geweest. Veelal werkt hierbij een aantal factoren samen.

Opvallend is de centrale ligging van Drachten in Noord-Nederland, doch deze had voorheen met betrekking tot de industrialisatie nauwelijks consequenties. De contacten tussen de meeste grotere plaatsen in Noord-Nederland liepen immers eeuwenlang over Groningen, Leeuwarden en Meppel. Grondslag voor het verkeerspatroon van Noord-Nederland was de driehoek tussen deze plaatsen.

Eertijds lagen in die driehoek twee kleine dorpjes, Noorder- en Zuider-Drachten. In de periode van afgraving van het hoogveen, die omstreeks het midden van de zeventiende eeuw met het graven van de Drachtster Compagnonsvaart op groter schaal was begonnen, bloeiden deze op. Naarmate die verving vorderde, liep echter de welvaart terug en zo ontstond het bekende beeld van de veenarbeiders, die achterbleven, zonder werk, zonder uitzicht op een nieuwe toekomst. Er was slechts één mogelijkheid: omschakeling op de landbouw, die echter veel minder werkgelegenheid bood. Het werd een streek met een arme bevolking, lage inkomens en grote werkloosheid.

Toch was er uit die tijd iets overgebleven. De verving

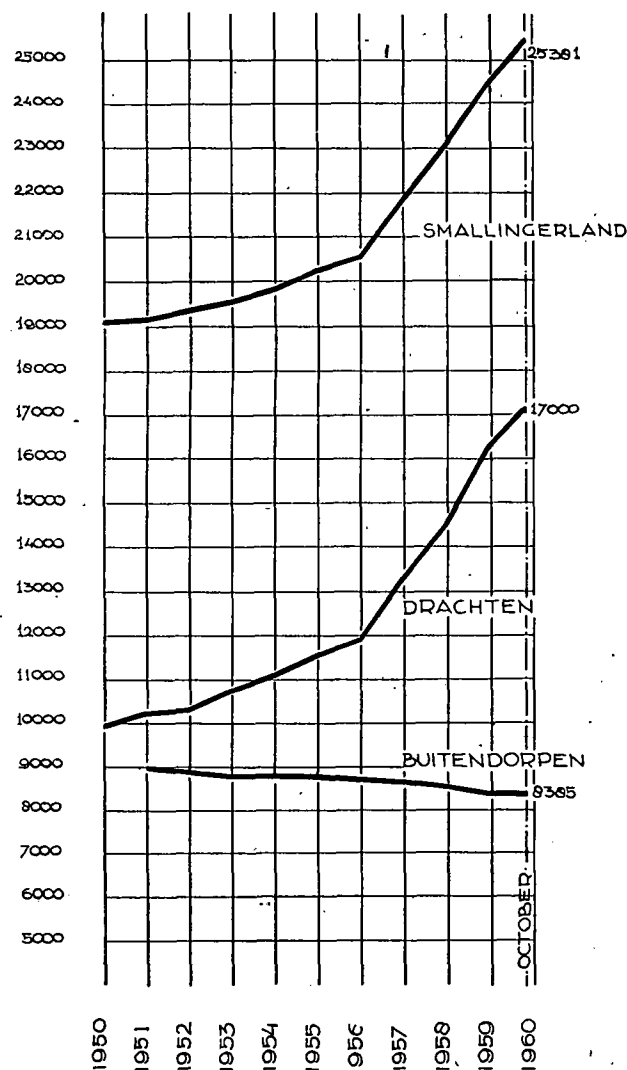
had ook positieve kanten. De kleine dorpjes Noorder-Drachten en Zuider-Drachten waren aan elkaar gegroeid en samengesmolten. Drachten was ontstaan, een groot veenkoloniaal dorp, dat zich een centrumpositie in Oostelijk Friesland had verworven. Een plaats met een handels- en ondernemingsgeest. Een plaats met een hardwerkende bevolking, die inzag, dat niets funester is dan bij de pakken te gaan neerzitten. Een bevolking met geloof in eigen kracht, met vertrouwen in eigen ontwikkelingsmogelijkheden. Meermalen is dit in de loop der tijden gebleken.

Een duidelijk bewijs daarvan werd geleverd na de eerste wereldoorlog toen het ging om de vraag, waar in Oostelijk Friesland een rijks hogere burgerschool zou worden gevestigd. In enkele maanden bracht de Drachtster burgerij hiervoor spontaan een bedrag van f. 60.000 bijeen. Dat was naar de hedendaagse geldwaarde ongeveer een kwart miljoen gulden! En de H.B.S. kwam in Drachten. Na de tweede wereldoorlog kwam die ondernemingsgeest en zelfwerkzaamheid van de bevolking opnieuw naar voren. Weer werd een daad gesteld. Een daad, die niet alleen getuigde van initiatief, doch ook van inzicht in de situatie. Nog voordat de landsregering maatregelen trof om de industrievestiging in de ontwikkelingsgebieden met subsidieregelingen op gang te brengen, startte hier de burgerij. Er werd een industrie-commissie gevormd, die de gelden bijeen bracht voor de bouw van een industrieflat. Verschil-

lende Drachtster industrieën zijn in deze broedstroof begonnen. De industrialisatie kwam op gang. Meer bedrijven vestigden zich. Er was in de eerste na-oorlogse periode reeds een industriële groei in Drachten met circa 100 personen per jaar.

De grote klap kwam echter in 1950 toen de N.V. Philips na een gedegen onderzoek en het afwegen van allerlei factoren haar keuze voor de vestiging van een nieuw bedrijf op Drachten liet vallen. Dit bedrijf groeide uit tot een hoofdindustriegroep. Hier werken nu reeds ongeveer 2.200 werknemers. In dit voorjaar, enkele dagen na de aanwijzing van Drachten tot hoofdkern in het nieuwe industrialisatiebeleid, viel het besluit tot stichting van een nieuwe fabriek voor de produktie van huishoudelijke apparaten, die nu in aanbouw is.

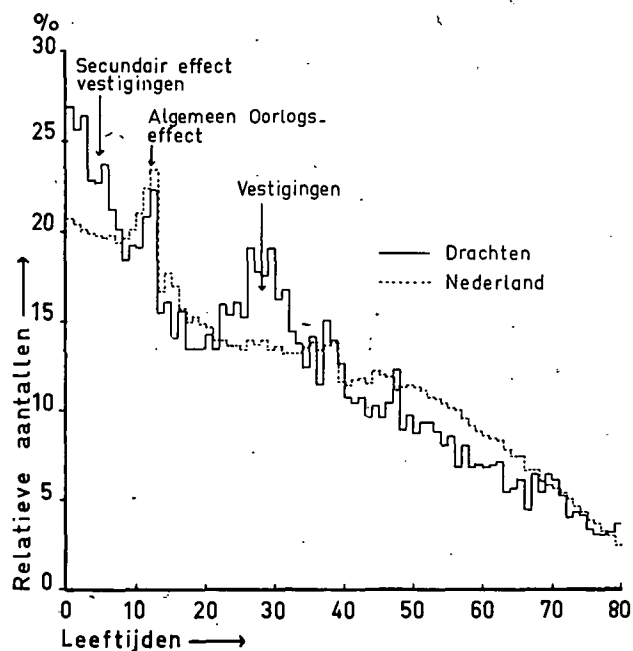
Niet alleen Philips breidde uit. Ook de andere gevestigde bedrijven groeiden. Volgens de laatst gepubliceerde cijfers liep ten gevolge van de bestedingsbeperking de werkgelegenheid in de verschillende gemeenten in Oostelijk Friesland terug met percentages variërend van 1,7 tot 6. De Drachtster industrieën — Philips niet meegerekend — nivelleerden ongeveer $\frac{1}{3}$ deel van de terugloop in de andere zeven gemeenten van het Industrieschap Oostelijk Friesland. De N.V. Philips zette de rest van de terugloop om in winst voor de gehele streek. Dank zij de gezamenlijke Drachtster industrieën steeg toch ondanks de bestedingsbeperking, de werkgelegenheid in dit gebied in het afgelopen jaar nog met 2 pCt.

De toeneming van het aantal arbeiders in de industrie vindt haar afspiegeling in een frappante stijging van het inwonertal. Hoezeer de industrialisatie aanslaat, blijkt duidelijk uit de toeneming van de bevolking. De gemeente Smallingerland, in totaal veertien dorpen omvattende, is één van de snelst groeiende gemeenten van Nederland geworden. Deze spectaculaire groei komt geheel voor rekening van de plaats Drachten. De overige dorpen van de gemeente volgen het beeld van de gehele provincie. Ook onder de rook van Drachten doet zich nog het ontvolgingsproces gelden, het laatste jaar echter met een herstellende tendens. Enkele nabij gelegen dorpen uit omliggende gemeenten vertonen hetzelfde beeld. Daar wordt eveneens een kentering merkbaar. Er waaiert langzaam iets van een opleving uit over de omgeving.

Drachten telde op 1 januari 1951 rond 10.000 inwoners en thans 17.000. Voor de gehele gemeente Smallingerland zijn de cijfers: in 1951 rond 19.000 en thans 25.400. Bij de planning wordt uitgegaan van een inwonertal voor 1970 van 30.000 voor Drachten en 38.000 voor de gehele gemeente (zie grafiek op linker kolom).

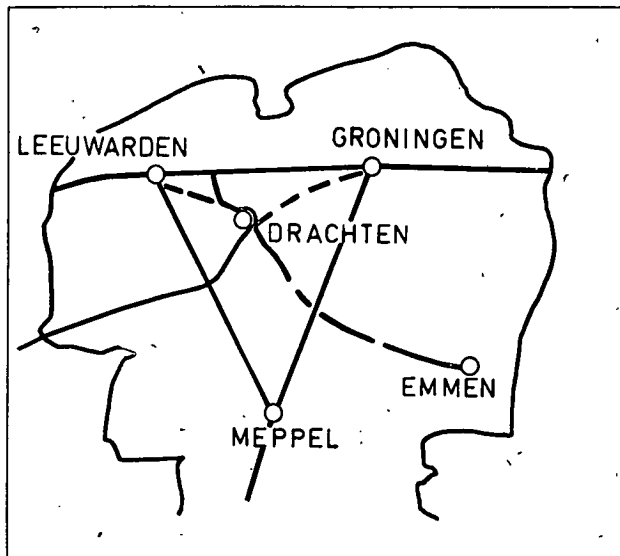
Het is een algemeen verschijnsel dat de geografische mobiliteit vooral plaatsvindt op 25- tot 30-jarige leeftijd. Deze leeftijdsklasse is in Drachten — waar velen zich van elders vestigden — sterk bezet met een secundair effect op het aantal jonge kinderen. De merkwaardige leeftijdsopbouw blijkt duidelijk uit onderstaande grafiek.

Een gevolg daarvan is, dat de na-oorlogse geboortegolf hier niet dezelfde problemen oproept als veelal elders in het land. Tijdelijke voorzieningen op onderwijsgebied behoeven niet te worden getroffen. Permanente bouw is volledig verantwoord, want door de groei zal deze golf over enkele jaren de normale bezetting zijn, die daarna spoedig weer verder zal toenemen. Doch niet alleen de bevolking is in haar opbouw verjongd, ook de plaats zelf. Het opvangen van een toeneming met rond 5.000 inwoners in de laatste vier jaren heeft Drachten een geheel ander aanzien gegeven. Er zijn na de oorlog ongeveer 2.700 woningen gebouwd, waardoor rond de veenkoloniale kern nieuwe moderne wijken zijn ontstaan.

De infrastructuur is de laatste jaren ook opmerkelijk verbeterd. Een vliegveld is er nog niet, doch aan een lan-

dingsterrein voor vliegtuigen wordt serieus gewerkt. De nieuwe industriehaven van 80 bij 200 meter is bereikbaar voor coasters tot 600 ton door een 40 meter breed kanaal dat aansluit op de Fries-Groningse hoofdvaarwateren. Sleepschepen van 1.000 ton worden er reeds gelost. Aan de toegangswegen wordt bijzondere zorg besteed. Het verkeerspatroon verandert snel. De driehoek Groningen - Leeuwarden - Meppel wordt door de aanleg van diagonalen ontsloten. De grote verkeersweg van de afsluitdijk naar Groningen is al tot Drachten in gebruik. Het nieuwe tracé naar Groningen komt in 1960 klaar. Aan de verbindingsweg van Leeuwarden over Drachten naar de industriegebieden in Zuid-Oost Drenthe en Twente wordt op vele fronten gewerkt. Grote gedeelten zijn al gereed. Zo wordt Oostelijk Friesland in alle richtingen ontsloten en op het knooppunt van die wegen ligt Drachten.

In het licht van de algemene tendentie tot schaalvergroting in de bedrijven is deze ligging zeker belangrijk. Want wat voorheen gericht was op een provinciaal rayon, richt zich nu op een rayon, dat de drie Noordelijke provincies omvat. De situatie t.a.v. de verkeersmogelijkheden over de weg bepaalt dan mede de keuze van een vestigingsplaats. Een centrale ligging heeft consequenties en opent perspectieven voor de vestiging van industrieën, diensten en personen, die hun arbeidsveld in geheel Noord-Nederland hebben. In Drachten is dit merkbaar. De streekverzorgende taak breidt zich op allerlei terreinen uit.

Al jarenlang trekt de schooljeugd 's-morgens in grote karavannen Drachten binnen. De onderwijsmogelijkheden worden steeds meer gevarieerd. Op middelbaar niveau zijn er twee H.B.S.-en — waarvan één met gymnasiumopleiding —, twee kweekscholen, een middelbare landbouwschool, een handelsavondschool en een opleidingsschool voor landbouw-huishoudleressen met internaat. Daarnaast heeft Drachten drie u.l.o.-scholen, twee nijverheidsscholen voor meisjes, twee lagere technische scholen en een lagere landbouwschool. Behalve het lager onderwijs in allerlei schakeringen is er voor het voorbereidend onderwijs een kleuterleidstersopleiding. Het totaal aantal schoolgebouwen in de gemeente bedraagt rond 60. Zes nieuwe scholen zijn nog in aanbouw. Deze uitbreiding met 10 pCt. in één jaar tekent de situatie.

De middenstand blijft bij deze ontwikkeling niet achter. Telkens worden in de oude kern zakenpanden uitgebreid, vernieuwd en gemoderniseerd. Deze aanpassing beperkt

zich echter niet tot de gebouwen. Nieuwe klanten stellen nieuwe eisen. Naast de vraag en de smaak van de plattelandsbevolking, die blijft, komen nu ook de wensen van de nieuwe inwoners, de fabrieksbevolking zowel als het kader. De sortering wordt groter en er ontstaan speciaalzaken. De gehele middenstand is in beweging.

De gemoedelijke tijd van de rustige veenkolonie is voorbij en komt nooit terug. Zij, die hier de dertiger jaren hebben meegemaakt, zullen er niet om treuren.

Doch hoe meer de plaats verstedelijkt, hoe groter de behoefte wordt aan mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding en ontspanning. Recreatie en cultuur worden dan ook niet vergeten. De muziekschool telt ruim 300 leerlingen. De openbare leeszaal met ongeveer 14.000 werken, krijgt er een jeugdleszaal bij. Een sociaal-cultureel centrum met een moderne schouwburgzaal nadert zijn voltooiing. Meer sportvelden worden aangelegd. Twee ijsbanen zullen worden vergroot. Een jachthavenplan wacht op goedkeuring. Een modern zwembad met verschillende bassins, zonneweide en speelweide moet tegen het volgend seizoen gereed zijn. Voor wie zijn ontspanning buiten de plaats zoekt, zijn er de bossen van Beetsterzwaag en Duurswoude, de zandverstuivingen van Bakkeveen en Appelscha. De liefhebber van het water en de watersport heeft de mooie Friese meren en de natuurreservaten bij Eernewoude met de Oude Venen vlak bij de hand.

Dit alles is heel belangrijk voor het industriële klimaat van het groeiende Drachten, dat in 1970 ongeveer 30.000 inwoners zal moeten huisvesten. Het zal daarbij zijn afkomst niet vergeten. Het wil zijn open karakter bewaren. Al is het reeds een eind op weg naar de verstedelijking, toch zal het straks geen grauwe industriestad worden. De oude veenkolonie gaat veeleer de kant op van een dichtbebouwd modern winkel- en bestuurscentrum, omringd door open wijken.

En de overige rustige dorpen van Smallingerland zullen mee profiteren van de welvaart, welke de industrialisatie brengt in het hart van de gemeente. Een gemeente, die in het verleden te lang onder de druk van armoede en werkloosheid heeft geleefd, maar die nu met vaart naar een nieuwe toekomst koerst.

Drachten.

J. L. THALEN.

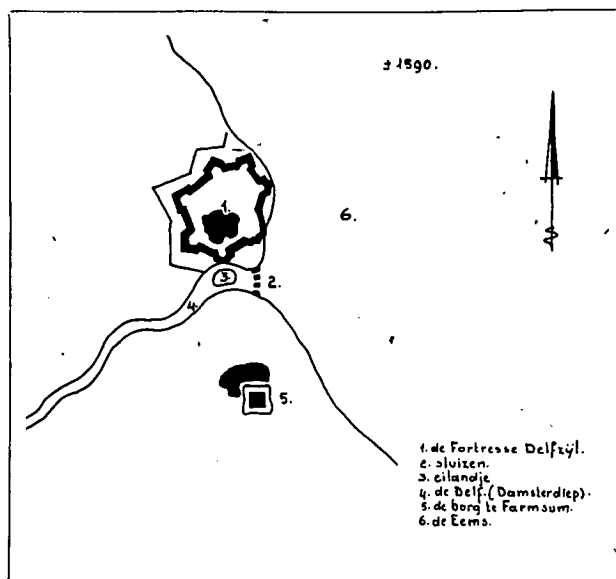

Delfzijl

Reeds in de dertiende eeuw schijnt er een aantal „zijlen” aangelegd te zijn ter hoogte van Appingedam, in het door uitgraven verdiepte en nadien „Delf” genaamde stroompje, dat van Winneweer naar de Eems liep, het tegenwoordige Damsterdiep.

In de loop van de volgende eeuw schijnt de aanslibbing vóór de sluisen steeds erger geworden te zijn. Verder werden ten oosten van Appingedam nieuwe polders aangelegd en zo werd ten slotte de plaats beveiligd, waarop aan het einde der veertiende eeuw Delfzijl kon worden gebouwd, en waarheen toen ook de sluisen werden verplaatst.

De enkele huizen, die er in de loop der jaren moeten zijn ontstaan, kregen waarschijnlijk pas een eeuw later gezelschap van een versterking, een Blokhuis, gebouwd door Graaf Edzard van Oost-Friesland. In de strijd tussen Graaf Edzard met de stad Groningen en later in die van de Spanjaarden en Spaansgezinden in Groningen met de Watergeuzen speelde dit Blokhuis als militaire versterking een rol. Alva besloot na een bezoek aan de versterking dat er een versterkte stad en haven van moest worden gemaakt, getooid met de veelzeggende naam „Marsburg”. De Stad Groningen zorgde er echter voor dat deze „concurrentie” niet tot uitvoering kwam en wist zelfs alle versterkingen te doen slechten.

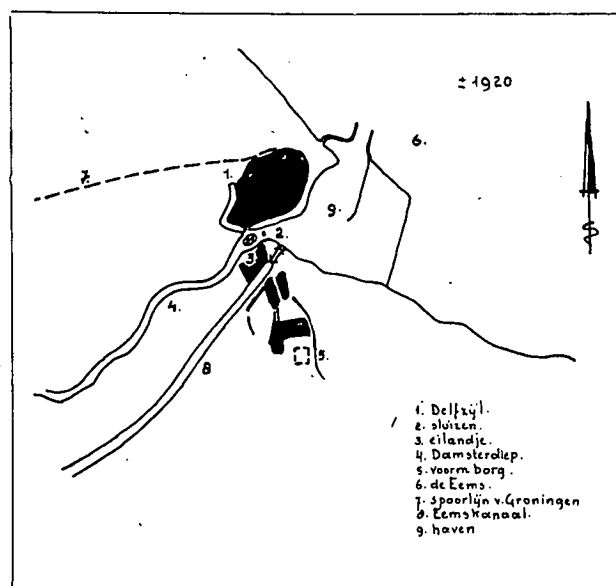

Het zijn de Watergeuzen, onder aanvoering van Bartholt Entens, die in 1580 een eerste vesting, de „Oude Schans”, aanlegden, een vierkant verdedigingswerk met bolwerken en grachten. Pas na een Spaans interregnum stelde de Stadhouder Willem Lodewijk de vestingbouwer Johan van den Kornput in de gelegenheid om een nieuw vesting- en stratienplan uit te voeren. Deze grondvorm is tot vandaag aan de dag behouden gebleven.

Zo was Delfzijl dan een echte vesting geworden en het zou dat ook blijven tot aan het einde van de achttiende eeuw. Van een havenfunctie was nog nauwelijks sprake, eerder van een incidenteel ligplaats kiezen door schepen uit veiligheidsoverwegingen. Delfzijl zou voorlopig nog

belangrijker blijven als vesting om aan aanvallen uit zee het hoofd te kunnen bieden en om de sluisen te kunnen beheersen, waardoor het gehele land tot aan de stad Groningen geïndeerd kon worden ter beveiliging tegen oprukkende vijandelijke troepen, zoals in het Rampjaar 1672 ook gebeurde.

Ten tijde van het ontstaan van Delfzijl moet aan de overzijde van de Delf reeds geruime tijd het kerspel Farmsum hebben gelegen, „een van de aanzienlijkste dorpen in de Ommelanden”. Als middelpunt van dit dorp is de naam bewaard gebleven van het „Huis te Farmsum”, een van de bekendste Groninger borgen, waarop van de veertiende tot in de tweede helft der zeventiende eeuw het geslacht Ripperda zetelde. Vervolgens werd de borg bewoond door het geslacht Rengers tot 1810, waarna in 1811 werd be-

gonnen met het slopen van het eens in wijde omtrek zo machtige huis.

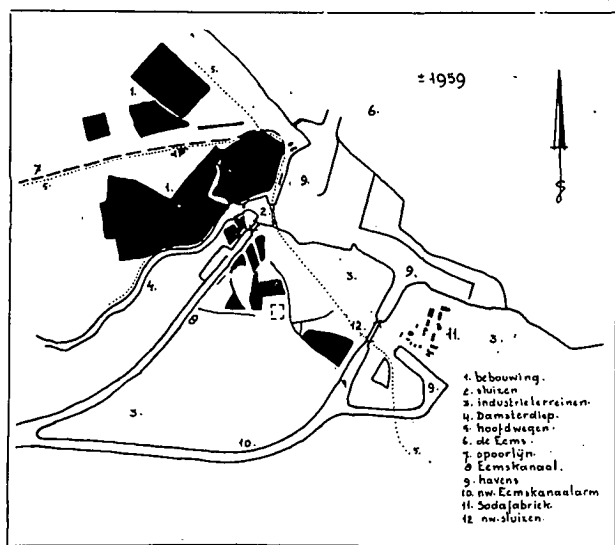
Pas in het midden van de negentiende eeuw zijn er tekenen die erop wijzen, dat de functie van Delfzijl aan het veranderen is. Er komt een bootverbinding met Emden als aansluiting van een dienst op Groningen; de Zeevaartschool wordt opgericht; het Rijksloodswezen vestigt er zich en de scheepsbouw doet zijn intrede. . . .

En dan wordt in 1876 het Eemskanaal, de nieuwe waterverbinding met de stad Groningen, geopend, en — merkwaardige coincidentie — in hetzelfde jaar wordt het garnizoen opgeheven en een begin gemaakt met het slechten van de vestingwerken. Een aantal jaren later volgt de aanleg van de spoorlijn Groningen-Delfzijl en daarmee is een voor die dagen goede verbinding met het achterland verkregen. De weg is nu vrij voor het uitgroeien van Delfzijl tot zeehaven. Er worden havenwerken uitgevoerd en allengs komt op de plaats een typisch havenstempel te drukken.

De bevolkingsgroei weerspiegelt duidelijk de invloed van deze nieuwe impuls in de ontwikkeling, maar vertoont daarna weer een weinig spectaculair beeld.

(1920 = 100)			
1880	61,6	1920	100,0
1890	68,8	1930	100,2
1900	79,0	1940	105,8
1910	90,2	1950	114,0
		1959	161,5

In stedenbouwkundig opzicht voltrekt zich een volbouwen van de vroegere fortresse en het totstandkomen van een soort lintbebouwing vanuit het op wierden gebouwde oude dorp Farmsum naar de zeesluis van het Eemskanaal; hetzelfde beeld vanuit de vesting naar deze sluis toe en uiteraard in de nabijheid van de sluis de vestiging van een aantal neringdoenden en reparatiebedrijfjes. Eerst in de jaren na 1920 ontstond de behoefte om buiten de vroegere wallen te gaan bouwen, maar nog in 1945 besloeg deze bebouwing slechts een vijf- of zestal korte straten. In 1950 wordt een uitbreidingsplan vastgesteld, waarin een verdere uitbouw is opgenomen in westelijke richting.

In 1952 wordt het noodzakelijk de bakens radicaal te gaan verzetten. Boringen hebben in de buurt van Heiligerlee het voorkomen van ongemeen rijke zoutlagen aangetoond en het plan rijpt om tot exploitatie hiervan over te gaan ten behoeve van de fabricage van soda. De produktie hiervan, alhoewel overigens heel wel mogelijk, was tot nog toe in Hengelo achterwege gebleven, in verband met de onmogelijkheid van lozing van het schadelijke afvalwater.

De ligging aan zee geeft een goede verschepingsmogelijkheid; het werkloosheidsprobleem in het Noorden maakt het project juist daar tot een zeer gewenst iets en na langdurig gedelibereer in en buiten het parlement over de kwestie van wel of geen staatsexploitatie en het verstrekken van overheidsgaranties, wordt uiteindelijk beslist ten gunste van een zuiver particulier object, eerst in meerderheid, later geheel beheerst door de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie.

Enige jaren later begint een grondige metamorfose van het rustige havenstadje. Naast het gereedmaken van een voor realisering van het project geschikt terrein en de fabrieksbouw zelve, komen enkele grote openbare werken van verschillende aard tegelijkertijd in uitvoering, terwijl daarnaast de gemeente haar uitbreidingsplannen volledig herziet en meteen tot een snelle uitvoering tracht te brengen. De belangrijkste van deze grote werken zijn: de bouw van een stel nieuwe zeesluizen ter vervanging van het intussen veel te klein geworden sluisje uit 1876, met daarop aansluitend een nieuwe zijtak van het Eemskanaal, met alle kunst-

werken daaraan verbonden; het doortrekken van de spoorlijn vanaf het haventerrein tezamen met een verkeersweg over een gedeelte van de haven heen naar het sluisencomplex en het nieuwe industrieterrein; de aanleg van Rijksweg 33 naar de veenkoloniën en van een nieuwe Rijksweg 41 naar Groningen en ten slotte een vrij belangrijke vergroting van de haven.

Einde 1957 ging de Soda-industrie in produktie; begin 1958 reed de eerste trein over de net voltooide brug vanaf de haven tot op het fabrieksterrein, meteen gevolgd door het gereedkomen van een tweede fabriek, het elektrolysebedrijf. In de zomer van 1959 werden de nieuwe zeesluizen in gebruik genomen en spoedig daarop het derde bedrijf, een zoutfabriek. Reeds vóór de voltooiing van de soda-fabriek had de Nederlandsche Kabelfabriek, op de nieuwe mogelijkheden in Delfzijl geattendeerd, er een belangrijk filiaalbedrijf gesticht welk voorbeeld door enkele kleine bedrijven werd gevolgd.

Het resultaat van de uitvoering van alle genoemde werken is, dat Delfzijl nu beschikt over verschillende complexen uitgestrekte industrieterreinen met unieke ligging aan open zeehaven (10.000 ton), Eemskanaal, spoorweg en aan het rijkswegennet en bovendien een veelbelovende aanzet van grootindustrie-vestiging. Na de vestingperiode en na de periode waarin de haven en de scheepvaart zo sterk domineerden, heeft nu de industrie volledig haar intrede gedaan en daarmee het gedifferentieerde karakter van Delfzijl sterk vergroot.

In de nieuwe chemische bedrijven en in de kabelfabriek werken momenteel samen ongeveer 800 mensen. De gemeente is sedert de vestiging van deze bedrijven gegroeid van 11.500 tot 16.000 zielen, een toename dus van 4.500 zielen. Een gemiddelde gezinsgrootte aanhoudend van 3,5, zou dit een toename betekenen van ca. 1.300 gezinnen. Wanneer men nu de genoemde 800 werknemers gelijkstelt aan 800 gezinnen, zou er dus een extra-werkgelegenheid zijn ontstaan voor 500 gezinnen. Voor volkomen buiten deze ontwikkeling liggende toename lijkt een correctie van 100 gezinnen wenselijk. Het resultaat is dan nog, dat op iedere twee gezinnen aan de nieuwe bedrijven verbonden, er één extra gezin is bijgekomen, dat afgeleide of met de ontwikkeling verband houdende werkgelegenheid heeft gevonden. Men bedenke bij de beoordeling van deze becijfering dat er al sedert jaren vóór deze plotselinge ontwikkeling van bevolkingstoename vrijwel geen sprake meer was. Uiteraard slaan deze berekeningen alleen op de werkgelegenheid in Delfzijl zelf. Het door de vestiging van bijv. het sodabedrijf — zonder nevenbedrijven — veroorzaakte „multiplier-effect” werd, uitgaande van 350 arbeidskrachten in het bedrijf, indertijd geschat, op 2.960 arbeidsplaatsen buiten het bedrijf.

Zoals reeds werd vermeld, heeft de gemeente haar uitbreidingsplannen drastisch moeten wijzigen om de gewenste snelle uitvoering van een groot woningbouwprogramma mogelijk te maken. Het resultaat is een geheel gewijzigde stedenbouwkundige situatie, waarin de oude „fortresse” door uitvoering van enkele saneringsplannen geheel tot „city” kan uitgroeien; in het Zuid-Oosten het oude Farmsum tegen kanaal en industrieterreinen wordt beëindigd; het uitbreidingsplan van 1950 in Westelijke richting wordt afgerond en ten slotte in het Noorden een geheel nieuwe stadswijk wordt gevormd. Gedurende de beschreven stormachtige ontwikkelingsperiode werden in deze plannen een kleine 2.000 woningen gerealiseerd.

Annex met deze uitbreiding vond een groei van de stedelijke outillage plaats in alle sectoren. De middenstand kreeg en incasseerde een flinke stimulans in de richting van vernieuwing, modernisering en specialisatie. Het onderwijs kreeg de zo noodzakelijke aanvulling in de technische richting. Het culturele leven onderging een opbloei door de stichting van een schouwburg, een openbare leeszaal, een volksmuziekschool enz. Het sportleven kreeg nieuwe mogelijkheden door de aanleg van bal- en tennisvelden, de bouw van een zoutwaterzwembad, de oprichting van een zeilvereniging enz. De bouw van een ziekenhuis is in voorbereiding. De bestrijding van de zich bij een dergelijke snelle ontwikkeling voordoende maatschappelijke problemen, zoals „kortsluitingen”, werd toevertrouwd aan een stichting, die werd samengesteld uit alle groeperingen van de burgerij.

Ook wat betreft de exploitatie van de haven hebben zich in deze woelige jaren belangrijke wijzigingen voltrokken. Was de figuur tot 1 januari 1959 zo, dat het Rijk de haven in eigendom bezat en de zorg had voor het onderhoud der havenwerken, terwijl de Provincie het beheer en de exploitatie verzorgde, na die datum gingen eigendom, onderhoud en exploitatie over naar het „Havenschap Delfzijl”. Dit nieuwe, rechtspersoonlijkheid bezittende, lichaam, waarin het Rijk, de Provincie Groningen en de Gemeente Delfzijl participeren, heeft bovendien tot taak gekregen de aanleg en exploitatie van industrieterreinen.

Eventuele exploitatietekorten of batige saldi worden omgeslagen over partijen in de verhouding: Rijk 50 pCt., Provincie 30 pCt. en Gemeente 20 pCt. Het bestuur van het Havenschap wordt gevormd door een raad van bestuur, bestaande uit zeven leden, waarvan er één wordt aangewezen door de Minister van Financiën, twee door de Minister van Verkeer en Waterstaat, twee door Gedeputeerde Staten van Groningen en twee door Burgemeester en Wethouders van Delfzijl. De voorzitter wordt aangewezen door Gedeputeerde Staten. In het dagelijks bestuur is iedere partij door één lid vertegenwoordigd.

En zo gaat Delfzijl dan, voorzien van een nieuwe make-up, de toekomst tegemoet. Het heeft in de afgelopen jaren vele winstpunten kunnen incasseren: het is opgenomen in goede verkeersverbindingen; het heeft industrieterreinen gekregen met unieke ligging aan zee, kanaal, spoor en weg; het heeft een enorme „klimaatsverbetering” ondergaan en het heeft moderne grootindustrie gekregen. Het kan in de komende jaren nog veel verder komen, omdat *hier* nog ruimte is, omdat *hier* nog mensen te vinden zijn die graag werk willen hebben en ook kunnen werken en voorts omdat *hier* tenminste nog iets te vinden is van de rust, die in andere, overbevolkte, gebieden niet meer te vinden is, en die toch ieder op zijn tijd behoeft.

De plannen voor een verdere ontwikkeling liggen klaar. . . .

Delfzijl.

J. A. F. ROELEN.

BOEKBESPREKING

Dr. H. Rijken van Olst: De provincie Groningen en overig Nederland. Een statistische analyse van de Groningse bijdrage tot de nationale welvaart en van het aandeel daarin, dat Groningen ontvangt. J. B. Wolters, Groningen 1958, 100 blz.

Een probleem, dat bij de te volgen strategie op het gebied van de industriespreiding van de grootste betekenis is, is de vraag welke industrieën de tendens bezitten rondom zich heen conglomeraties van nevenbedrijven aan te trekken. Deze vraag is daarom zo belangrijk omdat door de spreiding dezer industrieën tevens een indirect effect zal optreden waardoor de „gespreide” werkgelegenheid aanzienlijk groter zal worden dan met de „strategische” industrie alleen het geval zou zijn. Kennis omtrent de samenhang die er in dit opzicht tussen de verschillende industrieën bestaat, zou om deze reden de efficiency van het spreidingsbeleid zeer kunnen bevorderen.

Nu is uiteraard in nationaal verband wel het een en ander bekend over de wederzijdse betalingen die de bedrijfstakken onderling verbinden, en er kan daardoor ook wel iets worden gezegd over het belang dat verschillende bedrijfstakken hebben om in elkanders nabijheid gevestigd te zijn. Niettemin is het inzicht dat de nationale jaarrekeningen hierin verschaffen, onvoldoende. Er kan immers zeker niet algemeen gesteld worden dat een grotere betalingsstroom tussen twee bedrijfstakken noodzakelijk tot een kleinere afstand tussen de bedrijven dezer bedrijfstakken onderling aanleiding moet geven. Er zijn verschillende voorbeelden te geven van industrieën waartussen betalingen van aanzienlijke omvang plaatsvinden zonder dat zij daardoor aan dezelfde vestigingsplaats gebonden zijn.

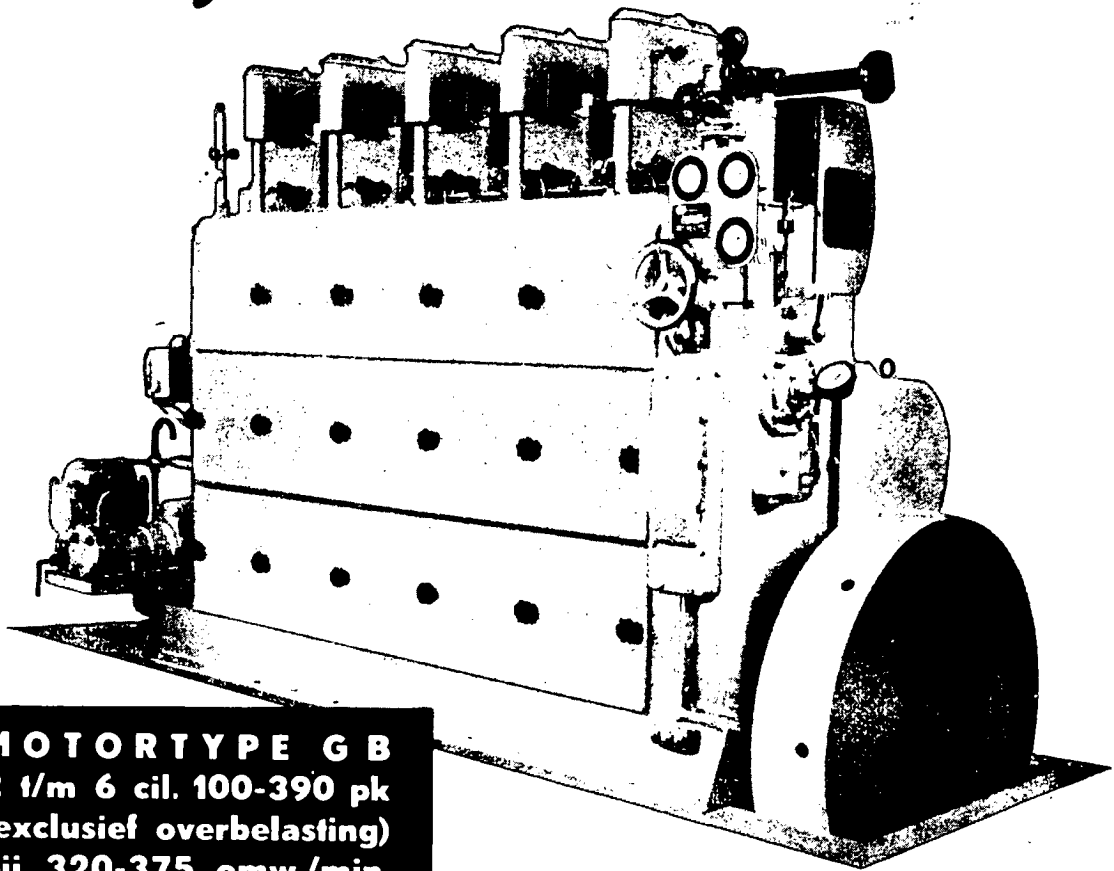
Van de „conglomeraatindustrieën” kennen wij enkele voorbeelden. Men denke hierbij aan de petro-chemische industrie, verbonden met de raffinaderijen, en de omvangrijke chemische industrie op kolenbasis. In beide gevallen betreft het industrieën, gebaseerd op één enkele grondstof die zeer duidelijk geconcentreerd is in één bepaalde vindplaats (mijnen, grote invoerhavens). Veel meer dan deze evidente voorbeelden kennen we echter niet en de vraag is op welke wijze gegevens daaromtrent kunnen worden verkregen. Daarbij zijn twee methoden denkbaar. De eerste is enquêtering waarbij men dus direct aan het bedrijfsleven de vraag stelt om welke redenen vestiging in een bepaald gebied heeft plaats gevonden, en waaruit men zeker wel aanwijzingen zal kunnen krijgen omtrent de onderlinge bindingen.

De tweede methode is de analyse van een zo groot mogelijk aantal regionale jaarrekeningen, waaruit men zal kunnen zien hoe groot de banden regionaal gezien tussen de verschillende bedrijfstakken zijn en ook in hoeverre verschillende bedrijfstakken die een binding vertonen, ook daadwerkelijk regionaal geconcentreerd voorkomen.

In het kader van deze problematiek kunnen wij verheugd zijn, dat onder leiding van Dr. H. Rijken van Olst de provincie Groningen een regionale jaarrekening rijker is geworden. Voor ons land zijn weliswaar buiten Groningen slechts voor Amsterdam dergelijke jaarrekeningen bekend, doch tezamen met die, welke op verschillende andere plaatsen in Europa zijn samengesteld, zou men thans toch wel kunnen trachten richtlijnen ten aanzien van het vorenstaande te verkrijgen.

BRONS

*een begrip voor de
gehele scheepvaart!*

MOTORTYPE GB
2 t/m 6 cil. 100-390 pk
(exclusief overbelasting)
bij 320-375 omw./min.

- Uiterst betrouwbaar
- Eenvoudige bediening
- Ruime toegankelijkheid
- Licht gewicht
- Eenvoudig onderhoud
- Degelijke constructie
- Trillingvrij
- Doeltreffende smering en koeling
- Geruisloze spoelpompen
- Schone verbranding
- Laag brandstofverbruik

N.V. APPINGEDAMMER BRONSMOTORENFABRIEK - APPINGEDAM

Daarnaast dient uiteraard een stelsel van regionale jaarrekeningen nog vele andere doeleinden. Het biedt bijv. de mogelijkheid om een scherper inzicht te krijgen in de structuur van het gehele bedrijfsleven en tevens in de bijdrage die de bedrijfstakken leveren tot het totale regionale en daarmee in het nationale produkt. In het bijzonder voor zover de provincie Groningen als een probleemgebied kan worden beschouwd, kan het geleverde werk als een zeer belangrijke bijdrage tot het inzicht in de economische structuur dezer provincie worden beschouwd.

We mogen daarom Rijken van Olst bijzonder dankbaar zijn voor het werk dat hij heeft verricht en kunnen slechts hopen dat dit voorbeeld door anderen zal worden gevolgd. Hierbij ware in het bijzonder te denken aan de provincies Friesland, Drenthe en Overijssel, die de in de jaarrekeningen vervatte informatie tot dusverre volkomen moesten ontberen.

Aan de informatie die de jaarrekeningen verschaffen, zijn uiteraard ook grenzen gesteld. En het is de vraag of deze grenzen in de hier besproken publikatie overal voldoende scherp zijn getrokken. We lezen op blz. 52 en 53 nl. het volgende:

„Het doel van de provinciale rekeningen is nl. o.m., het *totale* effect van een ingrijpen in een onderdeel van de provinciale huishouding te kunnen bestuderen. Stel bijv., dat de overheid overweegt, de belastingtarieven te verhogen; dan is niet alleen van belang te weten, hoeveel de opbrengst dezer belastingen zal stijgen, maar vooral ook, wat de sekundaire effecten van zulk een maatregel zullen zijn: hoeveel minder de gezinnen zullen consumeren of de ondernemingen minder zullen investeren als gevolg van de afnemende der hoeveelheid beschikbare middelen, voorts wat het gevolg daarvan zal zijn voor de rentabiliteit in het bedrijfsleven, verder wat het effect zal zijn van de besteding door de overheid der meerdere belastingopbrengsten, kortom, hoe de „stoot”, op één plaats gegeven aan het economische systeem, doorwerkt tot in alle onderdelen van dat systeem”.

De hier gebruikte woordkeuze doet veronderstellen dat in de jaarrekeningen tevens informatie is vervat omtrent het reactiepatroon van de economische subjecten. Deze veronderstelling zou onjuist zijn. De jaarrekeningen vormen een momentopname van *niveaus* en geven geen aanwijzing over de wijze waarop een reactie op een autonome wijziging, dus een *verandering* in deze niveaus zich zal voltrekken. Zo kan bijv. bepaald niet worden gezegd hoe de gezinnen zullen reageren op een belastingverhoging en dus in welke mate zij deze verhoging ten koste van hun consumptie of van hun besparingen zullen laten komen. Bekend is slechts hoe zij dit doen op het niveau waarop zich het inkomen en de belastingtarieven bevonden in het jaar waarin de jaarrekeningen werden samengesteld. Om deze reden moet de paragraaf 3.4. „Provinciale rekeningen en economische politiek” met de nodige scepsis worden gelezen.

De vraag rijst uiteraard welke nauwkeurigheidsgraad de regionale jaarrekeningen bezitten t.o.v. de nationale rekeningen. We treffen over dit probleem een interessante beschouwing aan op blz. 16 e.v. Daar wordt gesteld, dat het kleinere aantal berichtgevers en de gemakkelijker bereikbaarheid daarvan het mogelijk maakt een grotere exactheid te bereiken dan bij de nationale jaarrekeningen mogelijk is. Zelfs wordt gesteld: „Zou men over meer en betere provinciale statistieken beschikken, dan zou de betrouwbaarheid der Provinciale Rekeningen die van de Nationale Rekeningen zelfs kunnen overtreffen”. En in de bijbehorende noot lezen wij: „In dat geval zou het zinvol zijn, de Nationale Rekeningen op te bouwen uit Provinciale

Rekeningen, in plaats van, zoals thans, eerstgenoemde rechtstreeks samen te stellen”.

Het komt mij voor dat dit slechts in zoverre geldt als de genoemde provinciale statistieken — en ditzelfde geldt ook voor de gemeentelijke statistieken — de bouwstenen zullen vormen voor de nationale statistieken. In zoverre dit niet het geval is, en we denken hier uiteraard onmiddellijk aan de statistieken betreffende het internationale handelsverkeer, geldt deze stelling zeker niet en zal dus het nationale cijfer de basis moeten vormen waarop de eventueel andersluidende gegevens van de gezamenlijke provinciën dienen te worden gecorrigeerd.

Gezien tegen de achtergrond van de omvang en de kwaliteit van het geleverde werk zijn bovenstaande opmerkingen als onbelangrijk te beschouwen. Groningen heeft een bijdrage van de allereerste orde geleverd voor de regionale statistiek. Een bijdrage waar vele gebieden in het Westen des lands nog lang niet aan toe zijn. En dit geeft goede hoop voor de toekomst dezer provincie.

Rotterdam.

L. H. KLAASSEN.

H. BRONS Jr

MAKELAAR IN ASSURANTIËN

TELEFOON 11 19 80 *

MAURITSWEG 23
ROTTERDAM

N.V. „BERWI”

WINSCHOTEN

TEL. 0 5970-3206

Fabriek van carrosserieën
in de meest uitgebreide zin

- Bedrijfswagens
- Brandweer- en Reinigingsmaterieel
- Ambulances
- Autobussen
- „Cosmopoliet” caravans

„Beleggers-Belangen”

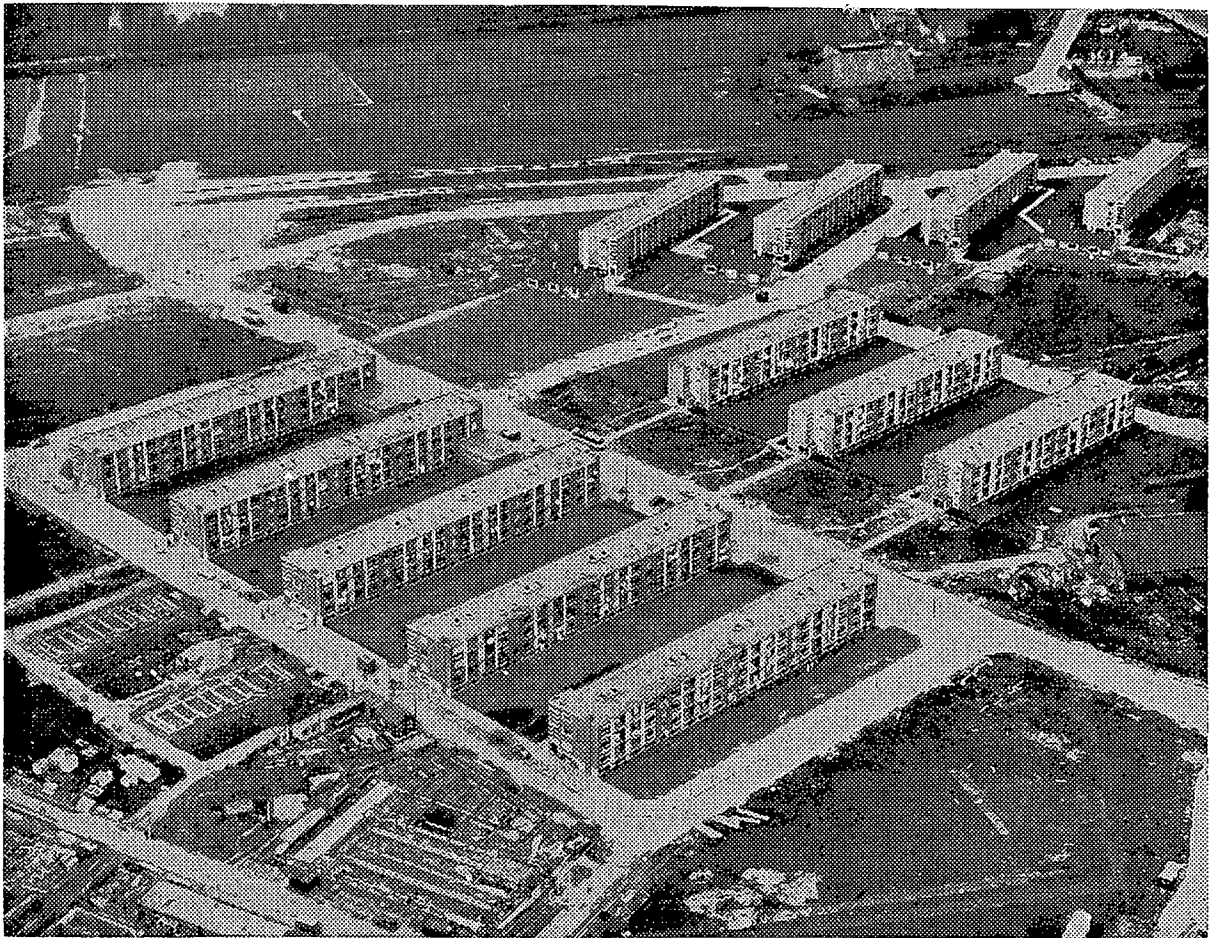
weekblad, specifiek gewijd aan de belangen van de particuliere belegger, ziet zijn abonnee-aantal nog steeds met sprongen omhoog gaan door zijn objectieve en betrouwbare berichtgeving, zijn eigen stijl en zijn gevarieerde overzichtelijkheid.

Inhoud van het nummer van 30-10-1959:

„Straffeloze maar niettemin ordinaire diefstal”.
Popularisering van aandelenbezit in Engeland.
Drive-in-bank opgesteld.
Wekelijks beursoverzicht.
Bel-Bel's fondsenanalyse per grafiek IX: G. H. Bührmann's Papier Groothandel N.V.
Over de balie (effecten-praatje).
Conflicten met de fiscus.
Bij de maandwisseling.
Aandeelhoudersvergaderingen (Hagemeijer-Nederl. Kabelfabr.-Molukse Handelsver.).
Belangrijkste uit jaarverslagen (A.G.O.-Korenschoof-Du Croo & Brauns-Handelsver. Holland).
Vragen van lezers.
Bestuursmededelingen V.E.B.
Beursallerhande.

VRAAGT GRATIS PROEFNUMMER!

ADMINISTRATIE BEL-BEL, POSTBUS 42, SCHIEDAM

ROTTINGHUIS' AANNEMINGSBEDRIJF N.V.

HEREPLEIN 10 • GRONINGEN • TELEFOON 23041 (05900)

Woningbouw in montagesysteem Rottinghuis - Utiliteitsbouw -

Over de gehele wereld treft u kantoren van de N.H.M. aan. Het is voor de moderne zakenman van onschatbaar belang dat hij voor zijn internationale zaken gebruik kan maken van de diensten van een internationale bank. De N.H.M. is zowel in de landen van het Verre en Nabije Oosten als in Oost-Afrika en Amerika met eigen kantoren vertegenwoordigd en kan u waardevolle inlichtingen uit de eerste hand verschaffen.

Nederlandsche Handel-Maatschappij, N.V.

Hoofdkantoor: Amsterdam, Vijzelstraat 32
160 kantoren in binnen- en buitenland

Kredieten

voor

Handel en Industrie

N.V. SLAVENBURG'S BANK
HANDELS- EN EFFECTENBANK N.V.
GRONINGEN Brugstraat 32 · WINSCHOTEN Blijhamsterstraat 21

Een bijzonder bruikbaar tijdschrift voor elk bedrijf van enige omvang, mag ongetwijfeld genoemd worden het rijk geïllustreerde maandblad

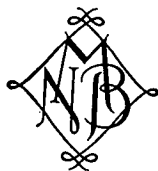
verladen

waarvan iedere aflevering opnieuw zoveel wenken en suggesties bevat op het gebied van het interne transport, de transportverpakking en de expeditie, dat het blad U in feite niets kost: integendeel, grote besparingen oplevert. Het is bovendien zo geredigeerd, dat men zich er snel een oordeel over kan vormen, wat voor het bedrijf in kwestie bruikbaar is.

Vraagt U eens een gratis proefnummer!

Administratie „Verladen”, Postbus 42, Schiedam.

★
U reageert op annonces in „E.-S.B.”?
Wilt U dat dan steeds kenbaar maken!

Voor het hoofdkantoor van de
NEDERLANDSCHE MIDDENSTANDBANK N.V.
te Amsterdam zoeken wij een 26-30-jarige kracht op de

ECONOMISCHE AFDELING

Zijn taak zal bestaan uit het samenstellen van bedrijfs-economische analyses en het verrichten van economisch researchwerk. Gezien de aard van de functie worden aan cijfermatig inzicht en het vermogen zich schriftelijk gemakkelijk uit te drukken hoge eisen gesteld.

Als vooropleiding is een middelbare schoolopleiding en enige jaren scholing in de economische wetenschappen noodzakelijk. Ervaring in het bankwezen strekt tot aanbeveling.

Zij, die aan de hiergenoemde voorwaarden kunnen voldoen en belangstelling hebben voor deze interessante functie, kunnen — mits zij bereid zijn zich eventueel aan een psychotechnisch onderzoek te onderwerpen — hun sollicitaties richten aan de afdeling Personeelszaken, Herengracht 580 te Amsterdam.

LIPS

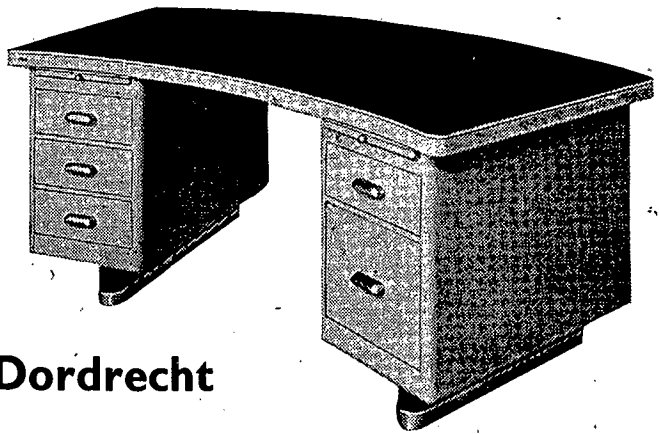
Stalen meubelen

Brandkasten

Voor België:
Koninklijke Straat 222
Brussel

LIPS

Dordrecht

Het Drents Economisch Technologisch Instituut zoekt
per 1 januari 1960 of vroeger een

jong economisch doctorandus

met bijzondere interesse voor bedrijfs-economische
vraagstukken. Sollicitaties binnen 2 weken te richten
aan de directeur van het D.E.T.I., Stationsstraat 11
te Assen.

Dr. E. J. TOBI

auteur van versch. bedrijfseconomische boeken
en van een tweetal historische romans, heeft
thans tijd beschikbaar voor het schrijven van

gedenkboeken jubileumuitgaven e.d.

ADRES:

VAN ALKEMADELAAN 70 - 's-GRAVENHAGE

De Coöperatieve Centrale Land-
bouw In- en Verkoopvereniging
G. A. "C.I.V." te Rotterdam, het
centrale orgaan van de
samenwerkende Katholieke
Gewestelijke Landbouwcoöperaties,
zoekt in verband met
opvolging van de huidige
secretaris een

representatief persoon

met bij voorkeur een
academische opleiding.
Het betreft hier een
coördinerende functie,
hoofdzakelijk liggend op
commercieel en
organisatorisch terrein.

*Eigenhandig geschreven brieven,
met bijvoeging van recente
pasfoto, te richten aan
Directie C.I.V., Postbus 562,
Rotterdam.*

HH N.V. HAZEMEYER
HENGELO

vraagt een

Doctorandus Economie

of een gelijkwaardig opgeleide kracht, die aan de vol-
gende vereisten voldoet:

- inzicht in organisatorische en efficiency-proble-
men, financieel-economisch onderlegd en op de
hoogte met moderne administratieve methoden;
- leidinggevende capaciteiten, vlotte omgang met
mensen; leeftijd 30-35 jaar.

Geboden wordt een interessante, veelzijdige werk-
kring met uitstekende condities.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met volledige op-
gave van personalia, opleiding, ervaring en huidige
werkzaamheden alsmede een pasfoto te richten aan de
Directie-Secretaris, Postbus 23, Hengelo.

Spuistraat 172

Amsterdam

KAS-ASSOCIATIE N.V.

Giro's naar alle banken

BETALEN · BEWAREN · BEHEREN

Dr. L. H. Klaassen:

RICHTLIJNEN VOOR HET TOEGEPAST ECONOMISCH ONDERZOEK

Het toegepast economisch onderzoek geniet in deze tijd van snelle ontwikkeling een bijzondere belangstelling. De auteur laat aan de hand van verschillende voorbeelden zien, dat het daarbij niet onverschillig is welke methode men volgt. Ook de eisen, waaraan de onderzoeker moet voldoen, worden nader beschreven.

Prijs gebonden f. 8,50.

Een uitgave van H. E. Stenfert Kroese te Leiden en uit voorraad leverbaar door:

DE WESTER BOEKHANDEL

Nieuwe Binnenweg 331 — Rotterdam
Telefoon 010-53941 en 32076. Giro 18961.

EERSTE NEDERLANDSCHE

- PENSIOEN REGELINGEN
- RISICO - HERVERZEKERING
VAN PENSIOENFONDSEN

HOOFDKANTOOR
JOHAN DE WITTLAAN 50
's-GRAVENHAGE
TEL. (070) 51.43.51
POSTADRES: POSTBUS 5

Verschenen :

de nieuwe versie van

niet alleen veel royaler en overzichtelijker van opzet dan de oorspronkelijke uitgave, maar tevens geheel omgewerkt en aangepast aan de nieuwe verkeersregels, welke vanaf 1 oktober van kracht zijn.

Meer dan 260 vragen over:

- verkeersregels
- verlichting
- afmeting en wieldrukken
- en vele andere onderwerpen, waarvan de autogebruiker in het verkeer op de hoogte moet zijn
- bovendien de belangrijkste Belgische en Duitse verkeersregels.

Prijs f 1,25 per exemplaar

Bij afname van meer dan 10, resp. 25 en 100 exemplaren tegelijk, speciale condities.

Bij tal van autobus- en vervoermaatschappijen alsmede vele fleetowners is het reeds lang gebruikelijk, dat een exemplaar van dit boekje ter hand wordt gesteld aan iedere chauffeur die bij haar in functie treedt.

UITGAVE :

**N.V. KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE
BOEKDRUKKERIJ H. A. M. ROELANTS**
POSTBUS 42 SCHIEDAM GIRO 5858

CENTRAAL BEHEER

Singel 126-130, Amsterdam-C.

ONDERLINGE VERZEKERINGEN VOOR HET BEDRIJFSLEVEN

WET-RISICO

Bedrijfs-w.a.-verzekering.

Motorrijtuigverzekering
w.a.-dekking voor alle
motorrijtuigen f. 500.000,-
per gebeurtenis.

Ongevallenverzekering voor
inzittenden van personen-
auto's.

BRAND-RISICO

Brand- en bedrijfsschade-
verzekering voor Industriële
en andere objecten.

Belangrijke besparing op de
premie.

Verzekerd bedrag ruim
2 miljard gulden.

MOLEST-RISICO

Molestverzekering
ingeschreven bedrag ruim
7 miljard gulden.
Stormverzekering
verzekerd bedrag ruim
1 miljard gulden.

VERVOER-RISICO

Transportverzekering van
goederenzendingen in
binnen- en buitenland.

PENSIOEN-RISICO

Ouderdoms-, weduwen-,
wezen- en invaliditeitsver-
zekering van werknemers.
Verzekerd bedrag ruim
1 miljard gulden.
Belegd vermogen 250
miljoen gulden.

Sluit uw verzekering bij de

Algemeene Friesche Levensverzekering-Maatschappij N.V.

VEREENIGING VAN LEVENSVERZEKERING EN LIJFRENTEN

„De Groot-Noordhollandsche van 1845”

Algemeene Friesche Brandverzekering-Maatschappij

LEEWARDEN, BURMANIAHUIS

AMSTERDAM, VAN BRIENENHUIS

ROTTERDAM - DEN HAAG - UTRECHT - GRONINGEN - HENGELO - HAARLEM

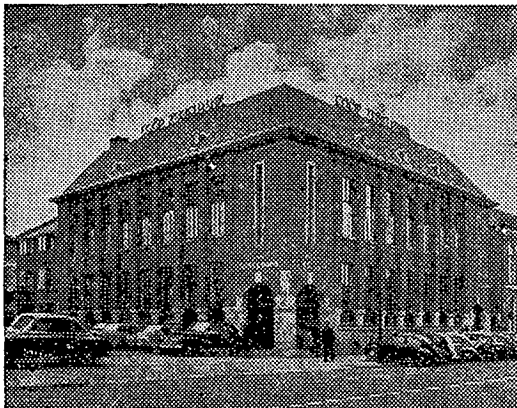
IN HET CENTRUM VAN FRIESLAND

staat de

COÖP. ZUIVEL-BANK

Zaailand 110

LEEWARDEN

Reserves per 31 december 1958 F. 4.600.000.—

Balanstotaal F. 70.200.000.—

als **GROOTSTE PROVINCIALE BANKINSTELLING**